

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI BOSNASI'NDA
RÜŞDİYE MEKTEPLERİ (1851-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA ISSA

İSTANBUL, 2021

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI BOSNASI'NDA
RÜŞDİYE MEKTEPLERİ (1851-1878)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**FATMA ISSA
(170121045)**

**Danışman
(Dr. Öğr. Üyesi Emine TONTA AK)**

İSTANBUL, 2021

29/01/2021

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı'nda 170121045 numaralı Fatma ISSA'nın hazırladığı "Tanzimat Devrinde Osmanlı Bosnası'nda Eğitim Siyaseti ve Rüşdiye Mektepleri" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 29/01/2021 Cuma günü saat 14 :00 'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20... tarihinde, saat ...:.... da yapılacaktır.

Tez Adı Değişikliği Yapılması Halinde: Tez adının "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)" şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Tarih	İmza
(Danışman) Dr. Öğr. Üyesi Emine TONTA AK	29/01/2021	KABUL
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	29/01/2021	KABUL
Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU	29/01/2021	KABUL

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversiteye veya başka bir üniversiteye başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

FATMA İSSA

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI BOSNASI'NDA RÜŞDİYE MEKTEPLERİ (1851-1878)

Fatma ISSA

ÖZET

Bu çalışmada,“Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)” başlığı altında, Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye Mekteplerinin, ıslahat hareketinin etkisiyle modern eğitim kurumları olarak kurulmaları incelenmiştir. Osmanlı arşivine, salnâmelere ve dönemin gazetelerine dayanılarak Bosna Vilayeti'nin, sancaklarına göre rüşdiye sayıları ve her birinin geçirdiği değişimler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca eğitim kadrosu, öğrencilerinin sayıları ile bu eğitim kurumlarıyla ilgili kurallar izlenmiş, mekteplerde okutulan dersler, kullanılan eğitim metodları ve sınav törenleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rüşdiye, Osmanlı İmparatorluğu, Bosna, Tanzimat, eğitim, Saraybosna, Travnik, Banaluka, Bihke, Yenipazar, Hersek, İzvornik.

RÜŞDİYE SCHOOLS IN THE OTTOMAN BOSNIA DURING TANZIMAT PERIOD (1851-1878)

Fatma ISSA

ABSTRACT

This study, under the title of “Rüşdiye Schools in The Ottoman Bosnia During Tanzimat Period (1851-1878)” aims to examine Rüşdiye Schools in the Ottoman Bosnia during the Tanzimat period as a modern Ottoman educational institution.

Based on the Ottoman archive, provincial yearbook records (Salname), and the newspapers published in that period, the number of Rüşdiye school students according to the Sanjaks of the Bosnia Vilayet and the changes they have undergone were analyzed and documented. Then, a detailed account of the duties of the administrative cadres, names, and statics of the education staff and students, the courses that were taught in these schools as well as exam ceremonies, and the future careers of some of its graduates were given.

Key Words: Rüşdiye, Ottoman Empire, Bosnia, Tanzimat, education, Sarajevo, Travnik, Bihac, Novipazar, Herzegovina, Zvornik.

ÖNSÖZ

Bosna'da Osmanlı Devleti'nin uyguladığı eğitim siyasetinin, Osmanlı kimliğini ve İslam kültürünü korumada önemli etkileri olmuştur. Zamanın ihtiyacına uygun tarzda kurulan rüşdiye mektepleri, halka ilim ve fen öğretmek, öğrencileri kültürel, bilimsel ve dinî olarak hazırlamak amacıyla taşrada ilk defa, 1851'de, Bosna'da kurulmuştur. Rüşdiye mektepleri, Tanzimat dönemi modernleşme siyaseti çerçevesinde, Osmanlı kültür ve öğretilerinin halka yayılmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı'nın batı sınırında bulunan Bosna'da devletin uyguladığı eğitim siyaseti, tarihinin zor bir döneminde eyaletin merkezle olan bağlantısının korunmasında belirgin bir etkiye sahiptir.

Bu araştırmada, Osmanlı merkezinin yeni eğitim siyaseti dahilinde öncelikli olarak eyalette uygulamaya geçirdiği yeni eğitim kurumlarının önemi, tarihî gelişimi, kuruluş amacı, eğitim-öğretimde getirdiği yenilikler ve Bosna Vilayeti'nde ne derece uygulanabilir olduğu üzerine odaklanılmıştır. Araştırmamız giriş kısmı hariç dört bölümden oluşmaktadır.

Daha önce rüşdiye mekteplerinin tarihi hakkında yapılan araştırmaların çoğu Osmanlı Devleti'nin tamamındaki rüşdiyeleri genel bir bakışla ele almıştır. Bunlara; Ayşegül Altınova'nın "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Fatma Kaya Doğanay'ın "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri", Selçuk Akşin Somel'in "Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1893-1908)" adlı çalışmaları örnek verilebilir. Ayrıca Bosna'da eğitim tarihine adanmış az sayıda çalışma da bu konulara değinmiştir. Bunların arasında, Hajrudin Ćurić'in "Muslimansko Školstvo u Bosni i Hercegovini Do 1918. Godine / Bosna Hersek'te 1918'e Kadar Müslüman Eğitimi", Zafer Gölen'in "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", Bilal Hasanović'in "Islamske Obrazovne Ustanove u Bosni i Hercegovini Od 1850. Do 1941 / Bosna Hersek'te 1850'den 1941 yılına kadar Müslüman Eğitimi" isimli eserleri vardır.

Esas itibarıyla çalışmamızın temel kaynağı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki irade tasnifleri, Maârif nezareti belgeleri, salnâmeler ve Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi'nden ulaştığımız dönemin gazeteleri olmuştur. Çalışmamızda ikincil kaynak olarak dayandığımız Boşnakça, İngilizce, Türkçe ve Osmanlıca dillerinde yayımlanmış kaynaklardan yararlanarak Bosna vilayetinde açılan rüşdiyeler olabildiğince ayrıntılı ve doğru bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

Giriş kısmında genel olarak Osmanlı devletindeki ve Bosna'daki, Tanzimat öncesi ve sonrası bazı eğitim kurumları ele alınmıştır. İlk bölümde, Osmanlı devletinde rüşdiye mekteplerinin ortaya çıkışı genel bir bakış açısıyla değerlendirilmiş, ardından arşiv belgeleri ve çeşitli kaynaklar aracılığıyla Bosna'da hangi amaçlarla açıldıkları ve farklı tipleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde, Salnâme-i Vilayet-i Bosna, Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye, dönemin gazeteleri ve arşiv belgelerinden yararlanılarak Bosna vilayetinin sancaklarına göre rüşdiye mekteplerinin dağılımı ve sayıları ortaya konmuştur. Bosna genelinde açılan rüşdiyelerin tek tek kuruluş tarihi, halkın mekteplere katkıları ve resmî gazetede bu konuda çıkan haberler incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde rüşdiye mekteplerindeki eğitim yönetimi ve idarî durumlarla öğretmenler ve öğrencilerle ilgili uygulanan kurallar incelenmiştir. Aynı zamanda Salnâme-i Vilayet-i Bosna ve Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, arşiv belgeleri ve dönemin kaynakları esas alınarak Bosna vilayetinin sancaklarına göre gerek öğretmenlerin gerekse öğrencilerin sayıları ve bazılarının isimleri tespit edilip tablo halinde verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümündeyseniz Arşiv belgeleri ve dönemin gazetelerinden yararlanılarak rüşdiye mekteplerinin programları, dersleri ve içerikleri, eğitim-öğretim metotları, imtihanlar ve sınav törenleri de incelenmiştir.

Araştırmayı yaparken özellikle iki konuda sıkıntı yaşanmıştır; ilk olarak seyahat prosedürlerinin zorluğu nedeniyle özellikle Bosna'da bilimsel materyallere ulaşma sıkıntısıdır. Ancak bazı arkadaşlarımızın yardımıyla Bosna'ya gidip gerekli kaynakları ve kitapları alabildik. İkinci zorluk ise kaynakların büyük kısmının

yalnızca Boşnakça ve Osmanlıca diliyle yazılmış olması yüzünden tercümesinin uzun zaman gerektirmesidir.

Tezi hazırlama aşamasında beni yüreklendiren ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Emine TONTA AK'a yardım ve desteklerinden dolayı müteşekkirim. Bosna'ya gitmeme yardım eden arkadaşım Amina Lila, bana gerekli bilimsel materyali sağlayan Oriyentalni Institut ve Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi'ne de yardımlarından ötürü teşekkür ederim.

Tez çalışmamda bana her türlü desteği veren ve her zaman yanımda olan değerli babama ve anneme Teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
TABLO LİSTESİ	xiv
GRAFİK LİSTESİ	xvi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
OSMANLI BOSNASI'NDA RÜŞDİYELERİN KURULUŞU VE MALİYETİ..	9
1.1. TANZİMAT SONRASI EGİTİM KURUMLARI.....	9
1.1.1. Askerî İdadî Mektebi.....	10
1.1.2. Sabah Mektebi.....	10
1.1.3. Dâru'l-Muallimîn.....	11
1.1.4. Dâruşşafaka (Islahhâne).....	12
1.2. OSMANLI DEVLETİNDE RÜŞDİYELERİN KURULMA AMACI VE EGİTİM SİYASETİ	13
1.3. OSMANLI DEVLETİNDE RÜŞDİYELERİN KURULUŞU VE YAYGINLAŞMASI.....	14
1.4. BOSNA'DA RÜŞDİYELERİN KURULUŞU	18
1.4.1. 19. Yüzyılın Başlarında Bosna'nın Siyasî Durumu ve Rüşdiyelerin Kurulma Amacı	18
1.4.2. Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluş Maliyeti.....	22
1.4.3. Halkın Rüşdiye İnşaatına ve Masraflarına katkıları.....	23
1.4.4. Nîm Rüşdiyeler.....	24
1.4.5. Gayrimüslimlere Rüşdiye Açılma meselesi	25
1.4.6. Kız Rüşdiyesi Açılması Konusu.....	25
1.5. RÜŞDİYE MEKTEPLERİ İLE İLGİLİ ÇIKAN KURALLAR VE NİZAMNAMESLER.....	28

1.5.1. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi (1869) ve Umûm Mekatib-i Rüşdiye'nin Nizamnâme-i Dâhilisi.....	28
1.5.2. Bosna'da Mekatib-i Rüşdiye ve Sıbyanın Tanzimi Hakkında Talimat.....	28
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	30
BOSNA VİLAYETİ'NİN SANCAKLARINA GÖRE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ	30
2.1. RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN SAYILARI	30
2.1.1. Bosna Vilayeti Salnâmelerinde Yıllara Göre Rüşdiyelerin Dağılımı	32
2.1.2. Devlet-i Âliye-i Osmaniye Salnâmelerinde Yıllara Göre Rüşdiyelerin Dağılımı.....	33
2.1.3. Osmanlı Arşiv Belgelerine göre Rüşdiyelerin Dağılımı.....	35
2.1.4. Kitabi Kaynaklarda Rüşdiye İstatistikleri	36
2.2. BOSNA VİLAYETİ'NİN SANCAKLARINA GÖRE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ	37
2.2.1. Saraybosna Sancağı	37
2.2.1.1. Saraybosna (Sarajevo) Kazası	37
2.2.1.2. Visoka Kazası	40
2.2.1.3. Çelebipazarı (Rogatica) Kazası	40
2.2.2. Travnik Sancağı	41
2.2.2.1. Travnik Kazası.....	42
2.2.2.2. Yayçe Kazası	43
2.2.2.3. Akhisar (Prusac) Kazası	43
2.2.2.4. İhlevne (Livno) Kazası	44
2.2.2.5. Glamoç Kazası.....	45
2.2.2.6. Dumna Kazası.....	45
2.2.3. Bihke Sancağı	46
2.2.3.1. Bihke (Bihać) Kazası	46
2.2.3.2. Krupa Kazası	46
2.2.3.3. Pridor Kazası	47
2.2.3.4. Kozarçe Nahiyesi.....	48
2.2.4. Banaluka Sancağı.....	48

2.2.4.1. Banaluka Kazası	48
2.2.4.2. Teşene Kazası	49
2.2.4.3. Derbent Kazası.....	50
2.2.5. Yenipazar Sancağı	51
2.2.5.1. Yenipazar (Novipazar) Kazası.....	51
2.2.5.2. Prepolje Kazası	52
2.2.5.3. Taşlıca (Pljevlja) Kazası	52
2.2.5.4. Akova (Bijelo Polje) Kazası	53
2.2.6. Hersek Sancağı.....	53
2.2.6.1. Mostar Kazası	53
2.2.6.2. Foça Kazası.....	54
2.2.6.3. Trebin Kazası.....	55
2.2.6.4. Nevesin Kazası	55
2.2.6.5. İstolaç Kazası.....	56
2.2.6.6. Nikşik Kazası.....	57
2.2.6.7. Koniçe Kazası.....	58
2.2.6.8. Liyubuška Kazası	58
2.2.7. İzvornik Sancağı	59
2.2.7.1. Tuzla Zir Kazası	59
2.2.7.2. Kale Kazası'nın Aziziye Bâlâ Nahiyesi	59
2.2.7.3. Kale Kazası'nın Aziziye Zir Nahiyesi	60
2.2.7.4. Maglay Kazası	61
2.2.7.5. Biyelina Kazası	62
2.2.7.6. Berçka Kazası	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	63
3. RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM	63
3.1. RÜŞDİYELERDE EĞİTİM YÖNETİMİ VE İDARÎ DURUMLAR.....	63
3.1.1. Rüşdiyelerin Genel İdare Kuralları	63
3.1.2. Mektebin Masrafları ve Kapıcı Maaşları	65
3.1.3. Kapıcının Görev ve Sorumlulukları	66
3.1.4. Ders, Tatil Günleri ve İmtihanlar	67

3.2. ÖĞRETMENLERLE İLGİLİ UYGULAMALAR	68
3.2.1. Öğretmenlerle İlgili Kurallar	68
3.2.1.1. Öğretmenlerin Tayin ve Nitelikleri	68
3.2.1.2. Öğretmenlerin Görev ve Sorumlulukları	68
3.2.1.3. Öğretmenlerin Maaşları	71
3.2.1.4. Öğretmenlerin Ödüllendirilmesi	72
3.2.1.5. Öğretmenlerin Emekliliği	73
3.2.1.6. Öğretmenlerin Faaliyetleri	73
3.2.2. Sancaklara Göre Rüşdiyelerdeki Öğretmenler	75
3.3. ÖĞRENCİLERLE İLGİLİ UYGULAMALAR	82
3.3.1. Öğrencilerle İlgili Kurallar	82
3.3.1.1. Öğrencilerin Kaydolması, Etik ve Görevlerle İlgili Kurallar	82
3.3.1.2. Öğrencilere Yasak Olan Şeyler	83
3.3.1.3. Öğrencilerin Ödüllendirilmesi ve Cezalandırılmasıyla İlgili Kurallar	84
3.3.2. Öğrencilerin Rüşdiye Mekteplerine Kabul Edilmeleri	86
3.3.2.1. Müslüman Çocukların Kabulü	86
3.3.2.2. Gayrimüslim Çocukların Kabulü	86
3.3.3. Mekteplerin Öğrenci Sayıları	88
3.3.4. Mezunların İstihdamı	101
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	103
4. BOSNA RÜŞDİYELERİNDE MÜFREDAT, METOD VE ÖLÇME-DEĞERLENDİRME	103
4.1 RÜŞDİYE'DE DERS MÜFREDATLARI VE DERS KİTAPLARI	103
4.1.1. Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Derslerle ilgili Kurallar	103
4.1.2. Kitap ve Risalelerin Temini	104
4.1.3. Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Kitaplar ve Risaleler	105
4.1.3.1. Ulûm-i Diniye	105
4.1.3.2. Yardımcı Bilimler	106
4.1.3.3. Müspet Bilimler	110
4.2. EĞİTİM-ÖĞRETİM METODLARI VE GEREÇLERİ	112
4.2.1. Mektepte Çalışma Zamanı	112
4.2.2. Sınıfların Düzeni ve Öğrencilerin Araçları	113

4.2.3. Öğretim ve Eğitim Dili	114
4.2.4. Rüşdiyelerde kullanılan Öğretim Yöntemleri.....	114
4.2.4.1. Diller	115
4.2.4.2. İmla	115
4.2.4.3. Hüsn-i Hat.....	115
4.2.4.4. Hesap	116
4.3. İMTİHAN VE NOT SİSTEMİ.....	116
4.3.1. Sınav Töreni ve Şahadetnâme (Diploma) Verme Yöntemlerine İlişkin Kurallar	116
4.3.2. Devletin Rüşdiyelerde Yapılan Sınavları Takibi	117
4.3.3. Rüşdiyelerde Sınav Törenleri	118
4.3.4. Bazı Rüşdiyelerin Sınav Törenleri Hakkında Gazete Haberleri..	119
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA	125
EKLER.....	131

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. 1873-1875 Yılları Arasında Sıbyan Mektepleri'nin Öğrenci Sayısı.	6
Tablo 2. 1867-1877 Yıllarında Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye Mektepleri	32
Tablo 3. 1868-1877 Yıllarında Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye Mektepleri	34
Tablo 4. Bosna Vilayeti'nin Yedi Sancağına Göre Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı	37
Tablo 5. 1873-1877 Yılları Arasında Bosna Rüşdiyelerindeki Kapıcıların Sayıları .	67
Tablo 6. 1858-1877 Yılları Arasında Saraybosna Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	75
Tablo 7. 1858-1877 Yılları Arasında Travnik Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	76
Tablo 8. 1858-1877 Yılları Arasında Bihke Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	77
Tablo 9. 1858-1877 Yılları Arasında Banaluka Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	78
Tablo 10. 1858-1877 Yılları Arasında Hersek Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	79
Tablo 11. 1858-1877 Yılları Arasında İzvornik Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	80
Tablo 12. 1858-1877 Yılları Arasında Yenipazar Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri	81
Tablo 13. 1871-1877 Yıllarında Saraybosna Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı	89
Tablo 14. 1871-1877 Yıllarında Travnik Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı	90
Tablo 15. 1871-1877 Yıllarında Bihke Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı	92
Tablo 16. 1871-1877 Yıllarında Banaluka Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı	93

Tablo 17. 1871-1877 Yıllarında Yenipazar Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı.....	94
Tablo 18. 1871-1877 Yıllarında Hersek Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı.....	96
Tablo 19. 1871-1877 Yıllarında İzvornik Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı.....	98
Tablo 20. 1871-1877 Yıllarında Osmanlı Bosnası'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Toplam Sayısı	100
.....	

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1. 1871-1877 Yıllarında Osmanlı Bosnası'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Toplam Sayısı	100
--	-----

KISALTMALAR

A. AMD.	Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A. MKT.	Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı
A. MKT. MVL.	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.} MKT. UM.	Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
A.}MKT. MHM.	Sadaret Ahmedi Mektubi Mühime Evrakı
A.}MKT. NZD.	Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı
a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
İ. DH	İrade Dahiliye
İ. MVL.	İrâde Meclis-i Vâlâ
İ. ŞD.	İrâde Şûrâ-yı Devlet
MF. İBT	Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi
MF. MKT.	Maârif Nezareti Mektubi Kalemi
MVL.	Dahiliye Meclisi Vükela
s.	Sayfa/sayfalar
Ş. D.	Şûrâ-yı Devlet
TŞR. BNM	Taşra bosna Müfettişliği Evrakı
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Tarihî Arkaplan

Bosna toprakları batıda Dalmaçya ve Dinar Alpleriyle, kuzeyde, arkasında Hırvatistan'ın olduğu Sava Nehriyle, doğuda, diğer tarafında Sırbistan'ın olduğu Drina Nehriyle, güneyde ise Karadağ Cumhuriyeti ile olan dağlık sınırla çevrilidir. Topraklarının çoğu dağlıktır ve su kaynakları bakımından çok zengindir, Sava ve Neretva adlı büyük akarsuları vardır. Kaynaklara göre adı, dışarıya uzanan ve Sava Nehri'ne akmak için kuzeye giden Bosna Nehri'nden gelir. Hersek adını ise 15. yüzyılın sonunda burada kurulmuş olan bir dükalıktan almıştır.

Osmanlılar, 1463'ten itibaren Bosna'yı fethetmek için düzenli seferler yapmaya başlamışlardır. Bu sene zarfında Bosna'nın şehirlerinin çoğunu ele geçirmişlerdir. Ancak Bosna, Macar Krallığı'nın bir parçası olduğu için Macaristan, sahip olduğu malların Osmanlı'ya geçmesine, yani Bosna'daki Osmanlı varlığına karşı çıkmıştır. Bu yüzden Macar Kralı Matyas, İmparator Frederik'in yardımı ile Eylül 1463'de bir haçlı seferi düzenleyerek Yayçe'yi geri almıştır. Osmanlılar da bir sefer düzenlemişler ama Yayçe'yi bu seferde Macarlardan geri alamamışlardır. Ancak 1528'de Banaluka'ya giren Gazi Hüsrev Bey, Yayçe'yi tekrar ele geçirmiştir. Hersek de 1483 yılında da zaptedilmiştir. Fetihler, Bosna şehirlerinin sonuncusu olan Bihke Kalesi'nin 1591'de ele geçirilmesine kadar sürmüş, böylece de Bosna ve Hersek beldeleri tamamıyla fethedilmiştir.¹ Osmanlı'nın Bosna'daki fetihleri, sonrasında o mıntıkadaki nüfus yapısına da derin bir şekilde tesir eden dinî, kültürel ve sosyolojik bir değişime, dönüşüme sebep olmuştur. Derken yeni arazilere sahip olma nizamını içinde barındıran birkaç değişiklikle idarî birimlerin tanzimi, toplumsal ve siyasî idareye dâhil edilmiştir.²

¹ Emine Tonta Ak, “Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulaması ve Neticeleri (1839-1875)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 6-7.

² Mustafal Imamović, **Boşnakların Tarihi**, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 124.

Osmanlılar tarafından Bosna'daki ilk sancak bizzat Bosna şehrinde kurulmuş olup sancağın idare merkezi, 1553'e kadar Saraybosna olmuştur. Daha sonra bu merkez, 1639 yılına kadar Banaluka şehrine, o zamandan aynı yüzyılın doksanlarına kadar tekrardan Saraybosna'ya; ondan sonra da Travnik'e geçmiştir. Daha sonra İzvornik ve Hersek sancakları kurulmuştur. Sözü ettiğimiz tüm bu sancaklar, Balkan beldelerinin büyük bir kısmını içinde barındıran vilayet olan Rumeli Beylerbeyliği'nden bir bölüme bağlı idiler. Sonra onların hepsinin, Bosna eyaletine ve onun hükmüne bağlı bir birime dönüşmesi şeklinde karar alınmıştır.³

İslam, 15. yüzyıl sonundan başlayarak yavaş yavaş Bosna'da varlığını göstermeye başlamış ve bu, 16. yüzyılda sürekli olarak gelişip artmaya devam etmiştir. Ayrıca, en önemlisi gerek Boşnakların Macar Krallığı ile Katolik Kilisesi'nden yana karşı karşıya kaldıkları zulüm yüzünden gerekse bazı halkların, sosyal konumlarını iyileştirmeyi arzu etmeleri ve Müslüman reaya olunca elde edilebilecek birtakım imtiyazlar, statü gibi birkaç amil de bu artışa katkıda bulunmuştur. Zikredilmeye layık şeylerden biri de Bosna arazileri üzerinde iskân politikasının uygulanmaması ve fetih sonrası Bosna'da Osmanlı Müslüman tebaasının kaynağının, yine bizzat İslam'a kucak açan yerel halktan olmasıdır.

Osmanlıların dört asır süren hâkimiyetinin etkisi, Osmanlı Devleti'nin yeni fetihleri ve Avrupa kuvvetleri ile aralarında tekrarlanan harpler ve göçler neticesinde meydana gelen müteaddit değişimler, Bosna nüfus yapısına son derece etki etmiştir. Öyle ki durum, Bosna'daki en büyük halk kitlesinin Müslüman halklar olmasına kadar varmış; ayrıca Boşnaklar Osmanlı Devleti'nin köklü bir parçasına dönüşmüş ve Osmanlı Devleti'nde yüksek siyâsî ve dinî mevkilere gelmişlerdir.⁴

Bosna, Osmanlı döneminde kalkınmış ve İshak Bey tarafından Saraybosna şehri tesis edilmiştir ki Saraybosna, sadece küçük bir belde olmaktan öte bir şey değilken Bosna ve Hersek'in en önemli şehrine dönüşmüş; bununla da kalmayıp Osmanlı Avrupası'nın en büyük şehirleri içinde yegâne ve en çok öneme sahip olan

³ Noel Malcolm, **Bosnia: A Short History**, New York University Press, New York 1994, s. 50.

⁴ Noel Malcolm, **a. g. e.**, s.54-64.

şehri olmuştur. Ayrıca Saraybosna çevresinde, Osmanlı Balkan şehri kültürünün damgasını taşıyan birçok şehir de kurulmuştur.⁵

Geleneksel Osmanlı Eğitim Kurumlarına Genel Bakış

Bosna'daki Osmanlı eğitim kurumları, Osmanlı sisteminin Bosna'da tesisi ve İslam'ın orada yayılmasıyla yan yana yürüyen tedrici bir uygulama ile yaygınlaşmıştır. Söz konusu eğitim kurumlarından güdülen gaye ve onları diğer kurumlardan ayıran fark, İslamî eğitimin ta kendisiydi. Böylece camiler, tekkeler, sonrasında mektepler, Osmanlı Devleti'ndeki resmî eğitim sisteminin ilk şekillerini oluşturmuştur. Ayrıca 16. yüzyılda Müslümanların sayısı büyük bir artış gösterince devlet, fakiriyle zenginiyle bütün şehir nüfusuna yönelik birçok İslamî eğitim kurumlarını sağlamlaştırmıştır.⁶ İleriki sayfalarda, sözünü ettiğimiz geleneksel eğitim kurumlarıyla alakalı olarak genel bilgiler; Bosna'da kurulmalarıyla alakalı olarak da özel bazı kısa bilgiler vermeye çalışacağız.

Çocuklar için açılan ilk müessese olan Sıbyan mektepleridir ki "sıbyan" kelimesi Arapçadaki "صبي / sabi" kelimesinden türemiş olup "çocuk" manasındadır. Dolayısıyla Sıbyan mektepleri, çocukların eğitimi ve onların yetişmesiyle ilgilenen ilk okullar konumunda olup bu mektepler, İslam uygarlığında "Küttab" adıyla bilinen okulların devamı niteliğindedir. Selçuklularda "Sıbyan Mektebi" ismiyle tanınmaktaydı. Osmanlılarda ise birkaç ismi olmakla birlikte genelde "Dâru'l-İlm," "Mahalle Mektebi," "Taş Mektep" veya sadece "Mektep" ismiyle bilinmekteydi.⁷

Geleneksel uygulama bu mekteplerin, mescitlerin yanlarında, külliyelerde ve müstakil yapılarda kurulması şeklinde cereyan etmiştir. Ayrıca maliyeti düşük olduğu için mahallelerde ve köylerde yaygınlaşmıştır. Bu medreselerdeki ana hedef, çocuklara okuma-yazma, dinin bazı esaslarını ve Kur'an ezberlettirilmesidir. Bu

⁵ Robert J. Donia, John Van Antwerp Fine, **Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed**, Columbia University Press, New York 1994, s. 50-52.

⁶ Azra Gadžo-Kasumović, "Education-Beginning and Development of the Ottoman-Islamic Literacy in the Bosnian Eyalet", **International Congress on Learning and Education in the Ottoman World**, IRCICA Yayınevi, İstanbul 2001, s. 207.

⁷ Osman Ergin, **İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maârif Tarihi**, Eser Neşriyat ve Dağıtım, Cilt: 1-2, İstanbul, 1977, s. 83; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2008**, Pegem Akademi, Ankara 2008, s. 88-89; Cahit Baltacı, "Mektep", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, Ankara 2004, s. 6.

medreselerdeki eğitim işini, oranın muallimi ve “kalfa” veya “halife” diye adlandırılan muallim yardımcısı üstlenmekteydi. Medresede ders okutacak muallimler, medreselerdeki eğitimini bitirenlerden veya imam, müezzin gibi dinî eğitimlerini almış olanlardan veya okuma-yazmayı iyi bilen kişilerden seçilmekteydi.⁸

Her Müslüman aile, çocuklarını o medreselerde eğitim alması için gönderebilirdi. Çocuklar bu medreselere, beş yaşına vardıklarında gerçekleştirilen “Âmin Alayı” veya “Bed-i Besmele” denilen bir törenle katılırlardı.⁹ Sıbyan Mekteplerinin eğitim programları, ortaya çıkışından 20. yüzyıla kadar sürekli değişikliğe uğramıştır. Erken dönemde “Kur’an-ı Kerim talimi” ve bazı ilmihal bilgilerinin öğretilmesine başlanmış ve 19. yüzyılda bu programlara ek olarak da hat, “Tuhfe-i Vehbi”¹⁰, “matematik”, “ahlak” ve “Birgivî Risaleler” gibi yeni dersler de ilâve edilmiştir.¹¹ Osmanlı devleti medreselerle ilgili çeşitli ıslahat girişimde bulunmuştur ki bunlardan bazıları zikredeceğiz:

II. Mahmud döneminde 1824 yılında yayınlanan *Talim-i Sıbyan Fermanı*’na uygun olarak İstanbul’da bulunan Sıbyan mekteplerindeki eğitim zorunlu hale getirilmiş¹² ve mekteplerin, 1838 yılında kurulan *Meclis-i Umûr-i Nafia*¹³ tarafından hazırlanan layihaya uygun olarak "küçük mektepler" ile "büyük mektepler" şeklinde iki kısma ayrılması tamamlanmıştır. Maârif Nezâreti tarafından 1847’de hazırlanan talimatnameye uygun olarak, Sıbyan mekteplerindeki eğitim müddetinin dört seneye sınırlandırılması, Rüşdiye Mekteplerine katılım için esas kabul edilmiştir.¹⁴

Ayrıca bu mektebin sisteminde 1869’da *Maârif-i Umumiye* tarafından yayınlanan talimatnameye tabi olarak aynı anda hem talim hem de idareyle alakalı konular hususunda önemli dönüm noktası sayılan birkaç yenilik de meydana

⁸ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 90.

⁹ Bayram Kodaman, **Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 58.

¹⁰ Bu eserle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm, s. 111.

¹¹ Cahit Baltacı, “Mektep”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, Ankara 2004, s. 7.

¹² Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 151.

¹³ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839- 1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 66.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu (haz.), **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C.II, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s. 304.

gelmiştir. Bu talimatnameyle, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin çocuklarına has olan Sıbyan mekteplerinin birbirlerinden ayrılması¹⁵ ve talebeler için okutulacak derslerin konuları kesinleşmiş oldu. Sonrasında bu ıslahat, 1870 yılında uygulamaya konuldu ve buna, Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında "İbtidaiye Mektepleri" adı altında yeni okulların kurulması eşlik etti. Ayrıca, Sıbyan mektepleri eski usul üzere devam ederken bu okullara has muhtelif kitaplar ve ders metotları da oluşturuldu.¹⁶

Sıbyan mektepleri, yaygınlık bakımından Bosna'da en fazla bulunan okullardır. Ayrıca bu durum, Avusturya-Macaristan tarafından gerçekleştirilen işgalın sonrasına kadar uzun bir dönem varlığını sürdürmüştür. Bu mektepler, yeterli miktarda talebenin olduğu köylere, kasabalara ve şehirlere yayılmıştır. Yine bunlar, kendilerine tabi olan bir vakıf mesabesinde olması için muhtelif heyetler tarafından inşa edilmiştir. Bu mekteplerdeki tedris işini ya bir mahalle imamı ya da bir sınıf öğretmeni üzerine almıştır. Bu vazife kasabalarda ve küçük köylerde ise seyyar bir muallim tarafından yerine getirilmiştir. Seyyar muallim, programına uygun olarak bir köyden bir köye geçip durarak temel dinî bilgileri öğreten kimsedir.¹⁷

Sıbyan mekteplerinde eğitim hususundaki sorunlardan birisi, okutulan kitapların Osmanlıca, Arapça veya Farsça olmasıydı. İşte bu sebeple talebeler, dile tam hakimiyet sağlayamadıkları için, kavrama düzeyinde ciddi sorun yaşamaktaydılar. Bu zorluklar nedeniyle, Osmanlı yönetiminden okutulan kitapların yerel dil ile yazılmasıyla alakalı talepler ortaya çıkmıştır. İşte bu talepler, ilerki dönemlerde ders kitaplarının yerel dille yazılmasına neden olmuştur.¹⁸

Bu mekteplerde "Osmanlı hattı", "Kur'an kıraati" ve "İslam'ın temel prensipleri" ders olarak okutulmuştur. Bununla birlikte okutulan ders konuları, mektepten mektebe değişiklik göstermekteydi. Ayrıca okutulan konular çoğu zaman muallimin dinî bilgisine ve talebelerin kabiliyetine uygun olurdu. Saraybosna'daki

¹⁵ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 184.

¹⁶ Bayram Kodaman, **a.g.e**, s. 64-65.

¹⁷ Bosna'da bulunan Sıbyan Mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Hamdija Mulić, "Stari i Novi Mektebi", **Novi bahar**, sayı: 7-14, 15 Ocak 1938, Sarajevo, s. 94-100; Hajrudin Ćurić, **Muslimansko Školstvo u Bosni i Hercegovini Do 1918. Godine**, Veselin Masleša Yayınevi, Sarajevo, 1983, s. 35-80.

¹⁸ Bilal Hasanović, **Islamske Obrazovne Ustanove U Bosni i Hercegovini Od 1850. Do 1941.**, Islamski Pedagoški Fakultet U Zenici, Hamidović, Sarajevo, 2008, s. 37.

Sıbyan mekteplerinde okutulan konulara örnek olarak şunları görmekteyiz: “Kur'an kıraati”, “tecvit”, “ilmihal”, “ahlak”, “fıkıh”, “hadis”, “Münyetu'l-Musalli”, “Halebiyye”, “Birgivi Risalesi” (Vasiyetname), “Talimu'l-Müteallim” vb.¹⁹ Sıbyan mekteplerinin yaygınlaştırılmasındaki asıl amaca ulaşılmış olup talebe sayılarında önemli artışlar gözlenmiştir. Müslüman mekteplerinin sayısını, Bosna Salnâmesi'ne uygun olarak, aşağıda verilen tabloda görmekteyiz.

Tablo 1. 1873-1875 Yılları Arasında Sıbyan Mektepleri'nin Öğrenci Sayısı.

Yılı	Öğrenci Sayısı
1873 (H.1290)	988 ²⁰
1874 (H.1291)	894 ²¹
1875 (H.1292)	917 ²²

Sıbyan mekteplerinin yanında diğer önemli eğitim kurumlarından birisi de Osmanlı Medreseleri olup, ilk defa Sultan Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuş ve medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmiştir. Yine İznik'te ilk müderris olarak, eğitimini Mısır'da tamamlayan Mevlânâ Davud el-Kayserî (1350-1351) tayin edilmiştir.²³ Osmanlı Medreselerinin ilk dönemlerinde, Amasya, Konya, Kayseri gibi Osmanlılar öncesi Anadolu şehirlerinde erkânı iyice kuvvetlenmiş olan eğitim hareketi doğal bir şekilde sürdürülmekteydi.²⁴

İlk dönem Osmanlı Medreselerini değerlendirecek olursak; oralardaki amelî/pratik eğitimin belirlenmesi, üzerinde yürünen İslamî gelenekleri takip etmek suretiyle vâkıfın koyduğu şartlar zımında gerçekleşen müderrisin tasarrufundan ötürü tamamen terk edilmişti. Ayrıca talebelere, sözü geçen medreselerde genellikle şer'î ilimler ders olarak okutulmaktaydı. Sonrasında ise medrese sistemleri iyice gelişmiştir. Görmekteyiz ki Fatih Sultan Mehmed dönemindeki medreselere ait vakfiye, müderrisin medresede tedris görevine gelebilmesi için, dinî veya naklî

¹⁹ Bilal Hasanović, **a.g.e.**, s. 36.

²⁰ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1290/1873, s. 124-130.

²¹ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1291/1874, s. 130-136.

²² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1292/1875, s. 135-141.

²³ Âşık Paşazade, **Osmanoğulları'nın Tarihi**, haz. Kemal Yavuz -M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., İstanbul 2003, s. 101.

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 235.

ilimlere ek olarak mantık, felsefe ve hesap gibi aklî ilimlerde de uzmanlaşması gerektiğini şart koymuştur. Tıpkı medreselerin sayılarını arttırdığı ve medreselere ait derece ve tasnifler ortaya koyduğu gibi. Ayrıca bu iş, medreseler arasında farkların ayan beyan ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu medreselerin gelişimi de Fatih Sultan Mehmed ile Kanuni Sultan Süleyman devrinde zirveye çıkmıştır.²⁵ Osmanlı Medreseleri, 16. yüzyıldan itibaren eğitimin ve müderrislerin kalitesinin kötüleşmeye başlaması üzerine yıkılmaya yüz tutmuş ve bu çöküş, sonraki asırlara da yansımıştır.

Medreseler, Osmanlılar Devleti'nin Balkanlarda, özellikle de Bosna'da kurdukları en önemli eğitim kurumlarıdır. Eğitimin sağlanmasının yanısıra medreseler, Osmanlı idaresinin Bosna'da güçlenmesine katkı sağlamış ve mezunları imam, kadı gibi mühim idarî görevlerde bulunmuşlardır. Böylelikle Bosna, merkezî idareyle uyumlu bir şekilde gelişip kalkınmış, İslamî kültür Bosna'da kökleşmiştir.²⁶ Sözü ettiğimiz bu medreseler, genellikle ferdî vakıflar yoluyla kurulmuşlar, kurucuları ise Osmanlı Devleti'nin büyük şahsiyetlerinden oluşmuşlardır.²⁷ Bosna'daki en eski ve en önemli medreselerin bazıları şunlardır:

Firûz Ağa Medresesi: Bu medrese, 1505-1513 yıllarında inşa edilmiş olup Avusturya Prensi Eugene'nin Saraybosna'ya saldırması sonucunda yakılmıştır.²⁸

Gazi Hüseyin Bey Medresesi: Bu, Bosna ve Hersek medreseleri içinde ikinci en eski medrese sayılmakla birlikte, geçmişteki ve günümüzdeki en meşhur medresedir. Bu medrese 1537 yılında inşa edilmiş olup halen kültürel vazifesini sürdürmektedir. Avusturya işgalinin gerçekleşmesinden hemen önce bu medresede 175 müderris bulunmakta ve yaklaşık olarak 10.000 öğrenci mezun olmaktadır.²⁹

Sokoloviç (Sokullu) Ferhat Paşa Medresesi: Banaluka'da bulunan medresenin tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.

²⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 238.

²⁶ Zafer Gölen, **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 204; **A.y.**“Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim”, **PRILOZI (POF)**, 52-53 (2004), Sarajevo, s. 228.

²⁷ Bilal Hasanović, **a.g.e.**, s. 52.

²⁸ Ahmed Salih Çolaković, **Al-Sakafah Al-Islamiyya ve Al-Arabiya Fi El-Bosna ve El-Hersek (869-1295AH / 1463-1878M)**, Dar Iqraa' Yayınları, 2015, s. 156-166.

²⁹ Zafer Gölen, **a.g.e.**, s. 204.

Karagöz Bey Medresesi: Bu medrese, 1570 yılının hemen öncesinde inşa edilmiş olup Hersek'teki en büyük medrese sayılmaktadır.³⁰

Medreselerde ders konuları, iki dille, yani Türkçe ve Arapça şeklinde okutulmakta ve genel olarak şer'î ilimlerle yetinilmektedir. Muhtelif kaynakların beyan ettiğine göre, Osmanlı'nın Bosna'daki nihaî otoritesi altında, orada yaklaşık 44 ile 50 arasında medrese bulunmaktadır.³¹

³⁰ Ahmed Salih Čolaković, **a.g.e.**, s. 160-161.

³¹ Ahmed Salih Čolaković, **a.g.e.**, s. 162-163; Zafer Gölen, **a.g.e.**, s. 205.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI BOSNASI'NDA RÜŞDİYELERİN KURULUŞU VE MALİYETİ

1.1. TANZİMAT SONRASI EGİTİM KURUMLARI

19. yüzyılda Tanzimat'ın ilan edilmesiyle Bosnalılar, ıslahatın ve ıslahatla beraber meydana gelen yeniliklerin birçoğunu kabul etmemişler, ancak eğitim sisteminde gerçekleşen ıslahatı içtenlikle karşılamışlardır. Bu konuda, yeni kurumlara yönelmeleri ve sözü geçen kurumlara yaptıkları maddî destekler kendini göstermektedir. Osmanlı vilayet düzenlemesiyle eğitime özel önem verilmiştir. Bu nedenle Bosna Vilayeti Nizâmnâmesi ilan edilince, Nizâmnâmenin sonunda eğitim kurumları için idarî ve eğitsel konuları düzenlemek üzere Maârif-i Umûmiye Müdürlüğü kurulması hakkında maddeler konulmuştur. Maârif-i Umûmiye Müdürlüğünün kurulmasının yanısıra eğitim kurumlarıyla ve bu kurumların işleriyle ilgilenen birkaç komisyon da kurulmuştur. 1866'da *Daire-i Umûr-ı Islah-ı Maârif*, 1867-1871'de *Tezyid Asar-ı Maârif İçin Komsiyon-ı Mahsûsa*, 1871-1878 yılları arasında *Komsiyon-ı Maârif-i Vilayet* adı ile varlığını devam ettiren meclis, vilayetin en önemli meclislerden biridir.³²

Eğitim alanında yapılan bu ıslahatla birlikte, Sıbyan Mektebi ve Medreseler gibi geleneksel (klasik) eğitim kurumlarının inşa edilmesi hususuna da önem verilmiştir. Bosna'da bununla beraber, 19. yüzyılda kurulan eğitim kurumlarının çeşitliliği dikkat çekicidir. Rüşdiye mekteplerinin yanısıra, *Darü'l-Muallimîn*, *Mekteb-i İdadiler*, *Islahhane* ve *Sabah Mektebi* gibi yeni eğitim kurumları açılmıştır. Bu kurumlarla alakalı genel bilgileri, Bosna'da kurulmalarıyla alakalı olarak da özel bazı kısa bilgileri vermeye çalışacağız.

³² Zafer Gölen, a.g.e., s. 182-184.

1.1.1. Askerî İdadî Mektebi

“İdad / إعداد” kelimesi, Arapçada "hazırlık" manasında olup bu mekteplerin kurulmasındaki gaye Harbiye, Askeriye, Tıbbiye ve Bahriye mekteplerine katılmayı arzulayan talebelerin hazırlanmasıdır. Askerî Liselerin ilki 1845 yılında İstanbul’da açılmış ve sözü edilen mekteplerin ilerleyen vakitlerde Bursa, Manastır, Erzurum, Şam ve Bağdat’ta aynı metod üzere açılması sağlanmıştır.

Bosna’da Askerî İdadî mektebi kurulmadan evvel Bosnalı gençler Cevdet Paşa'nın (1823-1895) önerisiyle İstanbul'daki Askerî İdadilerde eğitim görmekteydiler. 1864 yılında Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği sırasında, Bosna’dan ilk kez düzenli asker alınmıştır.³³ Bunun ardından dokuz sene sonra, Bosna’daki ilk Askerî İdadî Mektebi, yerel gençlerin yüksek askerî mekteplere girebilmesi için eğitim görmesi hedeflenerek Saraybosna’da 1873 yılında açılmıştır. Mektebin açılırken merasimler düzenlenmiş ve ilk imtihanlar gerçekleştirilmiştir.³⁴

1873 senesine gelindiğinde bu mektepte matematik, coğrafya, Osmanlıca dil kaideleri, Farsça, Arapça ve resim derslerini kapsayan bir müfredatı görmekteyiz.³⁵ 1874 senesinde ise sözünü ettiğimiz konulara ek olarak Fransızca dersi de müfredata eklenmiştir.³⁶ Ayrıca Avusturya-Macaristan işgalından önce okulun öğrenci sayısı 56 kişidir.³⁷

1.1.2. Sabah Mektebi

Bosna Vilayetince, idaresi ve sancakları altında çalışan tüm memurların eğitilmesi amacıyla bir okul açılması talep edilmiştir. Esasında mektep denilmesine rağmen, yapı olarak mektepten ziyade memurlara özel açılmış kurs niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla vilayette görev yapan memurların bilgi ve kabiliyetlerini arttırmak için 1859’da İstanbul’da açılan Mekteb-i Mülkiyenin bir şubesi olarak

³³ Emine Tonta Ak, *a.g.e.*, s. 155-157.

³⁴ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: 1878-1918.*, Veselin Masleša Yayınevi, Sarajevo, 1972, s. 38.

³⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1291/1874, s. 118.

³⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1292/1875, s. 122.

³⁷ Hajrudin Ćurić, *a.g.e.*, s. 169.

Bosna'da açılması düşünülmüştür.³⁸ Ardından 1865 yılında Sabah Mektebi kurulmuştur. İki mektep arasındaki fark, sabah mektebi sadece memurlar için eğitim verecektir. Ne var ki bir sonraki senede baş gösteren kolera salgını nedeniyle mektep kapanmış ve verilen izinde biraz gecikme yaşanmıştır. Bir sene sonra, yani 1866 yılında mektep yeniden açılmıştır. Öğrenci olarak alınacak memurlar seçilmiştir. Öğrencilerin 18 yaşından küçük veya 30 yaşından büyük olmamaları şartı getirilmiştir.³⁹ Sabah Mektebi'ndeki dersler iki senelik dönemler şeklinde devam eder ve sınıflar sabah vaktinde toplanırdı. Bu mektepte işlenen dersler ise “tarih”, “coğrafya” ve” fenn-i inşa”ya ek olarak “Arapça”, “Farsça” ve “Boşnakça” dersleriydi.⁴⁰

1.1.3. Dâru'l-Muallimîn

Muallimleri yeni sisteme göre eğitmek için 1848 yılında İstanbul'da bir okul açılmış, Ahmed Cevdet Paşa ise okulun nizamnamesinin hazırlaması görevini yerine getirerek medresenin de ilk müdürü olmuştur. Bu medresenin ortaya çıkmasını, dinamik bir şekilde Rüşdiye mekteplerinin kurulması izlemiştir. 1868 yılına gelindiğinde de Sıbyan mekteplerinin ihtiyaçları çerçevesinde *Dar-ı Muallim-i Sıbyan* açılmıştır.⁴¹ Ayrıca 1869 yılında *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nin yayınlanmasıyla, bu okullara daha da önem verilerek *Dâru'l-Muallimîn-i Kebir* adında yeni bir okul açılmıştır. Buradaki amaç Rüşdiye, İdadiye ve Sultaniye gibi muhtelif mekteplerde ders okutacak muallimlerin ehliyet kazanmaları ve hazırlıklarını tamamlamalarıdır.⁴²

1868 senesinin Temmuz ayında ilkokul öğretmeni yetiştirmek için bir okul açıldı. Bu okul, Bosna-Hersek'te açılan ve muallimlerin staj görmelerine yönelik olan eğitim şekillerinin ilkiydi. İlk başlarda bu okulun Bosna'da inşa edilmesine izin

³⁸ Sedat Bingöl, "Mekteb-i Mülkiye'nin Bir Şubesi: Bosna'dan Sabah Mektebinin Açılışı ve Kuruluş Talimatları", *Mülkiye Dergisi*, c. 25, no. 229, s. 344, Mart 2014.

³⁹ Hajrudin Ćurić, *a.g.e.*, s. 155-156.

⁴⁰ Hajrudin Ćurić, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁴¹ Ayşegül Altınova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 68-69; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, 1998, s. 310.

⁴² *Düstur*, 1. Tertip, C. II, s. 194.

verilmemişti. Ancak ihtiyacın artması ve hem erkek hem de kadın muallimlerin Türkçeyi iyi bilmemeleri yüzünden, muallimlerin eğitim alacağı bu okulların açılması onaylanmış; talebe sayısı da 20 ile sınırlandırılmıştır.⁴³ 1875 yılına gelindiğinde ise Bosna'da muallimlerin eğitim görmeleri için *Dâru'l-Muallimîn* adıyla bir okul açılmış ve bu, muallimlerin eğitim görmelerine has olarak taşrada açılan ilk okullardan olmuştur. Görünüşe göre, yukarıdaki gibi, bu okulda bulunan talebelerin sayısı da 20 kişidir.⁴⁴

1.1.4. Dâruşşafaka (Islahhâne)

Bu kurum, fakir ve yetim çocukların eğitimleri, ilk alacakları görevle alakalı ehliyete haiz olmaları, zor ve sıkıntılı hayattan sıyrılmaları ve kendilerine uygun bir meslek kazanmaları amacıyla kurulmuştur. İlk başlarda bu kurum "Islahhâne" olarak adlandırılmaktayken 1871'den itibaren "Dâruşşafaka" ismini almıştır. Bu kurumun Saraybosna'da açılma çalışmaları Şerif Osman Paşa'nın valilik görevinin sonunda başlamış olup, 1870 yılında Bosna Valisi Safvet Paşa'nın tarafından açılmıştır.⁴⁵ Önceleri asıl düşünce, bu kurumun, yardım etmeyi ve desteklemeyi devletin üstlendiği Müslümanların yetim erkek ve kızlarına tahsis edilmesiydi. Ne var ki sonraki vakitlerde, Müslüman çocuklarına ilaveten diğer dinlerden olan çocukların da kabul edilmesine başlandı. Ayrıca yatılı olması ve eğitim süresinin 4 sene olması da kesinleşti.⁴⁶ Bu okulun, dinine bakılmaksızın insanlar tarafından desteklendiğini fark etmekteyiz. Ayrıca bunu, Osmanlı idaresine ilaveten bu okulunun korunması hususunda bağış yapanların listesinden görmek de mümkündür.

Çocuklar, bu okulda, yetenekleri yanında terzilik, ayakkabıcılık, dericilik, matbaacılık, tekstil ve yün eğirme gibi değişik zanaatları da öğrenirdi. Ayrıca talebeler bu el sanatlarına ek olarak, "dinî terbiye", "okuma-yazma" ve "dört çeşit hesap ilmi"ni ders olarak görürlerdi ki bunlar çocukların bu okulda meslek ve iş

⁴³ Zafer Gölen, **a.g.e.**, s. 201.

⁴⁴ **a.g.e.**, s. 203.

⁴⁵ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 160-161

⁴⁶ Zafer Gölen, **a.g.e.**, s. 207.

kazanmasına imkân sağladığı. Bu sebeptendir ki 1871 ile 1877 tarihleri arasında bu okuldan mezun olup Matbaa-i Vilâyet'te çalışmaya başlayan kişileri görmekteyiz.⁴⁷

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE RÜŞDİYELERİN KURULMA AMACI VE EĞİTİM SİYASETİ

Rüşdiye kelimesi, Arapça *rüşd* kelimesinden türetilmiş olup, onun sözlük anlamı ise sorumluluk çağına ulaşmış, hak ve hidayet yolu üzere doğruya yönelen kişi demektir.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde eğitim, Tanzimat döneminden önce iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar; geleneksel dinî eğitim ile askerî eğitimidir. Osmanlı geleneksel İslamî medrese ve mekteplerindeki aslî terbiyeden güdülen hedef, dinî bilgilerin tedrisi ve dış hücumlara karşı İslam'ı himaye etmeye muktedir “*arif mümin*” şahsiyetlerin yetiştirilmesidir.⁴⁹ Geleneksel medreseler, kuruldukları günden itibaren, Tanzimat döneminde bile talim vazifeleriyle birlikte, net bir çizgi üzere yürümeye devam etmiş, dinî ve amelî sahalardaki toplumsal ihtiyaçları karşılamıştır. Bu medreselerin, devletten bağımsız olması amacıyla masrafları için vakıflar kurulmuş ve orada görev yapanlar ile fertlerinin durumuna göre halkın fertleri üzerinde bir çeşit devlet siyaseti güdüyor ve onun resmî fikrini temsil ediyor olmaları itibarıyla, önemli bir tesiri olmuştur. Bu sebeptendir ki devlet, daima geleneksel medreselere ve eğitim sistemlerine önem vermiş ve işlerine müdahale etmeme konusunda azimli olmuştur.⁵⁰

Yine bu içerikte, hiçbir şekilde müspet ilimlerin eğitiminin verilmesiyle ilgilenilmemiştir. Ne var ki Avrupalı devletlerin o asırda elde ettiği askerî kazanımlar, Osmanlı Devleti'ni eğitim sistemine ve Batı'nın ilmî esaslarına tabi olmanın zaruretine tekrardan göz atmaya mecbur bırakmıştır. İşte bu yüzden askerî medreseler, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın sonlarında kurduğu ilk genel ve yeni

⁴⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1288/1871, s. 31; H.1290/1873, s. 36; H.1293/1876, s. 58; H.1294/1877, s. 45-55.

⁴⁸ Arapça tasrifî, رُشْدًا فهو راشد ورشاد، رُشْدًا يرشد، رُشْدًا يرشد، رُشْدًا يرشد (Hidayet Aydar, “Rüşd”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, İstanbul 2008, s. 297-298.

⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 298.

⁵⁰ **a.g.e.**, 1998, s. 298.

medreseler olmuştur.⁵¹ Ayrıca bu medreseler, her ne kadar 19. asrın doğuşuna kadar geleneksel eğitimle paralel olarak yürümüş olsalar da eğitim alanındaki yenileşme çalışmalarında da rol oynamışlardır.

1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE RÜŞDİYELERİN KURULUŞU VE YAYGINLAŞMASI

Rüşdiye mekteplerini, günümüz ortaöğretim okulları ile mukayese etmek mümkündür. Ancak hakikatte rüşdiyeler, ilkokullardan şu yönden farklılık gösterir. İlkokula başlayan çocuk, daha önce öğrendiği herhangi bir bilgi ve marifet olmaksızın okula giriş yapmasına rağmen, rüşdiyelere başlayacak olan çocuk, az da olsa Kur'an kıraati ve müspetilmeler hususunda temel anlayışlara sahip olacak şekilde sıbyan mektebini bitirmeden rüşdiyelere katılamazdı.⁵²

Rüşdiye mektepleri, önceleri liselerin özelliklerini de bünyesinde barındıran ortaokul öncesi bir kurum şeklinde teşekkül etmiş olup, burada, sonraki yüksek okullara da hazırlık eğitimi verilirdi. 1869 yılına gelindiğinde ise ilkokullar üstü ve bugünün liselerine denk idadî medreselerinin altında bir dereceye sahip olmuş ve bu kurumlara, Sıbyan mekteplerinde eğitim gören, yani okuma-yazma bilen öğrenciler alınmıştır. Bu mekteplerdeki öğrenim dört sene devam ederdi. Bundan sonra eğitimini tamamlayan kişilerin, genellikle düşük idarî vazifelerde görevlendirilmeleri mümkün olabilirdi.⁵³ Mezunların, eğitimlerine daha üst seviye okullarda devam etmeleri de mümkündü.

Sultan II. Mahmud (1808-1839), döneminde, devletin Sıbyan mekteplerinde uygulayacağı ve 1839 yılında *Meclis-i Umur-i Nafia*'nın hazırladığı nizamnameye uygun olarak kararlaştırılan ıslahatı görmekteyiz. Yine 1838 yılında kurulan ve işin başında, İstanbul'daki büyük camilerin yanında olup talebeleri yüksek öğrenime hazırlayan ve karma eğitim veren *Mekâtib-i Sıbyan*'ın üstünde ilk önce, ikinci kademe olarak itibara alınan *Selâtin-i İzam Mekâtib-i* olarak planlandığını görmekteyiz. Ayrıca yönetmeliğe göre Sıbyan mektepleri, "sınıf-ı evvel," yani "birinci sınıf" olmuştur. Bunun yanında ileride açılacak olan ve sözünü ettiğimiz

⁵¹ Selçuk Akşin Somel, **a.g.e.**, s. 35.

⁵² Edham Mulabdić, "Maglajska Rušdija", **Školski Vjesnik**, II , Sarajevo 1895, s. 49.

⁵³ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 136.

mekteplere "sınıf-1 sani," yani "ikinci sınıf" ismi verilmiş, ancak bu isimlendirme Sultan II. Mahmud'un hoşuna gitmemiş ve böylece "Rüşdiye" ismine geçilmiştir.⁵⁴

Ayrıca bu işin gerçekleştirilmesi için aynı sene *Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti* kurulmuş, lâkin *Meclis-i Umur-i Nafia*'nın Avrupa tarzı bir ortaöğretim inşa edilmesi arzusu gerçekleşmemiştir. Bunun yanında 1839 yılında *Mekteb-i Maârif-i Adliye* ve bürokrasinin yeni yeni gelişmekte olması üzerine devlet dairelerinde ve yeni kurulan nezaletlerde çalışacak memurların staj görmeleri için *Mekteb-i Ulûm-i Edebiye* kurulmuştur. Sözüünü ettiğimiz bu iki mektep, ilk Rüşdiye mektepleri olarak itibara alınmakla birlikte, daha sonrasında meslekî eğitime has olarak ortaya çıkan Rüşdiye mekteplerinden farklılık gösterirler.⁵⁵

Sultan II. Mahmud'un vefatını müteakiben Sultan Abdülmecid (1839-1861), 2 Temmuz 1839'da babasının yerine tahta geçmiş ve başlattığı ıslahat hususunda babasının izinden gitmek istemiştir. İşte tam bu esnada Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1769-1849), Osmanlı Devleti'ne karşı tekrar isyana kalkışmış ve Nizip Savaşı'nda Osmanlı ordusuna karşı zafer kazanmıştır. Savaşın hemen sonrasında Sultan Abdülmecid, Batı devletlerine karşı yeni ve liberal bir nizam kurma kudretini gerçekleştirmek istediği gibi devlette yaşanan sıkıntıyı da düzeltmeyi amaçlamıştır. Böylece, Gülhane'de 3 Kasım 1839'da halkın temel hak ve özgürlüklerini garanti altına alan maddelerden oluşan temel prensipleri içeren *Tanzimat-ı Hayriye Fermanı* ilan edilmiştir. Bu fermanın maddelerine misal olarak, Osmanlıların Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan reayasının canlarını, mallarını ve namuslarını koruma hususunda himaye edilmesi, vergilerin toplanmasında adalet ve kişinin mahkemelerde adilce yargılanması hakkının bulunması gibi maddeleri verebiliriz.⁵⁶

Devlette şahit olunan çöküşü engelleyebilecek yeni bir eğitimli aydın neslinin yetiştirilmesi gerekli olmuştur. Zira Tanzimat Fermanı, eğitimden kastedilen

⁵⁴ Mahmud Cevad, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi**, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 4-20; Fatma Kaya Doğanay, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 15-16.

⁵⁵ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 23-27.

⁵⁶ Ali Akyıldız, "Tanzimat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 40, İstanbul 2011, s. 1-2.

hedeflerden hiçbirine açıkça ulaşamamış ve eğitimin, ıslahatın üzerine kurulduğu temel in ta kendisi olması için karşılanması gereken acil ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır.

Eğitim hususunda yenileşme konusunda hayli hırslı olan Sultan Abdülmecid, 1845 yılında Bâb-ı Ali'de yeniden inşa edilen *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*'yi ziyaretinde, "Islahatın önündeki en büyük engel -gerek dünyevî işlerde olsun gerekse dinî konularda olsun- cehaletin ta kendisi olup ilerleme, her yerde cehalet aleyhine hüküm verilmesiyle gerçekleşen bir iş" olduğunu söylemiştir. Ayrıca Padişah, eğitimin insanların geneline yayılmasına giden yolun ivedilikle araştırılmasını emretmiştir. Bu sebeple *Meclis-i Muvakkat*, 13 Mart 1845'ten itibaren çalışmalarına başlamıştır. Bu meclis, eğitim işlerinin düzenlemesi amacıyla âlimler, bürokratlar ve askerlerin bir arada bulunduğu bir heyetten oluşmaktaydı.⁵⁷

Bir yıl süren çalışmaların ardından *Meclis-i Maârif-i Muvakkat*, *Meclis-i Âlâ*'ya bir layiha sunmayı başarmıştır. Layihada, Sıbyan mekteplerinin yeniden düzenlenmesi, Rüşdiye mekteplerinin elden geçirilmesi, *Darü'l-Fünun* adı altında bir eğitim birimi kurulması ve eğitim işlerinden sorumlu olacak *Meclis-i Maârif-i Umumiye* adında bir komite oluşturulmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Söz konusu layiha 12 Temmuz 1846 yılında *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmıştır.⁵⁸ Bu layiha gereğince eğitim sistemlerini sabitlemek ve Avrupa eğitim sistemlerine ayak uydurmak amacıyla eğitim kurumları üç seviyede tasnif edilmiştir. Rüşdiye mektepleri, Osmanlı eğitim kurumları arasında başlangıçta yani İdadiler açılma kadar, Daru'l-fünun okullarından önce ikinci seviye okulları olarak yer almıştır.⁵⁹

Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın kararlarını uygulamak ve memleketin genelinde eğitimle ilgili reformları yürürlüğe sokmak amacıyla *Daimî Meclis-i Maârif-i Umûmiye* adıyla bir komite kurulmuştur. Bu kurumun ilk kararı, ortaokullarda reform yapılarak öğrencileri *Darü'l-Fünun* okullarına hazırlamakla ilgili olmuştur. Komite, gerekli tedbirlerin alınması için tartışmalara başlamıştır.⁶⁰ Bunun akabinde ilk yaptığı icraat, 1838'de sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin idaresi

⁵⁷ Ayşegül Altınova, **a.g.t.**, s. 28-30.

⁵⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 364.

⁵⁹ Rüşdiyeler, İdadiler açıldıktan sonra ise onlardan önceki basamak olarak eğitim vermişlerdir. Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁰ Ayşegül Altınova, **a.g.t.**, s. 32-33.

için kurulan *Mekatib-i Rüşdiye Nezareti*'ni, Evkaf Nezareti'nden ayırmak olmuştur. Kurum 1846'da *Mekatib-i Umumiye Nezâreti* adıyla yeniden yapılandırılmış ve bu nezaret, devletin dört bir yanındaki rüşdiye mekteplerinin kurulmasını gerçekleştirerek, eğitim tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.⁶¹ İlk rüşdiye mektebi, İstanbul'da 25 Şubat 1847 tarihinde, "Davud Paşa Rüşdiyesi" adıyla Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Efendi'nin katkı ve çabalarıyla açılmıştır. Davud Paşa daha sonra terfi ederek Maârif Nazırı olmuştur.⁶² İlk mektepler iyi sonuçlar vermeye başlamış ve sayıları artmıştır. Zira İstanbul'da 1847'de rüşdiye mekteplerinin sayısı dörtten fazla değilken 1852'de sayıları ona ulaşmıştır. Rüşdiye mektepleri, 1848'de öğrencilerin ilk gruplarını mezun etmeye başlayınca devlet 22 Ekim 1848'de Bursa ve Edirne gibi merkeze yakın diğer eyaletlerde rüşdiye mektepleri açmaya başlamıştır.

Bu mekteplerin iki eyalette açılmasını beklerken, Bosna eyaletinde rüşdiye mektebi açılmasına dair de karar alınmıştır. Böylece taşrada ilk rüşdiye okulu açılması, Tanzimat yıllarında, 1851'de Bosna'da gerçekleşmiştir.⁶³ Daha sonra 1853 yılında, büyük vilayetlerde yirmi beş rüşdiye mektebi kurulması için gerekli malî ödenek ayrılmıştır. Ancak devlet hazinesini kurutan Kırım Savaşı nedeniyle 1856 yılına kadar sadece 6 okul açılmıştır. Bu mektepler, 1867'den itibaren gayrimüslim öğrencileri kabul etmeye başlamıştır.⁶⁴

1869 yılında, o yılın başında yürürlüğe giren ve Türk eğitim tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı konumunda olan *Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi* Eğitim-Öğretim tüzüğü, eğitim kurumlarının batılılaşması yönünde devletin resmî politikası olarak hazırlanan ilk kapsamlı belge olarak yayınlanmıştır⁶⁵. Bu yönetmeliğin çıkarılmasından kısa bir süre sonra rüşdiye mekteplerinin sayısı artmış, öyle ki

⁶¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 302-303.

⁶² Cemil Öztürk, "Rüşdiye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, İstanbul 2008, s. 300-303.

⁶³ Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 71,

⁶⁴ Akşin Somel, **a.g.e.**, s. 68-69.

⁶⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 371.

İstanbul'da onüç, diğer eyaletlerde seksenyedi mektep açıldığı tespit edilmiştir.⁶⁶ Nizamnamenin içerik ve önemi ileriki sayfalarda ele alınacaktır.⁶⁷

1.4. BOSNA'DA RÜŞDİYELERİN KURULUŞU

1.4.1. 19. Yüzyılın Başlarında Bosna'nın Siyasî Durumu ve Rüşdiyelerin Kurulma Amacı

19. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme politikasının bir yansıması olarak Osmanlı Bosnası'nın merkez – çevre ilişkilerinde bir kargaşa dönemi yaşanmıştır. Bu durum, özellikle yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve devletin uygulamak istediği siyasî ve askerî reformların ardından ortaya çıkmıştır. Zira Bosnalılar bu reformları kabul etmemiş ve öfkeyle karşılık vermiştir. Bununla birlikte sık sık isyanlar çıkarmışlar fakat isyanlar devletin güç kullanması ile bastırılmıştır.⁶⁸

Bosna Vilayeti'nde yönetmeliklerin hayata geçirilmesiyle birlikte bölgede reformlar yapılmaya başlandı. Ardından en etkili liderlerden biri olan, bölgeyi askeri müdahale ile kontrol altına alırken çok sayıda paşayı sürgüne gönderecek olan Ömer Lütfi Paşa,⁶⁹ (1806-1871) Bosna'ya gönderildi. Lattas'ın ve eyaletin diğer yetkililerinin politikası, Bosna halkını merkezî yönetime bağlamaktan ibaretti. Özellikle son dönemde ülkede patlak veren kargaşa ve bazı Bosnalı ileri gelenlerin yasalara karşı tavır almalarından dolayı söz konusu politika izlenmiştir. Zira Bosna, Avrupa'da bulunan en önemli sınır devleti konumundaydı. Yetkililer, halkı eğitim sistemine bağlayıp cehaleti kaldırmayı, ahlak ve kişilik düzeyini yükselterek halkın

⁶⁶ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

⁶⁷ Bkz. s. 27-28.

⁶⁸ Söz konusu dönem için bkz. Fatma Sel Turhan, “**Rebelling For The Old Order: Ottoman Bosnia (1826-1836)**”, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.122-142; Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s.18-22.

⁶⁹ Lattas Ömer Lütfi Paşa, Hırvatistan'ın Plaški köyünde doğmuş olup Ortodoks mezhebine mensup Bosnalı bir ailenin bir ferdiydi, adı Michael Lattas'tı. Avusturya ordusunda subay rütbesine sahipti ve akıcı derecede Almanca konuşmaktaydı. Siyasî ve askerî becerilere sahipti. Osmanlı Devleti'ne sığınıp İslâmiyeti benimsedi, vezir rütbesiyle Rumeli Ordusu müşirliğini üstlenerek Bosna Eyaletine gönderildi ve burada 1850-51 yıllarında çıkan isyanı tamamen sona erdirdi. Bosna-Hersek'te yeni bir idarî birim kurdu. Bosna 6 kaymakamlığa ayrıldı ve aynı yıl 1833'te kurulan Hersek Paşalığı da kaldırıldı. (Noel Malcolm, **a.g.e.**, s. 124-125; Abdullah Saydam, “Ömer Lütfi Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 74-75.)

dostluğunu kazanmayı, bir nebze olsa da halkı devlet tarafına çekmeyi amaçlıyorlardı.⁷⁰

Bu amaçla 3 Şubat 1851'de; Eyalet Meclisi'ni toplanarak Bosna Valisi Mehmed Hayreddin Paşa ve Meclis Reisi Süleyman Nâzım'ın yanı sıra Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'nın her birinin mührünü taşıyan bir mazbata takdim edilmiştir. Söz konusu mazbatada devletin eğitim politikasının temel hedefleri, "cehaleti gidermek, memlekette imar ve kentleşmeyi yaygınlaştırmak, halka ilim öğretip kemalini sağlamak ve ahlaklarını iyileştirip onları terbiye etmek" (*izâle-i cehl-i teb'a ve millet ve istikemal ma'müriyyet-i buldan ve ahalinin tahsil-i ilim ve kemalati ile nefsi ve ahlaklarının tezkiye ve kendülerin terbiyesi*) şeklinde vurgulanmaktadır.⁷¹

Diğer yandan sözkonusu mazbata, eğitim konusunda da önemli tespitler içermekte olup, Bosna kasabalarındaki bazı medreselerin sıkıntılarından bahsetmektedir. Şöyle ki: Bazı medreselerde sadece iki öğretmen, beş veya on öğrenci bulunuyor, bazı kasabalarda dersler yeterince açıklanmıyor, bazı yerlerde hem öğretmen hem de öğrenci bulunmuyor, hatta namaz kıldırarak imam dahi bulunmuyordu. Bu bağlamda halkın üzerine çöken cehalet illetini yok etmek için yöneticiler mazbatada beş liva veya sancakta okullar ve dersaneler açılmasını talep etmişlerdir. Söz konusu livalar şunlardır: Banaluka, Bihke, Yenipazar, Travnik ve İzvornik. Bu okullarda 25-30 öğrencinin eğitim görmesi, İstanbul'dan öğretmen gönderilmesi ve maaşlarının belirlenmesiyle ilgili talimatlar kaydedilmiştir⁷². Bu talebe cevap olarak; 17 Mayıs 1851 tarihinde *Meclis-i Vâlâ* ve *Meclis-i Maârifî Umûmiye* tarafından, talep edilen okullar yerine aynı amaca yönelik hizmet verecek rüşdiye mektepleri açılmasına karar verilmiştir.⁷³

Düzenlenen toplantıda aşağıdaki hususlar görüşülerek kararlar alınmıştır:

1- Her Kazaya bir veya iki sınıftan oluşan bir rüşdiye mektebi açılması.

⁷⁰ Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 72.

⁷¹ BOA. , **İ. MVL.**, Nr: 6760, Lef: 2, Rebiülahir 1267/3 Şubat 1851.

⁷² BOA. , **İ. MVL.**, Nr: 6760, Lef: 2, Rebiülahir 1267/3 Şubat 1851. Ayrıca Bkz. Emine Tonta Ak, **a.g.e.**, s. 71-72; Somel, **a.g.e.**, s. 96.

⁷³ BOA. , **A. MKT. MVL.**, Nr; 41-69, 16 Recep 1267/17 Mayıs 1851. BOA. , **İ. MVL.**, Nr: 6760, Lef: 3-5.

2- Bu mekteplerde eğitim verecek öğretmenlerin, İstanbul Daru'l-Muallimîn kurumunun mezunlarından olması.

3- Birinci seviye öğretmenlerine 750 kuruş, ikinci seviye öğretmenlerine 400 kuruş, okul çalışanlarına 100 kuruş maaş verilmesi.

4- Öğretmen maaşı ve mektebin giderleri, bölgenin vergilerine eklenecektir. Verilen kararların hemen uygulanmasına karar verilmiştir.

Söz konusu mekteplerin açılması için, atıl olan bina veya kullanılmayan okullar rüşdiye mekteplerine dönüştürülecekti. Mekteplerin en az üç odadan oluşması gerekiyordu, eğer bu mümkün olmazsa yeni mektep inşa edilecekti.⁷⁴ Daha sonra 23 Haziran 1851 tarihinde Maliye Nazareti'ne aşağıdaki müzekkere gönderilmiştir:

"Bosna eyaletinde beş sancakta rüşdiye mekteplerin açılmasını, birinci seviyede beş öğretmenin 750 kuruş maaşla atanmasını, ikinci seviyede beş öğretmenin 400 kuruş maaşla atanmasını, 100 kuruş maaşla beş kapıcı (*bev vap*) görevlendirilmesi ve öğretmenlerin maaşlarının ve mektebin giderlerinin bölgenin vergilerine eklenmesini talep etmekteyiz."⁷⁵

Saraybosna ve Mostar, rüşdiye mektepleri açılması karar verilen büyük ve önemli livaların arasında değillerdi. Fakat daha sonra her iki livada rüşdiye mektepleri açılması talep edilmiş ve bu talep onaylanmıştır.⁷⁶ 28 Mart 1852 tarihinde birinci seviyedeki öğretmenlerin ve diğer çalışanların maaşlarının ödenmesiyle ilgili tezkire gönderilmiştir. Ayrıca Saraybosna ve Mostar livalarında açılacak rüşdiye mekteplerinin inşaatı bitene kadar halk tarafından vergilerin ödenmesi istenmektedir. Birinci seviyede öğretmen, mektebin yönetimini ele alacaktır. Her senenin başında vali ve memleket meclisi huzurunda yapılan imtihan icra jurnalleri merkeze gönderilecektir. *Daru'l-Muallimîn*'den birinci seviyede iki öğretmen 750 kuruş maaşla, ikinci seviyede iki öğretmen 400 kuruş maaşla ve 100 kuruş maaşla iki

⁷⁴ BOA. , **İ. MVL.**, Nr: 6760, Lef 5, 3 B 1267 tarihli arz tezkeresi ve 4 N 1267 tarihli irade. Ayrıca Bkz. Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 71-72; Somel, **a.g.e.**, s. 96; Gölen, **a.g.e.**, s. 194.

⁷⁵ BOA. , **A. MKT. NZD.**, 35/47, 23 Şaban 1267/23 Haziran 1851.

⁷⁶ BOA. , **İ. D.**,15342,17 Cemaziyevvel 1268/9 Mart1852. Ayrıca bkz. Somel, **a.g.e.**, s. 96.

kapıcı görevlendirilecektir. Ayrıca gerekli kitaplar, mekteplere hemen gönderilecektir.⁷⁷

Aynı yılın 13 Nisan tarihinde Bosna valisine; açılacak rüşdiye mekteplerinde görev yapacak birinci ve ikinci seviyede öğretmenlerin, kapıcıların ve diğer görevlilerin 10,5 ayın maaşları olan toplam 32.812 kuruşun bu tarihten görev yerlerine ulaşınca kadar bir kısmını, yani 17.500 kuruşunun harcırah olarak ödenmesine ve geri kalan 15.312 kuruşun ise mekteplerin farklı giderleri için vilayet meclisinin gözetiminde kalmasına dair emir gönderilmiştir.⁷⁸ 4 Mayıs 1852 yılında her kaymakamlığın merkezine, en kısa zamanda birer rüşdiye mektebi açılması için İstanbul'dan tekrar bir talimat gönderilmiştir. Mayıs 1852 yılında Saraybosna ve Mostar'da birer rüşdiye okulu açılmıştır.⁷⁹

Temmuz 1852 tarihine baktığımızda rüşdiye mektepleri açılması için 4 Mayıs'ta verilen talimat, kısmî olarak uygulanmıştır. Temmuz 1852 tarihinde Bosna Vilayeti tarafından gönderilen rapora göre; beş sancakta eğitim verecek beş öğretmen merkeze ulaşmış, ancak sadece Travnik ve İzvornik'te rüşdiye mektebi inşaatı bitirilmiştir.⁸⁰ Böylece Travnik ve İzvornik'te eğitim faaliyetleri başlamış fakat Bihke, Yenipazar ve Banaluka'da mekteplerin inşaatı tamamlanmamıştı. Bunun üzerine vilayet yönetimi, söz konusu üç merkezde en kısa zamanda inşaatın bitirilmesi için memurlarına emir vermiştir. Bununla birlikte vilayet yönetimi, yeni mekteplerin inşaatı tamamlanincaya kadar eğitimin geçici rüşdiye binalarında başlamasını istemiştir. Nitekim Ağustos 1852 tarihinde eğitim faaliyetleri Travnik, İzvornik, Bihke, Yenipazar ve Banaluka'da başlamış oldu.⁸¹

⁷⁷ BOA. , **A. AMD.**, 36/89, 6 Cemaziyelahir 1268/28 Mart 1852; **A.}MKT. MHM.**, 46/27 11 Recep 1268/1 Mayıs 1852. Ayrıca bkz. Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 73 .

⁷⁸ BOA. , **A. MKT. MHM.**, 45/78, 22 Cemaziyelahir 1268/13 Nisan 1852.

⁷⁹ BOA. , **A. MKT. NZD.**, 54/28, 16 Recep 1268/6 Mayıs 1852; Ayrıca Bkz, Gölen, **a. g. e.**, s.196.

⁸⁰ BOA. , **İ. DH.**, 15765, 19 Ramazan 1268/7 Temmuz 1852. Ayrıca Bkz, Somel, **a. g. e.**, s.97; Emine Tonta Ak, , **a. g. t.**, s.73, dn.4.

⁸¹ BOA. , **İ. DH.**, 15765, 19 Ramazan 1268/7 Temmuz 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahrirati; **İ. DH.**, 15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi, 28 Şevval 1268/15 Ağustos 1852 tarihli irâde; Ayrıca Bkz, Gölen, **a. g. e.**, s. 196; Tonta Ak, **a.g.e.**, s. 73.

1.4.2. Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluş Maliyeti

Bosna vilayete dönüşmeden önce Eyalet Meclisi bu mekteplerin kuruluş masraflarını, giderlerini yüklenmişti. Bunlar 1839 yılında kurulan *Maârif Sandığı*'ndan (Eğitim hazinesi) karşılanıyordu. Ćurić'e göre, Osmanlı Devleti ilk başlarda Saraybosna'da bir kumaş fabrikası kurmak ve geliriyle mekteplerin kuruluş giderlerini ve bakım masraflarını karşılamak istedi.⁸² Ancak daha sonra bu niyetinden vazgeçti. Bunun yerine, açılan okulların lehine harcanması şartıyla her sancakta devlet meclisi tarafından bir *Maârif Sandığı* kurulmasını emretti.⁸³ Ayrıca, bu konuyla ilgili olarak, beş vilayette açılan mektepler için 14.000 kuruş tutarında *Masârif-i Müteferrika* adı altında bir ödenek tahsis edilmiştir.⁸⁴ 1859 tarihli bir belgeye göre aynı yıldan itibaren yedi merkezde açılan mekteplerin giderleri için yerel hazineden karşılanmak üzere yıllık 2.000 kuruş tahsis edilmiştir.⁸⁵ İlk rüşdiye mektebinin kurulmasıyla birlikte hazinede biriken paralar mektebin bakımı, farklı ihtiyaçları ve gerekli tefrişat için harcanmıştır.

31 Ocak 1853 tarihinde Bosna Valisi Muhammed Hurşid Paşa'ya merkezden gönderilen emirde; Travnik Rüşdiye Mektebi'nin kış ihtiyaçlarının neler olduğu sorulmuştur. Ayrıca ihtiyaçların tutarı, ihtiyaçların toplam tutarının 300-500 kuruşu geçmemesi, bu tutarı özellikle kömür ve odun için kullanılması ve harcamayla ilgili bir kayıt defterinin gönderilmesiyle ilgili talimatlar bulunmaktadır.⁸⁶ Genellikle bu tür yerel ihtiyaçların bedeli, yerel vergiye eklenen düşük ödemelerden tahsil edilir. öğretmenlere, karşılığında fazla harcama kabul edilmeyeceğine dair uyarı yapılırdı. Ancak çoğunlukla her mektep için belirlenen bütçe yeterli gelmiyordu.⁸⁷

1859 yılında Travnik Rüşdiyesi'nin öğretmen odalarının zemini çuka, sınıfların zemini ise hasırla kaplıdır. Zeminin kilim ve keçeyle döşenmesi için merkezden ek ödeme talep edilmiştir. Bunun üzerine merkez, bir defaya mahsus

⁸² Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 136.

⁸³ Jusuf Mulić, **Muslimanske Škole u Mostaru (1554-1945)**, Sarajevo, 2015, s. 180.

⁸⁴ BOA. , **İ. DH.**, 250/15343 (2-3), 10 Cemaziyelahir 1268/1 Nisan 1552.

⁸⁵ BOA. , **İ. DH.**, 433/28673, Lef: 6, 5 Zilkade 1275/5 Haziran 1859; BOA. , **A.}MKT.UM.**, 159/52, 26 Zilkade 1275Za/27 Haziran 1859.

⁸⁶ BOA. , **A. MKT. MHM.**, 52/90, 20 Recep 1269/13 Ocak 1853.

⁸⁷ BOA. , **A.} MKT. UM.**, 159/52, 26 Zilkade 1275Za/27 Haziran 1859.

4.000 kuruş verilmesine onay vermiştir. Ödeme genel hazineden değil de Bosna hazinesinden verilmiştir.⁸⁸ Daha sonra 1869 yılında Maârif Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanarak 22. maddede, Osmanlı Devleti'nin tüm vilayetlerinde, mekteplerin giderleri için 4.000 kuruş ve her bir rüşdiye mektebi için de yıllık olarak en fazla 40.000 kuruş tahsis edilebileceği öngörülmüştür.⁸⁹

19 ve 20. maddede yer aldığı şekliyle rüşdiye mekteplerinin inşaat ve kuruluş giderleri, öğretmenlerin maaşları ve diğer giderler *Vilayet Maârif İdaresi Sandığı*'ndan karşılanacaktır. Ayrıca rüşdiye mekteplerinin binaları, *Meclis-i Maârif-i Kebir* tarafından belirlenen proje ve plana göre inşa edilecektir.⁹⁰

1.4.3. Halkın Rüşdiye İnşaatına ve Masraflarına katkıları

Çoğu durumda, mekteplere ayrılan bütçenin yetersiz kalması ve özellikle mekteplerin Nîm (yarı) rüşdiye olarak açılması nedeniyle halk ve yerel memurlar, mekteplerin giderlerine katkıda bulunmaktadırlar. Katkıda bulunan kişilerin ve yerel memurların isimleri ve katkılarının miktarı resmî gazetede yayınlanmaktadır.⁹¹ Bununla birlikte hayırseverler rüşdiye mekteplerinin bakımı ve diğer ihtiyaçlarını üstlenmektedirler. Mesela 1864 yılında Travnik Rüşdiyesi'ne gönderilen belgeyle vilayet sakinlerinden şöyle bir talepte bulunulmuştur: “Mücavir köylerden gelen öğrencilerin barınması için kasabada bulunan İbrahim Paşa Mektebi'nin tamir edilmesini talep ediyoruz ”.⁹² Yine 1874 yılında, mektebin kış aylarında kullanıma uygun olmadığına dair merkeze müracaat olduğunda Maârif Meclisi'nden şöyle yanıt gelmiştir: “Mektebin inşaatı, bakımı ve tefrişi ahalinin yükümlülüğünde olup onların bu tür giderleri karşılamaları için teşvik edilmesi gereklidir.”⁹³

⁸⁸ BOA. , **İ. DH.**, 433/28673, Lef: 6, 5 Zilkade 1275/5 Haziran 1859; Gölen, **a. g. e.**, s. 197.

⁸⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

⁹⁰ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

⁹¹ Mekteplerin açılması için sağlanan katkılar hakkında daha fazla ayrıntı için bkz: İkinci Bölüm. s. 46-47,49, 57-58.

⁹² BOA. , **MVL.**, 1002/73, 16 Cemaziyelahir 1281/16 Kasım 1864.

⁹³ BOA. , **MF. MKT.**, 13/14, 3 Şaban 1290/26 Eylül 1890.

1.4.4. Nîm Rüşdiyeler⁹⁴

Osmanlı Devleti eğitimde reform planına uyma ve rüşdiye mekteplerini ülke geneline yayma girişimindeyken o dönemde ortaya çıkan malî sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bab-ı Âli, köylerdeki eğitimin insanlar ve çocuklar için ne kadar önemli olduğunun ve insanların öğrenme arzusunun farkındadır. Bu nedenle "yarı rüşdiye mektep sistemi," diğer adıyla "Nîm veya Nısf-ı Rüşdiye"⁹⁵ kurulmasına karar vermiştir. Bu sistem, nüfusu az olan yerleşim birimleri veya Rüşdiye mektebi kurulması için yeterli bütçesi olmayan alanlarda uygulandı. Mektepler, halkın ve memurların katkılarıyla hizmet vermişlerdir. Bu sistemin Bosna'nın köy ve kasabalarında geniş çapta uygulandığını görüyoruz. Ulaşabildiğimiz belgeler nispetinde 1872 yılının Haziran ayında Maglay Kazası'nda hane sayısının 369, Teşene'de 456, Derebent'te 237,⁹⁶ İstolaç'ta 350⁹⁷ ve aynı yılın Temmuz ayında Nevesin'de 175 hane bulunuyordu. Bu sayı yetersiz bulunmuştur.⁹⁸ Bu nedenle, bu bölgelerde rüşdiye mekteplerinin açılması, bir rüşdiye mektebi açabilmek için şehirdeki Müslüman hane sayısının en az 500 olması gerektiğini öngören Maârif Umûmiye Nizamnâmesi'deki rüşdiye mekteplerinin kurulmasına ilişkin maddeye aykırıydı.⁹⁹ Buna rağmen devlet, insanları ilimden ve marifetten mahrum bırakmamak için söz konusu bölgelerde birer rüşdiye mektebi açmaya karar vermiştir.

Nüfus yeterli olmadığı zamanlarda, mektepler yarı rüşdiye olarak açılmış, ancak Trebin'de olduğu gibi mektepte öğrenci sayısı artınca yarı rüşdiye olarak açılan mektep tam rüşdiye mektebine dönüştürülmüştür. Trebin'de öğrenci sayısının 60'ın üzerinde artmasıyla 1877 Ağustos ayında mektebin tam rüşdiye mektebine dönüşmesine karar verilmiştir.¹⁰⁰ Ancak söz konusu sistem her durumda uygulanmıyordu, daha ziyade kırsal bölgelerde, herhangi bir rüşdiye mektebi bulunmadığında veya konumunun önemi nedeniyle devletin açmayı gerekli gördüğü

⁹⁴ Nîm: Farsçada "yarı" demektir.

⁹⁵ Ayşegül Altınova, **a.g.t.**, s. 169.

⁹⁶ BOA. , **MF. MKT.** , 1/63, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

⁹⁷ BOA. , **MF. MKT.** , 1/105, 10 Rebiülahir 1289/17 Haziran 1872.

⁹⁸ BOA. , **MF. MKT.** , 2/178, 17 Cemaziyelevvel 1289/23 Temmuz 1872.

⁹⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

¹⁰⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 51/53, 21 Şaban 1294/31 Ağustos 1877.

zaman uygulanıyordu. 1874'te Gaçka sakinleri, sıbyan mektebini rüşdiyeye dönüştürmek istediler, ancak Gaçke'de o zamanlar 500'den az ev bulunduğu için sakinlerin bu arzusu karşılanmadı.¹⁰¹

1.4.5. Gayrimüslimlere Rüşdiye Açılma meselesi

Osmanlı Devleti'nin Maârif Nezareti, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde gayrimüslim erkekler için de rüşdiye mektebi açılmasını öngörmüştür. Yönetmeliğin 18. maddesine göre; kasabada 500 müslüman haneden fazla nüfus bulunursa sadece İslamî rüşdiye kurulacak, şayet haneler sadece Hıristiyanlardan oluşuyorsa sadece Hıristiyan rüşdiyesi kurulacak, ancak sakinlerin bir kısmı Müslüman bir kısmı Hıristiyan ise bir İslamî rüşdiye ile bir Hıristiyan rüşdiyesi kurulacaktı. Fakat bu iki rüşdiyenin açılabilmesi, kasabada en az yüz hanenin bulunması şartına bağlanmıştır. Bu kural her bir cemat için geçerlidir.¹⁰² 1874 yılında resmî gazetede yayınlanan ve Bosna vilayetine gönderilen talimatlarda rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin durumunun düzeltilmesi konusunun altı önemle çizilmekteydi.¹⁰³ Fakat bu madde sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Kanunun uygulanmamış olmasına ek olarak, Hıristiyan hanelerin ve Hıristiyan nüfusun az olması gibi etkenler Bosna'da sadece Hıristiyanlar için bir mektep kurulmamasına neden olmuştur. Diğer taraftan, Bosna'daki Hıristiyanlar, rüşdiye mekteplerinde eğitim almayı hoş karşılamadılar. Çünkü buradaki eğitim, Osmanlı Türkçesi ve Arapça dilinde verilmekteydi. Eğitim dilinin gayrimüslimlerinin talebini etkileyen esas neden olduğu düşünülebilir.¹⁰⁴

1.4.6. Kız Rüşdiyesi Açılması Konusu

Sultan II. Mahmud'un döneminden itibaren başlayan eğitim reformları, önce erkek çocuklara yöneliktir, kız çocuklarının eğitimi ise sıbyan mekteplerinin ötesine geçmemiştir. Ancak İstanbul'da erkekler için açılan ve Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerinde artmaya başlayan rüşdiye mekteplerinin yaygınlaşması ile kız

¹⁰¹ Arşiv Vilayet-i Bosna, Nr: **152/74**, Orijentalni Institut, Sarajevo ; Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a. g. e.**, s.197.

¹⁰² **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

¹⁰³ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 398, 28 Kânun-ı Sâni, 9 Şubat; 1874. Sayı: 399, 4/20 Şubat 1874. Ayrıca Bkz., BOA. , **MF. MKT.** , 21/129 (1-5), 9 Şevval 1291/29 kasım 1974.

¹⁰⁴ Vjekoslav Klaić, **Bosna: Podaci O Zemljopisu i Povijesti Bosne I Hercegovine**, Matica Hrvatska yayınları, Zagreb, 1878, s.139.

çocuklarının geleneksel sıbyan mekteplerinde kısıtlı din eğitimi aldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda kızlar için daha yüksek bir eğitim kurumunun açılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine kızlar için rüşdiye mekteplerinin açılması için çalışma yapılması gerekli hale gelmiş ve ilk kız rüşdiye mektebi 1858'de İstanbul'da açılmıştır¹⁰⁵.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte Müslüman hane sayısı 500 veya daha fazla olan eyaletlerde rüşdiye mekteplerinin özel bölümünde Müslüman kızlar için kız rüşdiyesi kurulması, ayrıca gayrimüslimlerin hane sayısı 500'den fazla olan bölgelerde gayrimüslim kızlar için kız Rüşdiye mektebi açılması kararı verilmiştir.¹⁰⁶ Karma nüfus olan bölgelerde Müslüman kızlara bir rüşdiye, gayrimüslim kızlara da bir rüşdiye açılmasına karar verilmiştir. Ancak bu madde o dönemde eyaletlerde uygulanmamıştır.

Daha sonra, 1874'te büyük vilayetlerin merkezinde kızlar için rüşdiye mekteplerinin açılması kararı alınarak, uygulanması için vilayetlere gönderilmiştir¹⁰⁷. Söz konusu mekteplerin öğretmenlerinin kadın olmasına karar verilmiştir. Ancak nitelikli kadın öğretmenler hazırlanıncaya kadar mektepte öğretmenlik yapmak üzere yaşlı bir öğretmen atanmıştır¹⁰⁸. Ayrıca mektepte eğitim süresinin dört yıl olması ve kız çocuklarının rüşdiye eğitim programının erkek eğitim programından farklı olarak hazırlanmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kız rüşdiyelerinde uygulanmakta olan ders programından aşağıdaki derslerin eğitimi verilmektedir:

“Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye” (Dini Prensipleri), “Lisân-ı Osman Kavâidi” (Osmanlıca Dil Bilgisi), “Mebâdi-i Kavâid-i Arabiye ve Farisiye” (Arapça ve Farsça'nın Başlangıcı), “Tedbîr-i Menzil” (ev işleri idaresi), “Muhtasar Tarih” ve “Coğrafya”, “İmla ve İnşa”, “Ameliyet-i Hiyâtiye” (Dikiş İşleri), “Hesab” ve “Defter Tutma Usûlü”, “Nakış”, “Mûsika” (zorunlu değil).¹⁰⁹

¹⁰⁵ Osman Ergin, **a.g.e.**, s.457.

¹⁰⁶ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 189.

¹⁰⁷ Ayşegül Altinova, **a.g.t.**, s.159.

¹⁰⁸ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 189.

¹⁰⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 189.

Bosna'da kızlar için rüşdiye açılması, bunların belge eksikliği ve alınan zayıf veriler nedeniyle açılmadığı konusunda burada iki iddia sunuyoruz ve bunlar hakkında yorum yapacağız:

İlk İddia: Osmanlı döneminde Bosna'da kızlar için hiçbir rüşdiye mektebi açılmadığı ancak rüşdiye mektepleri sadece Avusturya-Macaristan işgali sırasında kızlara açıldığı yönündedir. Bu iddia Ćurić,¹¹⁰ Mulić¹¹¹ ve diğerleri¹¹² tarafından desteklenmektedir. Garip olan ise, gönderilen bir yazıya göre, Bosna'daki kız rüşdiye mektebinin istenen şekilde yönetilemediği ve okulun ıslah edilmesi gerektiğine dair 14 Ekim ve 24 Kasım 1872'de düzenlenen iki belge bulmamızdır. Görünüşe göre iki belge, mekteplerin "Rüşdiye" sözcüğünü içermesi, bilgiyi yanlış bir şekilde aktarmaktadır. Çünkü o yıla kadar vilayetlerde rüşdiye mektepleri açma kararı henüz yoktu.¹¹³ Bu nedenle, 1869'da çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesine ve 1874'te çıkarılan karara rağmen, 1878'deki Avusturya-Macaristan işgaline kadar, Bosna-Hersek topraklarında kız rüşdiye mektepleri kurulmamıştır.

İkinci İddia: Mahmud Cevad'ın, Bosna'yı da içeren vilayetlerdeki rüşdiye mekteplerinin sayılarını gösteren istatistik tablosunda aktardığına göre, Bosna 1875'te bir kız rüşdiye mektebi açılan vilayetler arasındadır¹¹⁴. Ancak bu varsayımı destekleyecek herhangi bir belge bulamadık. Diğer yandan Avusturya-Macaristan işgali sırasında üç kız rüşdiye mektebi olduğu kesin olarak tespit edilmiştir.¹¹⁵

¹¹⁰Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 137.

¹¹¹Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 179.

¹¹²Bilal Hasanović, **a.g.e.**, s. 99-100.

¹¹³ BOA. , **MF. MKT.** , 6/34, 11 Şaban 1289/14 Ekim 1872; BOA. , **MF.İBT.**, 1/127, 22 Ramazan 1289/23 Kasım 1872.

¹¹⁴ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 145.

¹¹⁵ Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 179.

1.5. RÜŞDİYE MEKTEPLERİ İLE İLGİLİ ÇIKAN KURALLAR VE NİZAMNAMELER

1.5.1. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi (1869) ve Umûm Mekatib-i Rüşdiye'nin Nizamnâme-i Dâhilisi

1869 yılında *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* 'nin çıkarılarak, dokuzu (18'den 26'ya) erkek rüşdiye mektepleri için, kalan altısı (27-32) kız rüşdiye¹¹⁶ mektepleri için olmak üzere 15 paragrafta rüşdiye mekteplerinin işleyişini belirleyen bir bölüm tanımlanmıştır. Bunu, 22 Aralık 1870 tarihinde, 74 maddeyi içeren rüşdiye mekteplerinin geneli için iç uygulamayı düzenleyen başka bir bölüm takip etmiştir.¹¹⁷

Yönetmeliğinin ilk iki maddesi mekteble ilgili olup diğer maddeler aşağıda açıklandığı gibi 5 bölüme ayrılmıştır:

- 1- *Muallim Vazâifi Beyânındadır*: (3-26). (Öğretmenin görevleri)
- 2- *Şakirdân Vazâifi*: (27-54). (Öğrencinin görevleri)
- 3- *Mubassır ve Bevvâb Vazâifi*: (55-61). (Gözetici ve kapıcıların görevleri)
- 4- *Mükâfat Beyânındadır*: (62-64). (Ödüller)
- 5- *Mücazat Beyânındadır*: (65-74). (Cezalar)

1.5.2. Bosna'da Mekatib-i Rüşdiye ve Sıbyanın Tanzimi Hakkında Talimat

Bosna Eyaleti'nde rüşdiye mekteplerinin çoğu açıldıktan sonra devlet idaresi; 1874 yılında *Bosna Vilayetinde Mekatib-i Rüşdiye ve Sıbyanın Tanzimi, Ahvali ve Terakki-i Maârif Umûmiye Esbabinin İstekmali Hakkında Talimat* adıyla, vilayetteki rüşdiye ve sıbyan mekteplerini yeniden düzenlemek ve eğitimin düzeyini iyileştirmek amacıyla yayınlanmıştır. Söz konusu talimat Bosna Gazetesi'nde yayınlanarak Maârif Meclisi tarafından değerlendirilmesi için gönderilmiştir.¹¹⁸ Söz konusu talimata göre her sancak livasında rüşdiye ve sıbyan mekteplerini denetlemek üzere, üyeleri Müslümanlardan ve Hristiyanlardan seçilen bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Üyeleri, liva meclisi tarafından yerel olarak

¹¹⁶ **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 187-190. Ayrıca araştırmannın bölümlerinde ayrıntılı sunulacak.

¹¹⁷ **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 249-257. Ayrıca araştırmannın bölümlerinde ayrıntılı sunulacak.

¹¹⁸ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 398, 28 Kânun-ı Sâni - 9 Şubat; 1874. Sayı: 399, 4/20 Şubat 1874; BOA. , **MF. MKT.** , 21/129, Lef: 1-5, 19 Şevval 1291/29 Kasım 1874.

seçilecek ancak üye sayısı 6'dan az ve 11'den fazla olmayacaktır. Komitenin görevleri aşağıda özetlenen birkaç maddede belirlenmiştir:

1- Hem rüşdiye hem de sıbyan mekteplerinin şartlarının takip edilmesi ve iyileştirilmesi.

2- Öğrenci, öğretmen ve tüm çalışanların güncel sayılarını teyit etmek, kayıt altına almak ve bilgileri vilayetin Maârif Meclisi'ne göndermek.

3- Rüşdiye mekteplerinde öğretilen derslerin Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne uygunluğunu denetlemek, uygunsuzluk tespit edildiği durumda mümkün olan en kısa sürede uygunsuzluğu gidermek, herhangi bir eksiklik durumunda vilayet merkezini bilgilendirmek ve onu tamamlamak için gerekli çalışmaları yapmak.

4- Rüşdiye mekteplerinin ihtiyaç duyduğu defter ve kitapların miktar ve türünü belirterek vilayetin Maârif Meclisine göndermek.

5- Rüşdiye mekteplerinin öğretmenleri; eğitim komitesine her üç ayda bir, öğrenci sayısı ve eğitim verdikleri müfredatla ilgili bir liste vermekle yükümlüdürler. Ayrıca *terakki ve tedenni* (eğitimde ilerleme ve gerileme) ile ilgili rapor düzenleyeceklerdir. Vilayetin eğitim komitesi, Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne her üç ayda bir, vilayette bulunan mektep sayısı, öğrenci sayısı ve eğitim verilen derslerle ilgili rapor verecektir.

6- Her yıl idadî mekteplerinde yapılan rüşdiye mekteplerinin sınavlarını gerçekleştirmek ve diğer sınıflara geçiş yapacak öğrenci sayısının listesini oluşturmak. Daha sonra bu liste Vilayet Maârif Meclisi'ne sunulacak ve Meclis de bu listeyi Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne gönderecektir.

2. İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA VİLAYETİ'NİN SANCAKLARINA GÖRE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

2.1. RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN SAYILARI

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, rüşdiye mektepleri Bosna-Hersek'e yayılmış ve genel olarak eğitimde, özel olarak da Osmanlı medeniyet ve kurumlarının yerleşmesinde, serhaddin merkezileşmesinde önemli rol oynamışlardır. İkinci bölümde, bu mekteplerin bazılarında ışık tutup kuruluşları, coğrafi dağılımları ve sayıları açısından daha eksiksiz bir resim elde etmeye çalışacağız. İlk olarak, o dönemdeki durumu net bir şekilde görebilmek için Bosna'daki idarî taksimi sunmalıyız.

Osmanlılar 1463'te Bosna'yı fethedip Bosna Sancağını kurdular, daha sonra bunu iki sancak daha izledi. Ardından 16. yüzyılda başka beş sancak daha kurdular ki, bu sancaklar kısmen Hırvatistan'ın ve Slovenya'nın topraklarından oluşmaktadır. 1580 yılına kadar bu sancaklar "Rumeli" eyaletinin bir parçasıydı ve o yıl tüm bu sancakları kapsayacak şekilde "Bosna Eyaleti" kurulması kararı alınmıştır. Bu, buranın en yüksek rütbeli bir yönetici, yani "Beylerbeyi" tarafından yönetileceği anlamına geliyordu. Böylece Hırvatistan, Dalmaçya ve Sırbistan'ın bazı bölgelerine ek olarak tüm Bosna-Hersek'i içine alan idarî açıdan yeni bir Bosna oluşturulmuştur. Bosna, Osmanlı yönetiminin geri kalan döneminde geniş bir bölgenin birliği olarak bu özel statüyü sürdürmeye devam etmiştir.¹¹⁹ 1699 yılından sonra Bosna eyaleti beş sancağa ayrıldı: Bosna, Hersek, İzvornik, Kilis ve Bihke. Sonra bu sancaklar kaldırılarak 1832'de sadece iki sancağa taksimiyle "Bosna" ve "Hersek" sancakları oluşmuştur. 1833'te Hersek Paşalığı kuruldu. 1850 yılında Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa, bu eyalete gönderilerek tanzimatı uygulayıp eyaleti yeniden düzenleme yoluna gitmiş ve Bosna-Hersek'te yeni bir idarî birim oluşturarak, Bosna'yı 6 kaymakamlığa ayırmış, aynı yılda, 1833'te kurulan Hersek Paşalığı da kaldırılmıştır.¹²⁰

¹¹⁹ Noel Malcolm, **a.g.e.**, s. 50.

¹²⁰ Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s.16-17.

1865 yılına gelindiğinde Bosna Eyaleti'nin yönetimini Topal Şerif Osman Paşa devralmıştır. Onun döneminde Vilayet Nizamnamesi uygulanmıştır ki buna Bosna Eyaleti'nin yeniden yapılandırılması da dâhildir. Böylece 1866'dan itibaren Bosna vilayet haline gelmiştir ki 7 sancağa ayrılmakta ve toplam 68 Kazadan oluşmaktaydı; Kazalar da nahiyelere ve köylere ayrılmıştır¹²¹.

Bu taksimat Osmanlı arşivine, Boşnak gazetelerine, devlet salnâmesi ve Bosna salnâmesi kayıtlarına, ayrıca sancaklar hakkında Cevdet Paşa'nın bahsettiği bilgilere istinaden verilmiştir.¹²²

Bosna Vilayeti Sancaklarının İdarî Taksimatı:

I. Saraybosna Sancağı: Saraybosna (Sancak Merkezi), Visoka, Foyniçe, Çayniçe, Vişegrad, Çelebipazar (Rogatica) ve Kladina Kazalarından oluşmaktadır.

II. Travnik Sancağı: Travnik (Sancak Merkezi), Yayçe, Glamoç, İhlivne ve Akhisar Kazalarından oluşmaktadır.

III. Bihke (Bihaç) Sancağı: Bihke/Bihaç (Sancak Merkezi), Krupa, Kostayniçe, Maden, Pridor Kazalarından oluşmaktadır.

IV. Banaluka Sancağı: Banaluka (Sancak Merkezi), Teşene, Derbent ve Gradiška Kazalarından oluşmaktadır.

V. Yenipazar Sancağı: Yenipazar (Sancak Merkezi), Prepoye, Taşlıca (Pljevlja), Akova (Bijelo Polje), Tergovište ve Metroviçe Kazalarından oluşmaktadır.

VI. Hersek Sancağı: Mostar (Sancak Merkezi), Foça, Koniçe, Liyubuška, İstolaç, Trebin, Nevesin, Nikşik, Bleke ve Gaçka Kazalarından oluşmaktadır.

VII. İzvornik Sancağı: Tuzla (Sancak Merkezi), İzvornik, Maglay, Biyelina, Kale (1873'den itibaren), Srebreniçe, Berçka ve Gradaçaç Kazalarından oluşmaktadır.

¹²¹ Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1283/1866; Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s.17.

¹²² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873; H.1291/1874; H.1292/1875; Aḥmed Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 21-39, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara 1986, s. 92-96.

Bu idarî taksimat, 1878 Avusturya-Macaristan işgaline kadar devam etmiştir. Avusturya-Macaristan işgalinden önce Bosna-Hersek'te güvenilir veri eksikliği nedeniyle kurulan rüşdiye mekteplerinin sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Aşağıdaki tablolarda Bosna'da kurulmuş olan Rüşdiyelerin yerleri, sayıları ve kuruluş tarihlerini verilmektedir. Söz konusu tablolar, Bosna Vilayeti Salnâmelerinin yanı sıra Devlet-i Âliye-i Osmaniye Salnâme kayıtlarıyla, Osmanlı arşiv belgelerindeki verileri birleştirerek, ikincil kaynaklarla karşılaştırarak oluşturulmuştur.

2.1.1. Bosna Vilayeti Salnâmelerinde Yıllara Göre Rüşdiyelerin Dağılımı¹²³

Tablo 2. 1867-1877 Yıllarında Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye Mektepleri

Yıl	Mekteplerin Sayısı	Rüşdiye Mektepleri
1867 (H. 1284)	7	Saraybosna, Travnik, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Mostar ve Tuzla
1868 (H. 1285)	7	Saraybosna, Travnik, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Mostar ve Tuzla
1869 (H. 1286)	13	Saraybosna, Travnik, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Mostar, Tuzla, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Prepolye, Taşlıca, Trebin.
1870 (H. 1287)	13	Saraybosna, Travnik, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Mostar, Tuzla, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Prepolye, Taşlıca, Trebin.
1871 (H. 1288)	15	Saraybosna, Çelebipazarı, Travnik, Yayçe, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Bihke, Trebin, Banaluka, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Mostar, Tuzla,
1873 (H. 1290)	22	Saraybosna, Dumna, Travnik, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Pridor, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Akova, Mostar, Nevesin, Trebin, Tuzla, Aziziye Bâlâ, Aziziye Zir, Maglay, Biyelina.
1874 (H. 1291)	25	Saraybosna, Dumna, Visoka, Çelebipazarı, Travnik,

¹²³Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, H.1284/1867, s. 80-81; H.1285/1868, s. 89-91; H.1286/1869, s. 88-90; H.1287/1870, s. 111-112; H.1288/1871, s. 130-132; , H.1290/1873, s. 52, 58, 65, 70, 75, 82, 83, 85, 93, 96, 106, 107, 108, 110, 111, 115, 124-130; H.1291/1874, s. 59, 60, 65, 68, 70, 73, 81, 82, 85, 91, 94, 97, 99, 102, 108, 113, 121, 123, 125, 127, 130-136; H.1292/1875, s. 68, 65, 70-73, 75, 84, 85, 87, 88, 94, 97, 99, 103, 109, 110, 111, 113, 126, 130, 133, 138-141; H.1293/1876, s. 68, 119, 128, 136; H.1294/1877, s. 55-57, 95, 104, 125, 128 .

		İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Pridor, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Akova, Mostar, Trebin, Nevesin, Foça, Tuzla, Aziziye Bâlâ, Aziziye Zir, Maglay, Biyelina.
1875 (H. 1292)	25	Saraybosna, Dumna, Visoka, Travnik, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Pridor, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Akova, Mostar, Nevesin, Trebin, Foça, İstolaç, Tuzla, Aziziye Bâlâ, Aziziye Zir, Maglay, Biyelina.
1876 (H. 1293)	21	Saraybosna, Dumna, Visoka, Travnik, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Pridor, Bihke, Banaluka, Teşene, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Akova, Tuzla, Aziziye Bâlâ, Aziziye Zir, Maglay, Biyelina.
1877 (H. 1294)	21	Saraybosna, Dumna, Visoka, Travnik, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Pridor, Bihke, Banaluka, Teşene, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca, Akova, Tuzla, Aziziye Zir, Maglay, Biyelina, Berçka.

Bu sayılardan şu sonuca varıyoruz:

Yukarıda belirtilen on salnâme kayıtlarına göre, Bosna eyaletinde rüşdiye mekteplerinin bulunduğu şehirler veya Kazalar şunlardır: Saraybosna, Visoka, Çelebipazarı (Rogatica), Travnik, Akhisar, Dumna, Yayçe, İhlevne (Livno), Glamoç, Bihke, Krupa, Pridor, Kozarçe Nahiyesi, Banaluka, Teşene, Yenipazar, Prepolye, Taşlıca (Pljevlja), Akova (Bijelo polje), Mostar, Trebin, Nevesin, Foça, İstolaç, Tuzla, Aziziye Bala Nahiyesi (Bosanski Šamac) ve Aziziye Zir Nahiyesi (Orašja), Biyelina, Maglay, Berçka. Böylece Salnâme'de bahsedilen rüşdiye mekteplerinin sayısı 30 olur¹²⁴.

2.1.2. Devlet-i Âliye-i Osmaniye Salnâmelerinde Yıllara Göre Rüşdiyelerin Dağılımı

Devlet Salnâmesinde Bosna vilayetinin rüşdiye mekteplerinin ortaya çıkışı 1858 (H. 1274) tarihinden itibaren başlamış olup, yedi sancağın merkezinde yedi rüşdiye mektebi tespit edilmiştir. Bunlar Saraybosna, Travnik, Bihke, Banaluka, Yenipazar, Mostar, İzvornik'tir¹²⁵. 1867 (H. 1284) yılına kadar mektep sayısı

¹²⁴ İlginçtir ki mekteplerin detaylı kayıtlarına ek olarak, bazı yıllarda rüşdiye mekteplerinden Saraybosna, Visoka, Dumna, Pridor, Prepolye, Trebin ve Maglay gibi salnâme kayıtlarında değil, salnâmenin sonundaki genel olarak rüşdiye istatistiklerinde bahsedilmektedir.

¹²⁵ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1274/1857, s. 131.

artmamış, yedi mektep olarak devam etmiştir¹²⁶. 1868 (H.1285) yılından itibaren rüşdiye mekteplerinin sayısında dikkate değer bir artış görüyoruz:

Tablo 3. 1868-1877 Yıllarında Bosna Vilayeti'ndeki Rüşdiye Mektepleri ¹²⁷

Yıl	Mekteplerin Sayısı	Rüşdiye Mektepleri
1868 (H. 1285)	9	Saraybosna, Yenipazar, Banaluka, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Taşlıca, Prepolye.
1869 (H. 1286)	9	Saraybosna, Yenipazar, Banaluka, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Taşlıca, Prepolye.
1870 (H. 1287)	13	Saraybosna, Yenipazar, Banaluka, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Taşlıca, Prepolye, İhlivne, Akhisar, Yayçe, Glamoç.
1871 (H. 1288)	14	Saraybosna, Yenipazar, Banaluka, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Taşlıca, Prepolye, İhlivne, Akhisar, Glamoç, Yayçe, Aziziye Zir.
1872 (H. 1289)	17	Saraybosna, Yenipazar, Banaluka, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Çelebipazarı, Yayçe, Taşlıca, Prepolye, Foça, Glamoç, İhlivne, Aziziye Zir, Pridor, Akova.
1873 (H. 1290)	22	Saraybosna, Yenipazar, Bihke, İzvornik, Travnik, Mostar, Çelebipazarı, Yayçe, Taşlıca, Prepolye, Akova, Pridor, Foça, Glamoç, İhlivne, Aziziye Zir, Banaluka, Biyelina, Krupa, Nevesin, Aziziye Bâlâ, Akhisar.
1874 (H. 1291)	24	Saraybosna, Mostar, Yenipazar, Bihke, İzvornik, Travnik, Yayçe, Teşene, Çelebipazarı, Taşlıca, Prepolye, Akova, Pridor, Foça, Glamoç, İhlivne, Aziziye Zir, Banaluka, Biyelina, Krupa, Nevesin, Aziziye Bâlâ, Akhisar, Visoka.
1875 (H. 1292)	25	Saraybosna, Mostar, Yenipazar, Bihke, İzvornik, Travnik, Yayçe, Teşene, Çelebipazarı, Taşlıca, Prepolye, Akova, Pridor, Foça, Glamoç, İhlivne, Aziziye Zir, Banaluka, Biyelina, Krupa, Nevesin, Aziziye Bâlâ, Maglay, İstolaç, Visoka.
1876 (H. 1293)	24	Saraybosna, Travnik, İzvornik, Bihke, Yenipazar, Yayçe, Teşene, Kozarçe, Taşlıca, Prepolye, Akova, Pridor, Glamoç, İhlivne, Banaluka, Biyelina, Krupa, Aziziye Bâlâ, Maglay, İstolaç, Visoka, Mostar.

¹²⁶ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 93; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83.

¹²⁷ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, H.1285/1868, s. 93-96; H.1286/1869, s. 114-115; H.1287/1870, s. 123-125; H.1288/1871, s. 140-146; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209-210; H.1292/1875, s. 149-150; H.1293/1876, s. 152-153; H.1294/1877, s. 521-522.

		Foça, Nevesin.
1877 (H. 1294)	24	İzvornik, Bihke, Berçka, Travnik, Teşene, Saraybosna, Yenipazar, Yayçe, Akova, İstolaç, İhlivne, Pridor, Banaluka, Biyelina, Taşlıca, Aziziye Bâlâ, Glamoç, Krupa, Kozarçe, Maglay, Visoka, Mostar, Foça, Nevesin.

Bu sayılardan şu sonuca varıyoruz:

1- Osmanlı Devleti Salnâmesinde adı geçen rüşdiye mekteplerinin genel toplamları 28'dir. Bunlar da şunlardır:

Saraybosna, Travnik, İzvornik, Bihke, Yenipazar, Mostar, Yayçe, Teşene, Çelebipazarı, Taşlıca, Prepolje, Akova, Pridor, Foça, Glamoç, İhlivne, Aziziye Zir, Banaluka, Biyelina, Krupa, Nevesin, Aziziye Bâlâ, Akhisar, Visoka, Kozarçe, Maglay, İstolaç, Brçka.

2- Osmanlı Devleti Salnâmesi, bazı yıllarda, rüşdiye mekteplerin sayısını sunması açısından Bosna Vilayeti Salnâmesi ile uyumsuzluk gözlenmektedir.

2.1.3. Osmanlı Arşiv Belgelerine göre Rüşdiyelerin Dağılımı

Arşiv belgelerine bakıldığında Salnâmelerin verilerinin arşivde bulunan belgelerdeki bilgilerle büyük ölçüde uyduğu görülmektedir. Ancak arşivin belgeleri Salnâme'den daha uzun bir süreyi içermesi nedeniyle birçok durumda mektep sayısı ve bunların kurulup kapatıldığı tarihler hakkında daha doğru olabilecek bilgiler yer almaktadır. Arşiv'teki belgelerde yer alan bazı rüşdiyelerden, salnâme kayıtlarında ve istatistiklerinde bahsedilmesinin ihmal edildiği görülmektedir. Vilayet ve devlet salnâmelerinde adı geçen mekteplerin haricinde, arşiv belgelerinde 1872'de ahalinin yardımıyla Derbent'te bir rüşdiye mektebinin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸ Ayrıca belgelerde 1872'de Koniçe Kazası'nda bir mektepten¹²⁹ ve 1874'te Liyubuşka Kazası'nda bir mektebin açılışından söz edilmektedir. Dolayısıyla arşive göre rüşdiye mekteplerinin sayısı 33'tür.¹³⁰

¹²⁸ BOA. , MF. MKT. , 1/63, 5 Rebiülahir 1289/12 haziran 1872.

¹²⁹ BOA. , MF. MKT. , 5/73, 21 Recep 1289B 21/24 Eylül 1872.

¹³⁰ BOA. , MF. İBT. , 4/114, 30 Cemaziyelevvel 1291/15 Temmuz 1874; MF. MKT. , 23/54, 19 Zilkade 1291/28 Aralık1874.

2.1.4. Kitabi Kaynaklarda Rüşdiye İstatistikleri

Vjekoslav Klaić, 1876'da Bosna-Hersek'te, esas olarak büyük şehirlerde olmak üzere 24 adet rüşdiye mektebi bulunduğu bilgisine yer vermektedir. Ancak bunlardan 19'unun adı yer almaktadır. Saraybosna, Travnik, Pridor, Krupa, Bihke, Banaluka, İzvornik, Maglay, Biyelina, Tuzla, Visoka, Yayçe, İhlivne, Glamoç, Mostar, Trebin, Nevesin, Prepolje, Yenipazar.¹³¹

Ferdinand Schmid de Klaić ile aynı sayıyı vermektedir, ancak mekteplerin bulunduğu şehirlerden bahsetmemiştir¹³².

Seid Traljić, 8 Ocak 1939 tarihli Zagreb gazetesi "Hrvatski Dnevnik"te, Avusturya-Macaristan işgalinden önce Bosna-Hersek'teki şehirlerde aşağıdaki rüşdiye mekteplerinin olduğunu söylemiştir: Saraybosna, Mostar, Travnik, Bihke, Teşene, Krupa, İzvornik, Glamoç Brčka, Biyelina, İhlivne, Maglay, Pridor, Yayçe, Trebin, Akhisar, Banaluka, Foça, Çelebipazar olmak üzere toplam 19 mektep¹³³. 1940 yılı Napredak takviminin 126. sayısında Traljić, 19 rüşdiye mektebinin yanında altı şehirdeki rüşdiye mekteplerinden de bahsetmiştir: Visoka, Tuzla, Nevesin, Dumna, İstolaç, Zupçe. Yenipazar sancağı Bosna vilayetinde olmasına rağmen bu sancakta herhangi bir rüşdiyeden söz edilmemesi dikkat çekicidir.¹³⁴

Hajrudin Ćurić, aşağıdaki şehirlerde daha fazla rüşdiye mektepleri bulunduğundan bahsetmiştir ki bunlar Bosanska Şamac, Kozarçe, Foça, İstolaç, Nikšik'tir.¹³⁵ Ardından, rüşdiye mekteplerinin sayısının toplamda 30'dan fazla olabileceği sonucuna varmıştır.

Yukarıda şu ana kadar kullandığımız devlet belge ve salnamelerinin yanı sıra farklı yabancı kaynaklar da dikkate alındığında, işgalden önce Bosna-Hersek

¹³¹ Vjekoslav Klaić, **a.g.e.**, s. 139.

¹³² Ferdinand Schmid, **Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns**, Leipzig, 1914, s. 696; Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 141.

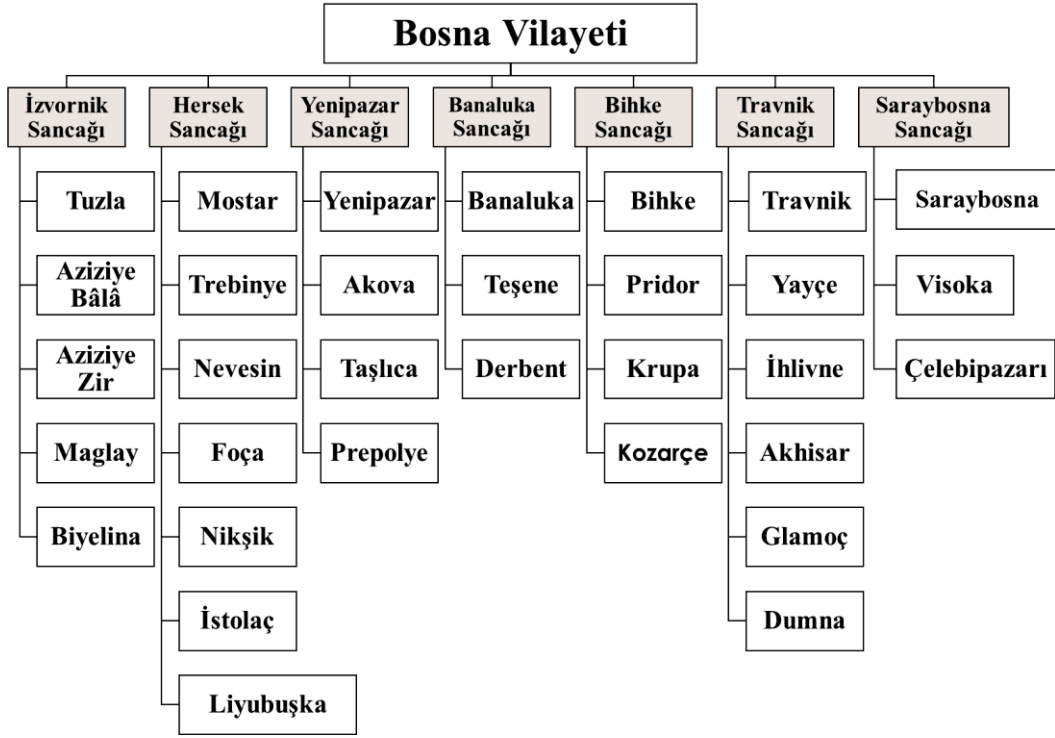
¹³³ Said Traljić, "Muslimanske Škole u Bosni i Hercegovini" **Hrvatski Dnevnik**, Zagreb, 8 ocak 1939. Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 141.

¹³⁴ Said Traljić, "Katolici u Turskim Državnim Školama u Bosni i Hercegovini" **Napredak**, sayı:126 Sarajevo 1939. Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 141.

¹³⁵ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 142.

şehirlerindeki rüşdiye mekteplerinin 30'dan fazla olduğu sonucuna varmaktayız. Bunların Bosna Vilayeti'nin yedi sancağına göre dağılımı aşağıda görülmektedir:¹³⁶

Tablo 4. Bosna Vilayeti'nin Yedi Sancağına Göre Rüşdiye Mekteplerinin Dağılımı

2.2. BOSNA VİLAYETİ'NİN SANCAKLARINA GÖRE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

2.2.1. Saraybosna Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki üç Kazada yer almaktadır: Saraybosna (Sancak merkezi), Visoka, Çelebipazarı.

2.2.1.1. Saraybosna (Sarajevo) Kazası

Günümüzde Bosna-Hersek federasyonunun başkenti ve en büyük şehridir. Miljacka Nehri boyunca Trebević, Igman ve Bjelašnica dağları ile çevrili Saraybosna Vadisi'nde yer almaktadır. Bosna ve Balkanlar'da genel olarak önemli bir kültürel, ekonomik ve sosyal merkezdir. Boşnakça'da adı Sarajevo olarak geçmektedir.¹³⁷ 1461 yılında Osmanlılar tarafından kurulmuş olup Bosna'nın ilk sancak beyi 1440-

¹³⁶ Arşivde ya da Salname belgelerinde Zupçe ve İzvornik mekteplerin hakkında herhangi bir bilgi bulamadığım için coğrafi dağılıma dahil edemedim.

¹³⁷ Vjekoslav Klaić, *a.g.e.*, s. 145.

1463'te İslam'a geçen İshakoğlu İsa Bey'dir. Saraybosna şehrini (daha önce Vrhbosna olarak bilinmektedir) inşa etmiştir ve içine Fatih Sultan Mehmed adına Hünkâr Camii, bedesten, misafirhane, hamam, Miljacka Nehri üzerinde bir köprü ve şehre yeni adını (Saraybosna) veren hükümdarın ikametgâhı olan sarayı inşa ettirmiştir. Osmanlılar, idaresinin başlarında şehir merkezinde büyük bir pazar kurdular. 1480'deki Macar baskını sırasında şehrin büyük bir kısmı yanmış olsa da hızla yeniden inşa edildi ve genişletildi. Şehirdeki Müslümanların sayısı önemli ölçüde arttı, ayrıca önemli bir askerî kale haline geldi.¹³⁸

Saraybosna'nın refahı, 1521-1541 yılları arasında üç defa Bosna Sancak Beyliği'ni devralan Gazi Hüsrevbeg'in döneminde gerçekleştirilmiştir. Saraybosna, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra 1553-1639 yılları arasında Bosna Sancağı'nın yönetiminin idarî merkezi haline gelmiş ve Bosna'nın 1580 yılında vilayete dönüştürülmesinden sonra beş merkezî sancaktan biri olan Bosna Sancağı'nın da merkezi olmuştur. Bosna'nın 19. yüzyılda, 1866'da vilayete dönüştürülmesi ve yedi sancağa ayrılması ile Saraybosna, Saray Sancağı'nın merkezi haline gelmiştir.¹³⁹

Mektebin kuruluşu: Pejanović ve Mulić, Saraybosna'da rüşdiyenin 1864'te Topal Osman Paşa'nın (1804-1874)¹⁴⁰ valiliği sırasında kurulduğunu iddia ederken,¹⁴¹ Ćurić 1864'ten önce kurulduğunu belirtmiştir. Ayrıca 1866'da Saraybosna Rüşdiyesi'nin dört sınıfının her birinde öğrenci mevcut olduğunu, bu nedenle o yıl kurulmasının mantıksız olduğunu, kısa bir süre önce kurulmuş olması gerektiğini savunmaktadır.¹⁴² Çoğunlukla görüşler, 1860'larda ortaya çıkmaya

¹³⁸ Noel Malcolm, **a.g.e.**, s. 67-68.

¹³⁹ Robert J. Donia, J. A. Fine, **a.g.e.**, s. 51-52; Emine Tonta Ak, **a.g.t.**, s. 17.

¹⁴⁰ Topal Şerif Osman Paşa, 1861-1868 yılları arasında Bosna Eyaleti'nin idaresini devraldı. İdareciliği sırasında Bosna altın çağını yaşadı. Saraybosna'da yeni bir medrese yaptırdı ve Hristiyan halka, çocukları için daha fazla okul inşa etme yetkisi verdi. Ayrıca vilâyette ilk matbaayı kurdu ve Begova Camisinde Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar toplamak için bir halk kütüphanesi kurdu. (Noel Malcolm, s. 168-169).

¹⁴¹ Đorđe Pejanović, **Srednje I Stručne Škole U Bosni I Hercegovini Od Pocetka Do 1941 Godine**, Svjetlost Yayınevi, Sarajevo, 1953, s. 32; Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 182.

¹⁴² Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 142.

başlayan ve bu nedenle daha önceki dönemle ilgili bilgi verilmeyen “Bosna”¹⁴³ gibi gazetelerden alınan verilere ilişkin tahminlere dayanmaktadır. Ancak ulaştığımız belgelere göre, Saraybosna Rüşdiye Mektebi, 1852'de Bosna'da açılan ilk mekteplerden biridir. Zira mektebin kurulması için talep gönderildiğini, talebin 9 Mart'ta onaylanarak mektebin kurulması ve öğretmenlerin gönderilmesi için önlemlerin alındığı arşiv kayıtlarında mevcuttur¹⁴⁴.

28 Mart 1852 yılında gönderilen yazıda geldiği üzere Saraybosna'da açılacak rüşdiyenin kuruluşu tamamlanırken yerel halk tarafından karşılanacak birinci ve ikinci muallimlerle, kapıcıların maaşlarının tahsis edilip her yıl başında imtihan jurnallerinin mektepten valiye ve eyalet meclisine gönderilmesi ve gerekli kitapların ve risalelerin teminine dair emir ve talepler resmî kayıtlarda mevcuttur.¹⁴⁵ Daha sonra Mayıs 1852'de Saraybosna Rüşdiye Mektebi'nin açıldığı görülmektedir¹⁴⁶. Saraybosna Rüşdiye Mektebi'nin bulunduğu eski bina eğitime uygun değildir. Bu nedenle 1869'da eski binanın satılması ve yenisinin yapılması talep edilmiştir. Bu yeni bina, Halilbašić Caddesi'nde, 1952'de B8 No'lu evin olduğu yerde bulunmaktadır. Avusturya-Macaristan işgalinden sonra da yenilenmiştir¹⁴⁷.

Bosna Vilayeti'nin resmî gazetesi Bosna, 1866'da yayınlanmaya başladığında, Saraybosna Rüşdiyesi'yle ilgili ilk sayılardaki haberinde, Bosna Valisi'nin rüşdiye öğretmenleri ve öğrencileri için şehir dışında öğle yemeği düzenlediği bilgisi yer almıştır.¹⁴⁸ Ayrıca, mektepte yapılan sınavlara vali, üst düzey memurlar, konsolosluk yetkilileri, ulema ve mahkeme görevlilerinin katıldığı bilgisi yer almaktadır. Başarılı

¹⁴³ Bosna Gazetesi, 28 Mayıs 1866'da ilk sayısını yayımlayan ve 1878'e kadar devam eden resmî devlet gazetesidir. Her hafta Boşnakça (kiril harfler) ile ve Osmanlıca dillerinde yayınlanmıştır. Gölen, **a.g.e.**, s. 212.

¹⁴⁴ BOA. , **İ. D.** , Nr: 15342, 17 Cemaziyevvel 1268/9 Mart 1852. Bkz. Somel, **a. g. e.**, s. 96.

¹⁴⁵ BOA. , **A. AMD.** , 36/89, 6 Cemaziyelahir 1268/28 Mart 1852; BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 46/27, 11 Recep 1268B 11/1 Mayıs 1852.

¹⁴⁶ BOA. , **A. MKT. NZD.** , 54/28, 16 Recep 1268/6 Mayıs 1852; Bkz. Gölen, **a.g.e.**, s. 196

¹⁴⁷ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 168, 30 Ağustos 1869. Aktaran: Hajrudin Čurić, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁴⁸ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 7, 9 Eylül 1866.

öğrencilere ödül verilip padişahın ve diğerlerinin sağlığı ve uzun ömürlülüğü için dua edilmiştir.¹⁴⁹

2.2.1.2. Visoka Kazası

Visoka, Saraybosna ile Zenica arasında, Bosna Nehri üzerinde yer almaktadır. 1463 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Kurucusu, sakinlerinden biri olan sonradan İslâmiyete giren Ayas Paşa'dır.¹⁵⁰ Ayas Paşa, döneminde 1477'de bir hamam, çocuklara yönelik bir mektep, Darülaceze ve Bosna Nehri üzerinde bir köprü inşa ettirmiştir.¹⁵¹

Mektebin kuruluşu: Belgelere göre, Visoka Rüşdiyesi yaklaşık 1873 yılının başlarında, bölge ahalsinin yardımıyla açılmıştır. Mektebe bir öğretmen ve bevvap (kapıcı) atanarak maaşları tahsis edilmiştir. Ayrıca mektebin Masarif-i Müteferrikası (Farklı küçük masrafları) için 500 kuruş tahsis edilmiştir.¹⁵² Kereševljaković, mektebin 1870 yılında kurulmuş olabileceğini düşünmektedir. Rüşdiye binası Tabačka Camii'nin yanındaydı ve yakın zamana kadar korunmuştur.¹⁵³ Visoka Mektebi'nden, 1874 (H. 1291) ve 1878 (H. 1294) yıllarına ait Bosna vilayeti Salnâme kayıtlarında bahsedilmekte olup mektepte bir öğretmen olduğu görünmektedir.¹⁵⁴

2.2.1.3. Çelebipazarı (Rogatica) Kazası

Çelebipazarı (Rogatica), Güneydoğu Bosna-Hersek'te yer almaktadır. 15. yüzyılın başındaki ve sonundaki belgelerde Çelebipazarı adıyla anılmaktadır. Şehir ismini ilk Osmanlı hakimi ve aynı zamanda İshakoğlu Bey'in oğlundan Mehmet

¹⁴⁹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sayı: 27, 26 Kasım 1866; Sayı: 82, 23 Aralık 1867; Sayı: 130, 7 Aralık 1868; Sayı: 181, 29 Kasım 1869; Sayı: 215, 4 Ağustos 1870; Sayı: 266, 25 Eylül 1871; Sayı: 317, 23 Eylül 1872; Sayı: 370, 28 Eylül 1873; Sayı: 421, 20 Eylül 1874; Sayı: 473, 19 Eylül 1875; Sayı: 527, 31 Eylül 1876; Sayı: 581 Eylül 1877; Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁵⁰ Hamdija Kreševljaković, **Stari Bosanski Gradovi (vieux bourgs bosniaques)**, Naše Starine Godišnjak Zavoda Za Zaštitu Spomenika Kulture Sr Bosne I Hersegovine, Cilt: I, Sarajevo, 1953, s. 12.

¹⁵¹ Hamdija Kreševljaković, **Visoko**, Islamska Dionička Štamparija, Sarajevo 1934, s. 21.

¹⁵² BOA. , **ŞD.** , 206/12, 20 Muharrem 1290/20 Mart 1873; BOA. , **ŞD.** , 206/28, 17 Rebiülevvel 1290/15 Mayıs 1873.

¹⁵³ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1934, s.50-51.

¹⁵⁴ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1291/1874, s. 59; H.1292/1875, s. 135; H.1293/1876, s. 70; H.1294/1877, s. 57.

Çelebi'nden almış olup Osmanlı dönemini boyunca bu isimle anılmıştır.¹⁵⁵ Boşnakçada Rogatica ismiyle geçmektedir.

Mektebin kuruluşu: 1869 yılında Bosna Valisi Safvet Paşa'nın Çelebipazar ziyareti sırasında, bir Rüşdiye mektebinin kurulması için öneriler alınmıştır. Çelebipazarı Kazası'nın kaymakamı Seyfullah bey, malından bir rüşdiye mektebi inşa etmek üzere validen izin vermesini istemiştir. Bundan biraz sonra rüşdiye mektebinin inşa edildiğini görüyoruz¹⁵⁶. Çelebipazarı Mektebi'nden, 1871 (H. 1288)'de ve 1874 (H. 1291) yıllarına ait Bosna Vilayet-i Salnâmelerinde bahsedilmiştir¹⁵⁷. 1875 yılında bu rüşdiyenin, Sıbyan mektebine dönüştürüldüğüne dair belgeler karşımıza çıkıyor. 18 Mart 1875'te Suriye Vilayeti'ne yönelik bir belgede, kapatılan mektebin Sıbyan mektebine dönüştürülmesi istenmiş, öğretmenlerine verilen maaşların da Nablus ve Erzurum'da açılacak olan rüşdiyelere gönderilmesine karar verildiği belirtilmektedir.¹⁵⁸

28 Aralık 1874 tarihli bir başka belgede ise, Çelebipazarı Rüşdiyesi kapatıldıktan sonra mektebin muallimi Mehmet Said Efendi'nin Yayçe Mektebi'ne gönderildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ 1873 Şubat tarihli bir belgeye göre mektebe rika muallimi atanmadığını belirtilmekte olup, mektebin kapatılmasının nedeni talebe sayısının azlığıdır.¹⁶⁰

2.2.2. Travnik Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki altı Kazada yer almaktadır:

Travnik (Sancak merkezi), Yayçe, Akhisar, İhlivne, Glamoç, Dumna.

¹⁵⁵ Mehmed Sokolović, Jusuf Ziga, **Rogatica Monografija**, TKD Šahinpašić Yayınevi, Sarajevo, 2009, s.61.

¹⁵⁶ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 171, 20, Eylül 1869.

¹⁵⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1288/1871, s. 130; H.1291/1874, s. 60.

¹⁵⁸ BOA. , **MF. IBT.** , 5/62, 7 Safer 1292/15 Mart 1875.

¹⁵⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 23/54 19 Zilkade/28 Aralık 1874.

¹⁶⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 8/164, 8 Zilhecca 1289/6 Şubat 1873.

2.2.2.1. Travnik Kazası

Travnik şehri, Saraybosna'nın 90 kilometre batısında ve Bosna Hersek'in ortasında yer almaktadır. 15. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmiştir. Şehrin ilk zikredilmesi Fatih Sultan Mehmed'in Bosna seferinde 1463'te olmuştur. 16. yüzyılda Savoie Prensi Eugen'in Saraybosna'yı yakmasından hemen sonra 1699-1850 yılları arasında Bosna valilerinin ikamet merkezi haline gelerek Osmanlı yönetimi altında büyümüş, bölgede önemli bir merkezdir ve Fransa Cumhuriyeti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Travnik'te konsolosluklar açmıştır.¹⁶¹ Travnik, Bosna vilayetinde 1866-1878 yılları arasında Travnik sancak merkezi haline getirilmiştir.

Mektebin kuruluşu: Travnik Rüşdiyesi, Bosna'da açılan ilk rüşdiyelerden biridir. 23 Haziran 1851'de Travnik'te bir rüşdiye mektebi kurulması talebinin gönderildiği ve yılın sonunda bunun tamamlandığı görülmektedir.¹⁶² Belgelere göre ertesini yıl Travnik Rüşdiyesi eğitime başlamıştır.¹⁶³

Rüşdiyenin tamiri ve masrafları çoğunlukla bölge ahalisinin sorumluluğundadır.¹⁶⁴ Bazı talebeler bu rüşdiyede okumak amacıyla komşu köylerden geldiği için 1873 yılının temmuz ayında Travnik'te harap olan İbrahim Paşa Okulu halk tarafından tamir edilmiştir. Böylelikle de civardaki kasabalardan gelen çocukların akşamları orada kalması sağlanmıştır.¹⁶⁵ *Bosna ve Gülşen-i Saray* gazeteleri mektep hakkında bazı detaylar yayınlamıştır.¹⁶⁶ Ayrıca 1867 (H.1284) - 1877 (H.1294) yılları arasındaki ve Avusturya-Macaristan işgaline kadarki Bosna vilayeti salnâmesinde de Travnik Rüşdiyesi kayıtlı olup, mektepte üç muallim bulunmaktadır görülmektedir.¹⁶⁷

¹⁶¹ Machiel kiel, "Travnik", **TDV İslam** Ansiklopedisi, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.309.

¹⁶² BOA. , **A. MKT. NZD.** , 35/47 1267/23 Haziran 1851.; **İ. DH.** , 433/28673, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859.

¹⁶³ BOA. , **İ. DH.** , 256/15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852.

¹⁶⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 13/14, 3 Şaban 1290/26 Eylül 1873.

¹⁶⁵ BOA. , **MVL.** , 1002/73, 16 Cemaziyelahir 1281/16 Kasım 1864.

¹⁶⁶ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 129, 30 Teşrin-i Sâni, 1868; Sarajevo, Sayı: 171, 20, Eylül, 1869. **Gülşen-i Saray**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 48, 27 Teşrin-i Sâni 1869; Sayı: 5, 31 Kânun-ı Sâni 1870; Sayı: 11, 14 Mart 1870. Ayrıca Bkz. Hajrudin Ćurić, s.145.

¹⁶⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1868, s. 80; H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 88; H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 106; H.1291/1874, s. 121; H.1292/1874, s. 109; H.1293/1876, s. 105; H.1294/1877, s. 80.

2.2.2.2. Yayçe Kazası

Yayçe şehri, Pliva ve Vrbas nehirlerinin birleştiği noktada, Banaluka ve Mrkonjić Grad arasında Bosna ve Hersek'in ortasında yer almaktadır ve güzel şelalesiyle ünlüdür. Şehir, 1527'de, Mohaç Savaşı'ndan sonra Osmanlıların eline geçmiştir. Bu yüzden bölgenin sınırları değiştiği için stratejik önemini o dönemde kaybetmiştir. Boşnakça'da Jajce adıyla geçiyor¹⁶⁸.

Mektebin kuruluşu: Yayçe Rüşdiye Mektebi'nin yaklaşık 1869 yılında açıldığı düşünülmektedir. 1871 yılında Travnik Sancağı'nın mutasarrıfı Ali Rıza Paşa, Yayçe'yi ziyareti sırasında rüşdiyeyi gezmiştir. Yayçe'de 10.000 kuruşa ahalinin gönüllü katkılarıyla satın alınan rüşdiye mektebinin binasının kötü durumda olduğunu görünce derhal onarım için bir bütçe talebinde bulunmuş ve onun tavsiyesi üzerine masrafları yerel halk tarafından karşılanmıştır¹⁶⁹. Görünüşe göre Yayçe halkı mektebi tamir etmek için acele etmemişler çünkü Bosna gazetesi iki yıl sonra Hacı Süleyman Dabić ile kardeşi Mehmet Bey, birkaç şerefli Yayçeli ile birlikte 2.000 kuruşa rüşdiyenin çatısını kapatmışlardı.¹⁷⁰ Rüşdiye muallimi Hafız Osman Efendi'nin istifasının ardından mektep bir süre kapatılmış olup 1875'te yeniden açılmıştır.¹⁷¹ 1870 (H.1287) ve 1877 (H.1294) yılları arasına ait salnâmelerde bundan bahsedilmiştir.¹⁷²

2.2.2.3. Akhisar (Prusac) Kazası

Akhisar, Bosna-Hersek'in ortasında, Vrbas Nehri'nin yukarısında ve Bugojno ile Donji Vakuf kasabaları arasında yer almaktadır. Türkçe'de Akhisar, yani "Beyaz Kale" veya "Beyaz Şehir" olarak bilinmektedir. Şehrin en ünlü simgesi Biograd Kalesi'dir. Boşnakça'da Prusac adı ile geçmektedir.¹⁷³

¹⁶⁸ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e** 1953, s. 20.

¹⁶⁹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 257, 23 Mayıs, 1871.

¹⁷⁰ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 361, 27 Mayıs, 1873.

¹⁷¹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 463, 10 Mayıs, 1875.

¹⁷² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 107; H.1291/1874, s. 123; H.1292/1874, s. 110; H.1293/1876, s. 106; H.1294/1877, s. 81.

¹⁷³ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 19-20.

Mektebin kuruluşu: Akhisar'ın rüşdiyesi 1869 yılında açılmıştır.¹⁷⁴ Kiralık bir yerde bulunduğu için Travnik sancağı mutasarrıfı Ali Rıza Paşa, şehrin kendi mülkiyetinde bir okulu olmasına çalışmış olup, bunun da yerel halk tarafından büyük bir memnuniyetle kabul edildiği görülmektedir.¹⁷⁵ Akhisar Rüşdiyesi'nden, 1870 (H.1287) ve 1877 (H.1294) yılları arasındaki Salnâme kayıtlarında ve istatistiklerinde bahsedilmiştir.¹⁷⁶

2.2.2.4. İhlevne (Livno) Kazası

İhlevne (Livno), Bosna-Hersek'in güneybatısındaki Bistrica Nehri üzerinde yer almaktadır. Osmanlı orduları Livno'ya 1463 yılında girmiş olmasına rağmen, aynı yıl Vladislav Hercegovci tarafından tekrar ele geçirilmiş, bunun ardından da 1468-1869 yılları arasında kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyeti altında girmiştir. Osmanlı dönemi boyunca “İhlevne” veya “Ehluna” olarak anılmıştır. Bugün Boşnakça'da adı Livno olarak geçmektedir.¹⁷⁷

Mektebin kuruluşu: 1868 yılının başında İhlevne'de bir rüşdiye mektebi kurulmuş ve aynı yılın haziran ayında “Nim” yarı rüşdiye olarak açılması kararlaştırılmıştır. Rüşdiyeye bir muallim atanarak mektebin çeşitli masraflar için 500 kuruş tahsis edilmiştir.¹⁷⁸ İhlevne Mektebi, Mehmet Bey Firdevs Zade'nin desteğiyle kurulmuştur. İhlevne kasabasının dışında olduğu için kışın çocuklar mektebe gitmekte zorluk çekmişti. Bu nedenle İhlevne ahalisi, Ali Rıza Paşa'nın onayıyla kasaba içinde benzer bir mektep kurulmasını istemişlerdir.¹⁷⁹ Salnâme kayıtlarında İhlevne Rüşdiyesi 1868'de mektebin açılışından itibaren 1877'de

¹⁷⁴ BOA. , MF. İBT. , 7/101

¹⁷⁵ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 168, 30, Ağustos 1869.

¹⁷⁶ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 108; H.1291/1874, s. 136; H.1292/1874, s. 141; H.1293/1876, s. 136; H.1294/1877, s. 125.

¹⁷⁷ Machiel kiel, “Livno”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 27, Ankara 2003, s.201.

¹⁷⁸ BOA. , İ. ŞD. , 4/191, 9 Safer 1285/1 Haziran 1868.

¹⁷⁹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 257, 20 Mayıs 1871.

Avusturya-Macaristan işgaline kadar yer almaktadır. Mektepte iki muallim bulunmaktaydı.¹⁸⁰

2.2.2.5. Glamoç Kazası

Glamoç şehri, güneybatı Bosna-Hersek'te, Staretina Tepesi'nin eteğinde yer almaktadır. Bu şehir Türkler tarafından bilinmeyen bir dönemde kurulmuş, Türk-Macar antlaşmalarından birinde 1519'da Biograd adıyla bu şehirden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹⁸¹

Mektebin kuruluşu: 1869 yılında Glamoç'ta, muhtemelen o dönemde kurulmuş bir Rüşdiye mektebi vardı. Aynı yılda Maârif Nezareti 16 farklı ders müfredatı için 50 kitabı mektebe göndermiştir.¹⁸² Salnâme belgelerinde de belirtildiği gibi 1870 (H.1287) - 1877 (H.1294) yılına kadar mektepte bir muallim bulunduğunu görüyoruz.¹⁸³

2.2.2.6. Dumna Kazası

Dumna şehri, Bosna Hersek'in güneybatısında yer almaktadır. 1477 yılında Osmanlı egemenliğine girdi ve 1878'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgal etmesine kadar öyle kaldı. Boşnakça'da Duvno veya yeni adı Tomislavgrad olarak adı geçmektedir.

Mektebin kuruluşu: Dumna Rüşdiye Mektebi hakkında Salnâmenin 1873-1878 yıllarına ait dış istatistik belgelerinde detaysız bilgiler yer aldığı için çok az bilgi sahibi olabildik. Ancak buna dayanarak mektebin büyük olasılıkla 1873'te veya biraz daha önce kurulduğu sonucuna vardık.¹⁸⁴

¹⁸⁰Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 88; H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 120; H.1291/1874, s. 125; H.1292/1874, s. 111; H.1293/1876, s. 108; H.1294/1877, s. 83.

¹⁸¹Hamdija Kreševljaković, a.g.e., 1953, s. 37.

¹⁸²Arşiv Vilayet-i Bosna, Nr: 2/69, Orijentalni Institut, Sarajevo, Aktaran: Hajrudin Ćurić, a. g. e., s.146.

¹⁸³Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 111; H.1291/1874, s. 127; H.1292/1874, s. 113; H.1293/1876, s. 109; H.1294/1877, s. 84.

¹⁸⁴Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 129; H.1291/1874, s. 136; H.1292/1874, s. 141; H.1293/1876, s. 136; H.1294/1877, s. 125.

2.2.3. Bihke Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki dört Kazada yer almaktadır:

Bihke (Sancak merkezi), Krupa, Pridor, Kozarça Nahiyesi.

2.2.3.1. Bihke (Bihać) Kazası

Bosanska Krajina bölgesinde, kuzeybatı Bosna'da ve Una Nehri üzerinde yer almaktadır. 1463'te Osmanlı hâkimiyetine girmiş, ancak Macar Kralı Matthias aynı yıl onu geri almıştır. 1526'da Osmanlılar onu idarelerine yeniden almayı başarmışlardır. Osmanlı belgelerinde şehir Bihke olarak geçmektedir. Bugün Boşnakça'da adı Bihać olarak geçmektedir¹⁸⁵. 1866-1878 yılları arasında Bosna'nın vilayet haline gelmesinden sonra bu şehir, Bosna'nın yedi sancağından birinin merkezi olmuştur.

Mektebin kuruluşu: Merkezden 1851 yılında Bihke livasında bir Rüşdiye mektebi kurulması talebi gönderilmiş,¹⁸⁶ ancak başlayan inşaat çalışmaları zamanında bitirilememiştir. Bu nedenle 14 Ağustos 1852'de mektebin inşasının bir an önce tamamlaması ve inşaat işleri tamamlanana kadar geçici binalarda eğitim sürecinin başlatılması talebi gönderilmiştir¹⁸⁷. Bihke Rüşdiyesi, mektebin çok sayıda mezununun Sancağın idarî kademelerinde kâtip olarak iş bulmasıyla özellikle öne çıkmıştır¹⁸⁸. 1867 (H. 1284) - 1877 (H. 1294) yıllar arasına ait salnâme kayıtlarında adı geçen mektebin iki öğretmeni ve bir müdürü vardır¹⁸⁹.

2.2.3.2. Krupa Kazası

Krupa şehri, Bosna'nın kuzeybatısında, Bihke'ye 30 km. uzaklıkta ve Una Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. 23 Haziran 1565'te Kara Mustafa Paşa

¹⁸⁵ Hajnalka Toth, "Bihać", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: EK-1, İstanbul 2016, s.198.

¹⁸⁶ BOA. , **A. MKT. NZ.** , 35/47,23 Şaban 1267/23 Haziran 1851.

¹⁸⁷ **İ. DH.** , 256/15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852; BOA. , **İ. DH.** , 250/15343,10 Cemaziyelahir 1268- 1 Nisan 1852.

¹⁸⁸ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 147.

¹⁸⁹ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 80; H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1290/1873, s. 93; H.1291/1874, s. 102; H.1292/1874, s. 126; H.1293/1876, s. 122; H.1294/1877, s. 98.

(Sokoloviç), Krupa Kalesi'ni ele geçirmiş ve o zamandan itibaren şehir Osmanlı idaresine geçti. Boşnakça'da adı Bosanska Krupa olarak geçmektedir.¹⁹⁰

Mektebin kuruluşu: Krupa Rüşdiye Mektebi, Krupa ahalisinin yardımı ve katkılarıyla 1871 yılının başlarında inşa edilip açılmıştır. Çeşitli mahallelerden toplanan katkı 20.000 kuruşa ulaşmıştır.¹⁹¹ Daha sonra açılan mektebin çeşitli masrafları için 500 kuruş tahsis edildiğini görülmektedir¹⁹² Daha sonraki yılların ve 1878 yılına kadarki Salnâme kayıtlarının tamamında bu mektepten bahsedilmiş olup mektepte bir muallim bulunduğu belirtilmiştir¹⁹³. 1872 yılına ait bir belgeye göre 13 farklı ders müfredatı için mektebe 20 kitap gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁹⁴

2.2.3.3. Pridor Kazası

Pridor şehri, Bosanska Krajina olarak bilinen bölgede, Sana nehrinin doğu kıyısında, kuzeybatı Bosna'da yer almaktadır. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda 1693-1696 yılları arasında Hırvat kuvvetleri tarafından tahrip edilen bölgeler arasında ahşap bir kale olarak bahsedilmiştir.¹⁹⁵

Mektebin kuruluşu: Pridor Rüşdiye Mektebi 23 Ocak 1871'de Pridor Kazası'nın memurları ve yerel ahalinin temsilcilerinin huzurunda açıldı. Rüşdiye, halkın gönüllü yardımı ve katkıları ile kurulmuş olup, katkı miktarı 5.625 kuruşa ulaşmıştır. Bu kişilerin isimleri Resmî Gazete'de yer almıştır.¹⁹⁶ 1873 (H. 1290) - 1877 (H. 1294) yılları arasına ait Salnâme kayıtlarında bu rüşdiyeden ve rüşdiyenin bir öğretmeni bulunduğundan bahsedilmiştir¹⁹⁷.

¹⁹⁰ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 31.

¹⁹¹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 247, 14 Eylül 1871.

¹⁹² BOA. , **MF. MKT.** , 8/162 8 Zilhecca 1289/6 Şubat 1873; BOA. , **MF. MKT.** , 206/9 29 Zilhecca 1289/7 Şubat 1873; BOA. , **MF. MKT.** , 9/109 9 Muharram 1290/9 Mart 1873.

¹⁹³ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 96; H.1291/1874, s. 134; H.1292/1874, s. 133; H.1293/1876, s. 129; H.1294/1877, s. 105.

¹⁹⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

¹⁹⁵ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 25.

¹⁹⁶ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, 240, 24 Kânun-ı Sâni; Sayı: 247, 14 Mart 1871.

¹⁹⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 128; H.1291/1874, s. 108; H.1292/1874, s. 130; H.1293/1876, s. 128; H.1294/1877, s. 104.

2.2.3.4. Kozarçe Nahiyesi

Kuzeybatı Bosna Hersek'te Pridor beldesi bünyesinde yer almaktadır. 1518 yılında Osmanlı egemenliğine girmiş ve Osmanlı dönemi boyunca Kozara veya Kozarçe adıyla bilinmiştir. 1866'dan itibaren Pridor Kazasına bağlı bir Nahiye olmuştur. Boşnakça'da Kozarac adı ile geçmektedir¹⁹⁸.

Mektebin kuruluşu: Kozarçe Nahiyesinde bir rüşdiye mektebi kurulmuştur fakat tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak belgelerde 1874'dan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Belgelere göre kapatılan Aziziye Zir mektebinin muallimi ve talebelerinin Kozarçe'ye nakledilmesi istenmiştir. Kozarçe Rüşdiyesi'nde muallimin yerinin bir süredir boş kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁹ Kozarçe Rüşdiyesi, 1876 (H.1293) – 1877 (H. 1294) yıllarına ait Salnâme kayıtlarında yer almaktadır.²⁰⁰

2.2.4. Banaluka Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki üç Kazada yer almaktadır:

Banaluka (Sancak merkezi), Teşene, Derbent.

2.2.4.1. Banaluka Kazası

Banaluka, Bosna'nın en büyük ikinci şehridir ve kuzeyde, Sava Nehri'nin bir kolu olan Vrbas Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. 1527 yılında Osmanlı egemenliğine girmiş, 1552'den Bosna'nın eyalete dönüştürüldüğü 1580 yılına kadar Bosna sancak beylerinin ikamet merkezi olmuştur. Sancak beylerinin Saraybosna'ya taşınmasıyla 1639 yılına kadar Bosna'daki Beylerbeyinin ikamet merkezi olmaya devam etmiştir. Banaluka, Bosna'nın vilayete dönüştürülmesinden sonra Bosna'nın yedi sancağından biri olan Banaluka'nın merkezi olmuştur.²⁰¹

¹⁹⁸ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 25.

¹⁹⁹ BOA. , **MF. MKT.** ,23/54, 19 Zilkade 1291/28 Aralık1874; BOA. , **MF. IBT.** , 5/48, 5 Safer 1292S/13 Mart 1875.

²⁰⁰ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1293/1876, s. 128; H.1294/1877, s. 104.

²⁰¹ Feridun Emecen, "Banaluka", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 49-51.

Mektebin kuruluşu: Merkezden 1851 yılında Banaluka livasında bir Rüşdiye mektebi kurulması talebi gönderilmiş,²⁰² ancak başlayan inşaat çalışmaları zamanında bitirilememiştir. Bu nedenle 14 Ağustos 1852'de mektebin inşaatının bir an önce tamamlaması ve inşaat işleri tamamlanana kadar geçici binalarda eğitim sürecinin başlatılması talep edilmiştir.²⁰³

1867 (H. 1284) - 1877 (H.1294) yılları arasına ait salnâme kayıtlarında adı geçen mektepte, muallim-i evvel ve rika muallimi bulunmuştur.²⁰⁴ Rüşdiyenin imtihan cetvellerinin neden gelmediğini sormak için 1872 yılında gönderilen bir belgede mektepten söz edildiğini görüyoruz.²⁰⁵ Ćurić'in 1939'da Banaluka'daki yerel *Gajret*²⁰⁶ dernek meclisi ve Saraybosna'daki ana meclis aracılığıyla öğretmen Hacı Salih Efendi Ömer Pašić'ten aldığı bilgiye göre Rüşdiye mektebi Banaluka'da Arnaudija mahallesindeki bulunup "Laoš" adlı bir taşla dikilmiş iki taş binadan oluşuyordu.²⁰⁷

2.2.4.2. Teşene Kazası

Teşene şehri, Bosna Hersek'in kuzeydoğu tarafında yer almaktadır. 1512'de veya 1520-21'de Osmanlı egemenliğine girmiştir. Boşnakça'da Tešanjan adı ile geçmektedir.²⁰⁸

Mektebin kuruluşu: Teşene'de 1872 yılına kadar bir rüşdiye mektebi olmadığı için Kaza'nın ahalileri çocuklarını başka kasabalardaki mekteplere göndermek zorunda kalmışlar, bu da çocukların mektebe gelmeleri için zorluk oluşturmuştur. Bu

²⁰² BOA. , **A. MKT. NZ.** , 35/47,23 Şaban 1267/23 Haziran 1851.

²⁰³ **İ. DH.** , 256/15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852; BOA. , **İ. DH.** , 250/15343,10 Cemaziyelahir 1268- 1 Nisan 1852.

²⁰⁴ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 80; H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1290/1873, s. 115; H.1291/1874, s. 113; H.1292/1874, s. 116; H.1293/1876, s. 112; H.1294/1877, s. 89.

²⁰⁵ **MF. MKT.** , 5/40 1289B 15 1-18 Eylül 1872.

²⁰⁶ 1903 yılında Avusturya-Macaristan işgali sırasında Bosna-Hersek'teki orta ve ilkokul öğrencilerini desteklemek için kurulmuş bir kültür topluluğuydu ve kurucuları Safvet Bey Agić ve Edham Mulabdić idi.

²⁰⁷ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s.144.

²⁰⁸ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 17.

nedenle o yıl Teşene Kazası'nda bir rüşdiye mektebi açma kararı alınmış,²⁰⁹ ancak Kaza'nın hanelerinin sayısı 456 hane olup rüşdiye mektebi nizâmnamesine uygun olmadığı için mektebin yarı rüşdiye (nim rüşdiye) olarak açılması kararı alınmıştır. Mektebin yerel ahalinin ve yerel memurların yardımıyla inşa ettirilmesine, ayrıca mektebin masrafları yine yerel halk tarafından karşılanmasına karar verilmiş ve eğitim araçlarının mektebe Kazandırılması için çalışma başlatılmıştır.²¹⁰ 14 Haziran 1873 tarihli bir belgede bir muallim atanıp maaşının tahsis edildiği görülmektedir²¹¹. Daha sonra gerekli kitapları ve risaleler aynı ayın 25'inde mektebe 12 farklı müfredatından 30 kitap gönderilmesi bir belge görülmektedir. Resmî Gazete, Teşene'de açılan rüşdiye mektebinin “bölgeyi canlandırdığını” ve mektebin, mektep için yeniden düzenlenen “Eski Mahkeme” adlı binada yer aldığını bildirmiştir.²¹² 1876 (H.1293) – 1877 (H.1294) yıllarına ait salnâme kayıtlarında rüşdiyenin üç mualliminin bulunduğu bahsedildiği görülmektedir.²¹³

2.2.4.3. Derbent Kazası

Bosna'nın kuzeyinde, Posavina bölgesinde yer alan Derbent, 16. yüzyılda kurulmuştur. Boşnakça'da Derventa adı ile geçmektedir.²¹⁴

Mektebin kuruluşu:12 Haziran 1872 tarihli bir belgede, az sayıda hanesi olan Derbent'teki rüşdiye mektebinin yarı rüşdiye olarak açıldığından bahsedilmektedir. Mektep hakkında, Salnâme kayıtlarında veya istatistiklerinde bahsedilmediği için bu belge dışında çok fazla bilgiye ulaşamadık.²¹⁵

²⁰⁹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 390, 15 Kânun-ı Evvel 1873.

²¹⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 1/63, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

²¹¹ BOA. , **MF. MKT.** , 11/31, 17 Rebiülahir 1290/14 Haziran 1873.

²¹² **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 390, 15 Kânun-ı Evvel 1873.

²¹³ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1293/1876, s. 119; H.1294/1877, s. 95.

²¹⁴ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s. 39.

²¹⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 1/63, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

2.2.5. Yenipazar Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki dört Kazada yer almaktadır:

Yenipazar (Sancak merkezi), Prepolye, Taşlıca, Akova.

2.2.5.1. Yenipazar (Novipazar) Kazası

Yenipazar şehri, Sırbistan'ın güneybatısında, Sancak bölgesinde yer almaktadır. Yenipazar'ın yer aldığı bölge 1392-1402 ile 1439-1444 yılları arasında Osmanlı idaresi altındayken 1454 yılında Osmanlılar ile Sırp'lar arasında yapılan anlaşmayla kesin olarak Osmanlı idaresine girmiştir. 1461 yılında Sancak bölgesinin Bosnalı olup Osmanlı komutanı ve Saraybosna şehrinin kurucusu olan İshakoğlu İsa Bey tarafından resmen kurulmuştur.²¹⁶ 1866-1878 yılları arasında Bosna'nın vilayet haline gelmesinden sonra Bosna'nın yedi sancağından birinin merkezi olmuştur. Boşnakça'da Novipazar adı ile geçmektedir.

Mektebin kuruluşu: Merkezden 1851 yılında Yenipazar livasında bir rüşdiye mektebi kurulması talebi gönderilmiş²¹⁷ ancak başlayan inşaat çalışmaları zamanında bitirilememiştir. Bu nedenle 14 Ağustos 1852'de mektebin inşasının bir an önce tamamlanması ve inşaat işleri tamamlanana kadar geçici binalarda eğitim sürecinin başlatılması talebi gönderilmiştir.²¹⁸ 1867 (H.1284) - 1877 (H.1294) yılları arasına ait salnâme kayıtlarında adı geçen mektepte muallim-i evvel, muallim-i Sâni ve rika muallimi yer almaktadır.²¹⁹

²¹⁶Muhammed Aruçi, "Yenipazar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 43, İstanbul 2013, s. 468.

²¹⁷ BOA. , **A. MKT. NZ.** , 35/47,23 Şaban 1267/23 Haziran 1851.

²¹⁸ **İ. DH.** , 256/15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852; BOA. , **İ. DH.** , 250/15343, 10 Cemaziyelahir 1268- 1 Nisan 1852.

²¹⁹ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 80; H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 131; H.1291/1874, s. 81; H.1293/1876, s. 84; H.1294/1877, s. 69.

2.2.5.2. Prepolje Kazası

Şehir, güneybatı Sırbistan'da bulunmaktadır. Çevresindeki bölgelerle birlikte 1465 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlı döneminde önemli bir gelişme göstermiş ve birçok tesis kurulmuştur.²²⁰

Mektebin Kuruluşu: Prepolje rüşdiye mektebi, yarı rüşdiye olarak 1867 yılında kurulmuştur veya bundan önce de kurulmuş olabilir. 19 Haziran 1867 tarihli bir belgede öğretmen maaşının geç ödendiği ve bu yıl mektebe eğitim araçlarının sağlanması gerektiğinin belirtildiği görülmektedir.²²¹ 1868 (H.1285) - 1877 (H.1294) yıllara ait salnâme kayıtlarında rüşdiyenin mualliminin olduğundan bahsedildiği görülmektedir.²²²

2.2.5.3. Taşlıca (Pljevlja) Kazası

Karadağ'ın kuzeyinde bulunan Taşlıca şehri 1465 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Türkçe adı olan Taşlıca, arazisinin taş olmasından kaynaklanmaktadır. Boşnakça'da adı Pljevlja olarak geçmektedir.²²³

Mektebin Kuruluşu: 1866 yılında Taşlıca Kazası'nda bir rüşdiye mektebinin kurulması kararı alınmış ve yarı rüşdiye olarak açılması belirlenmiştir.²²⁴ 1868 (H.1285) – 1877 (H.1294) yıllara ait salnâme kayıtlarında rüşdiyenin iki mualliminin olduğunun bahsedildiği görülmektedir.²²⁵

²²⁰ Muhammed Aruçi, "Sancak", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 100.

²²¹ BOA. , **MVL.** , 1066/60, 16 Safer 1284/19 Haziran 1867.

²²² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1291/1874, s. 132; H.1292/1874, s. 87; H.1293/1876, s. 83; H.1294/1877, s. 72.

²²³ Machiel Kiel, "Taşlıca", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:Ek-2, İstanbul 2016, s. 580.

²²⁴ BOA. , **MVL.** , 1065/104, 12 Rebiülahir 1283/24 Ağustos 1866; BOA. , **MVL.** , 559/25132, 26 Rebiülahir 1283/7 Eylül 1866

²²⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1290/1873, s. 83; H.1291/1874, s. 82; H.1292/1874, s. 85; H.1293/1876, s. 81; H.1294/1877, s. 70.

2.2.5.4. Akova (Bijelo Polje) Kazası

Şehir, Karadağ'ın kuzeydoğusunda ve Lim nehrinin kıyısında yer almaktadır. Boşnakça'da adı Bijelo Polje olarak geçmektedir.

Mektebin kuruluşu: Akova Rüşdiyesi'nin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir fakat mektep hakkında haberler nakleden 25 Aralık 1872 tarihli bir belgeye göre aynı yılda veya daha önce kurulmuş olabilir.²²⁶ 1873 (H. 1290) - 1877 (H.1294) yılları arasına ait salnâme kayıtlarında yer almaktadır.²²⁷

2.2.6. Hersek Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki sekiz Kazada yer almaktadır:

Mostar (Sancak merkezi), Foça, Trebinje, Nevesin, İstolaç, Nikşik, Koniçe, Liyubuška.

2.2.6.1. Mostar Kazası

Mostar, Saraybosna'nın 162 km. güneybatısında, Neretva Nehri'nin kıyısında yer alır ve ülkenin beşinci büyük şehridir. Adını, görevi köprüyü korumak olan muhafızlar anlamına gelen "Mostari" kelimesinden almıştır. Şehrin en ünlü simgesi olan eski köprü 1557-1567 yılları arasında inşa edilmiştir. Mevcut şehrin sınırlarının bulunduğu bölge 1466-1468 yılları arasında Osmanlı egemenliğine girmiş, fetihle birlikte şehrin önemi büyük ölçüde artmış ve stratejik bir merkez haline gelmiştir. 19. yüzyılın ortalarında, 1866'da, Bosna Eyaleti'nin vilayete dönüştürülmesi üzerine, vilayet yeniden düzenlenmiş, yedi sancağa ayrılmış ve Mostar, Hersek Sancağı'nın merkezi haline gelmiştir. 1876'da Bosna vilayetinden ayrılarak bağımsız bir vilayet haline gelene kadar da böyle kalmıştır²²⁸.

Mektebin kuruluşu: Hem Ćurić hem de Mulić,²²⁹ Mostar Rüşdiyesi'nin 1866'de açıldığını düşünmektedir fakat -daha önce de belirtildiğimiz gibi- bu görüşlerinin 1960'larda çıkmaya başlayan *Bosna* gibi gazetelerden alınan verilere dayandığına

²²⁶ BOA. , MF. İBT. , 2/50, 24 Şevval 1289/25 Aralık 1872.

²²⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 85; H.1291/1874, s. 85; H.1292/1874, s. 88; H.1293/1876, s. 84; H.1294/1877, s. 73.

²²⁸ Muhammed Aruçlı, "Mostar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 30, İstanbul 2005, s. 296.

²²⁹ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 148; Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s.185.

inıyoruz. Başvurduğumuz belgeler bu bilgilerin yanlış olduğunu doğruluyor çünkü Mostar'ın mektebi 1852'de Saraybosna Rüşdiyesiyle birlikte Bosna'da açılan ilk rüşdiyelerden olup, mektebin kurulması için talep gönderilmiş, 9 Mart'ta talep kabul edilmiş, rüşdiye kurulması ve öğretmenlerin gönderilmesi için tedbirler alınmıştır.²³⁰ 28 Mart 1852 tarihinde gönderilen tezkire'de Mostar'da açılacak rüşdiyenin kuruluşu tamamlanırken yerel ahali tarafından karşılanacak birinci ve ikinci muallimler ile bevvapların maaşlarının tahsis edilip her yıl başında imtihan jurnallerinin mektepten valiye ve eyalet meclisine gönderilmesi ve gerekli kitapların ve risalelerin temin edilmesi, ayrıca bir an önce gönderilmesi istenmiştir²³¹. Mayıs 1852 yılında Mostar Rüşdiyesi'nin açıldığı görülmektedir.²³²

Mostar rüşdiyesinin kendi binası yoktu, mektep kiralık binalardaydı.²³³ Ancak rüşdiyedeki bina öğrenci sayısının yüzden fazla artması yüzünden yetmedi. Bu nedenle Mostar Rüşdiyesi'nin ilk öğretmeni İsmail Hakkı, "öğrencileri bu sefil durumdan kurtarmak" ve mektep için kömür, yakacak odun ve çeşit masraflar tahsis etmek için yeni bir mektep kurulması talebi gönderdi. Bosna valisi ve Maârif Nezareti'nden talebine cevap verilmiştir.²³⁴ Mostar mektebi 1867 (H.1284) yılından 1875 (H.1292) yılında Hersek Sancağı Bosna Vilayetinden ayrılmasına kadar Salnâme kayıtlarında mektepte üç muallimin bulunduğu bahsedildiği görülmektedir²³⁵.

2.2.6.2. Foça Kazası

Foça şehri, Bosna-Hersek'in doğusunda ve Drina Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. 1465 yılında Osmanlı egemenliğine girip İstanbul'u Dubrovnik'e bağlayan ticaret yolunun bir parçası olmuştur. Şehrin en ünlü camilerinden biri, 1549

²³⁰ BOA. , **İ. D.** , 15342, 17 Cemaziyevvel1268/9 Mart1852; Selçuk Akşin Somel, **a.g.e.**, s. 96.

²³¹ BOA. , **A. AMD.** , 36/89, 6 Cemaziyelahir 1268 /28 Mart 1852; BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 46/27, 11 Recep1268/1 Mayıs 1852.

²³² BOA. , **A. MKT. NZD.**, 54/28, 16 Recep 1268/6 Mayıs 1852; Zafer Gölen, **a. g. e.**, s. 196.

²³³ Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 185.

²³⁴ BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 96/94, 13 Muharram 1273/13 Eylül 1856; **İ. D.** , 352/23213, 25 Zilhecca 1272/17 Ağustos 1856; BOA. , **A. }AMD.** , 67/56, 29 Zilhecca 1272/31 Ağustos 1856.

²³⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 80; H.1285/1868, s. 90; H.1286/1869, s. 89; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1290/1873, s. 65; H.1291/1874, s. 65; H.1292/1874, s. 68.

yılında, o dönemde Bosna maden nâzırı olan Hasan Nâzır Ağa tarafından yaptırılan Alaca Cami'dir.²³⁶

Mektebin Kuruluşu: 1869 yılında Foça Rüşdiye mektebinin kurulması için çalışmalara başlanmış ve halkın katkılarıyla rüşdiye binası 1870 yılında Resmî Gazete'de yayımlananarak tamamlanmıştır.²³⁷ Foça Rüşdiyesi, 1874 (H.1291) - 1875 (H.1292) yıllarına ait Salnâme kayıtlarında yer almakta olup mektepte iki muallim bulunmuştur.²³⁸ 1872 yılına ait bir belgede, mektebe, gerekli sınav cetvellerini neden ulaşmadığına dair bir sorgulama iletilmiştir.²³⁹

2.2.6.3. Trebin Kazası

Trebin, Bosna'nın en güneyinde, Trebišnjica Nehri kıyısında yer almaktadır. Tüm Hersek bölgesine ek olarak, 15. yüzyılın ortalarında 1466'da Osmanlı egemenliğine girmiştir. 1468-1496 yıllarına ait eski bir Osmanlı Tahrir Defteri'nde bir Nahiye merkezi şeklinde Trebinye olarak bahsedilmiştir ve Osmanlı yönetimi boyunca bu adla anılmıştır.²⁴⁰

Mektebin kuruluşu: Trebin Rüşdiyesi başlangıçta nim rüşdiye (yarı rüşdiye) olarak açılmıştır. 1867 (H. 1284) yılından 1875 (H.1292) yılına kadarki salnâme kayıtlarında mektepte iki muallim bulunduğu ortaya çıkmaktadır.²⁴¹ 1877 yılına ait bir belgeye göre mektebin talebe sayısı arttığı için tam rüşdiyeye dönüştürüldüğünü görmekteyiz.²⁴²

2.2.6.4. Nevesin Kazası

Nevesin şehri, Bosna-Hersek'in güneyinde, Mostar şehrine 25 km. uzaklıkta yer almaktadır. Haziran 1465'ten itibaren Osmanlılar tarafından açılmış olup

²³⁶ Nenad Moaçanın, "Foça", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:13, İstanbul 1996, s. 166-167.

²³⁷ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 219, 30 Ağustos 1870.

²³⁸ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1291/1874, s. 70; H.1292/1875, s. 73.

²³⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 5/40,15 Recep 1289/18 Eylül 1872.

²⁴⁰ Machiel Kiel, "Trebinje", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 311.

²⁴¹ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1867, s. 81; H.1285/1868, s. 91; H.1286/1869, s. 90; H.1287/1870, s. 112; H.1288/1871, s. 132; H.1290/1873, s. 126; H.1291/1874, s. 68; H.1292/1874, s. 70.

²⁴² BOA. , **MF. MKT.** , 51/53, 21 Şaban 1294/31 Ağustos 1877.

Defterdar Mustafa Paşa ve Rûznâmecî İbrahim Efendi de dâhil olmak üzere birçok Osmanlı âlim ve siyasetçisinin doğum yeri olmuştur.²⁴³

Mektebin kuruluşu: 1871 yılında Nevesin Kazası'nda bir rüşdiye kurulmuştur. Rüşdiye'nin inşaatını tamamlamak için yerel memurlar ve yerel halktan maddî katkılar ve inşaat malzemeleri sağlanmıştır. Resmî Gazete'de isimleri ve her birinin sağladığı yardımın miktarları yer almaktadır. Toplam olarak sağlanan inşaat maliyetleri 8.813 kuruş olduğunu görülmektedir.²⁴⁴ Fakat kasabanın hanelerinin sayısı sadece 175 olduğu ve nüfusunun sayısı 533 olduğundan rüşdiye mektebi nizânamesine uygun değildi. Ancak “*Etfal-i ahali iktibas envâri ulûm ve maârifden müstafid edilmek üzere*” mektebin nim rüşdiye (yarı rüşdiye) olarak açılacağı kararı alınmıştır. Eğitimin başlaması için bir muallim atanıp maaşı tahsis edilmiş, bununla birlikte çeşitli masraflar için de 500 kuruş tahsis edilmiştir. Ayrıca gerekli kitaplar ve risaleler de gönderilmiştir.²⁴⁵ Nevesin Rüşdiyesi 1874 (H.1291), 1876 (H.1292) yıllarına ait salnâme kayıtlarında yer almaktadır.²⁴⁶

2.2.6.5. İstolaç Kazası

İstolaç şehri, Bosna-Hersek'in güneydoğusunda yer almaktadır. 1466 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir ve 1878'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgaline kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Şehrin Boşnakça adı Stolac olarak geçmektedir.²⁴⁷

Mektebin kuruluşu: 1871 yılında İstolaç'ta bir rüşdiye kurulmuştur. Resmî Gazete, İstolaç'ta daha önce de rüşdiye mektebi açmak için başarılı olmayan birçok girişimde bulunulduğunu bildirmiştir, ancak bu yılda mutasarrıf Abdülnefi Efendi sayesinde 8.952 kuruş olarak belirlenen inşaat maliyetini temin etmek için bir komite oluşturuldu. İnşaat masrafları hem memurların hem de ahalinin gönüllü katkılarıyla

²⁴³ Machiel Kiel, “Nevesin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 33, İstanbul 2007, s. 44-45.

²⁴⁴ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 279, 24 Teşrin-i Evvel 1871.

²⁴⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 2/77, 1 Cemaziyelevvel 1289 / 7 Temmuz 1872.

²⁴⁶ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1291/1874, s. 73; H.1292/1875, s. 75.

²⁴⁷ Machiel Kiel, “Ustulçe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:42, İstanbul 2012, s.193.

toplandı ki devlet hazinesi de katkıda bulunmuştur. Gazete, hissedarların isimlerini ve katkıda buldukları miktarları liste halinde yayınlamıştır. Memurlar tarafından 1.655 kuruş, halk tarafından da 7.002 kuruş olarak toplanmış ve gerekli miktar temin edildikten sonra mektebin inşası için çalışmalar başlamıştır²⁴⁸. Ancak Kazada 350 hane bulunduğundan rüşdiye mektebi nizâmnamesine uygun değildi bundan dolayı mektebin nim rüşdiye (yarı rüşdiye) olarak ertesi yıl açılması kararlaştırılmıştır.²⁴⁹ İstolaç Rüşdiyesi 1875 (H.1292) yılına ait salnâme kayıtlarında yer almakta ve mektepte iki muallim bulunduğu bildirilmektedir.²⁵⁰

2.2.6.6. Nikşik Kazası

Nikşik, Karadağ'ın ikinci büyük şehridir ve ülkenin batısında yer almaktadır. 1455 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir ve 1877'de 47 günlük bir kuşatmanın ardından Voyvoda Mašo Vrbica liderliğindeki Karadağ ordusu girene kadar Hersek Sancağı'nın bir parçası olarak Osmanlı idaresinde kalmıştır. Daha sonra 1878'de Berlin Antlaşması'nda Karadağ'ın bir parçası olarak resmen tanınmıştır.²⁵¹

Mektebin Kuruluşu: 25 Ağustos 1859 tarihinde Nikşik'te bir rüşdiye mektebinin kurulmasına karar verilmiştir,²⁵² ancak kasaba halkının yeterli okuma yazma bilgisine sahip olmadığı için bir süre açılması ertelenen rüşdiye mektebinin yerine 3 sıbyan mektebi açılmasına karar verilmiştir.²⁵³ Bu nedenle, 1873 yılında kadar Nikşik'te rüşdiye mektebi yoktu. Ancak o yıl gönüllü katkılarla caminin yanına bir rüşdiye mektebi inşa edilmiş ve bu rüşdiye dört sınıftan oluşmuştur.²⁵⁴ İnşaat

²⁴⁸ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 261, 20 Haziran 1871.

²⁴⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 1/105, 10 Rebiülahir/13 Eylül 1872.

²⁵⁰ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1292/1875, s. 71.

²⁵¹ Nenad Moaçanin, "Karadağ", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:24, İstanbul 2001, s.385.

²⁵² BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 163/100, 26 Muharram 1276/25 Ağustos 1859.

²⁵³ BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 167/84, 18 Rebiülevvel 1276/ 15 Ekim 1859.

²⁵⁴ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 378, 22 Eylül 1873.

giderlerinin yanı sıra diğer ihtiyaçlar ve bina onarımları için bağış toplanmış,²⁵⁵ aynı yıl muallim ve bevvap atanması için talepte bulunulmuştur.²⁵⁶

2.2.6.7. Koniçe Kazası

Koniçe Kazası, Hersek'in kuzeyinde, Saraybosna'nın 60 km. güneybatısında yer almakta ve Neretva Nehri'nin iki yakası boyunca uzanmaktadır. 1463 yılında Osmanlı egemenliğine girmiş ve Osmanlı döneminde önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Osmanlılar, 1682-1683 yılları arasında Ali Ağa Hasečić tarafından Stara Ćuprija (Eski Köprü) yaptırmıştır ve günümüzde şehrin simge yapılarından biri olmuştur. Boşnakça'da adı Konjic olarak geçmektedir²⁵⁷

Mektebin kuruluşu: Koniçe rüşdiyesiyle ilgili mevcut bilgiler çok azdır, bu nedenle ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Sadece 1872 tarihli bir belgede gerekli kitapların mektebe gönderildiğini bahsedilmiştir.²⁵⁸

2.2.6.8. Liyubuška Kazası

Liyubuška şehri Bosna Hersek'in güneyinde yer almaktadır. Boşnakça adı Ljubuški olarak geçmektedir.

Mektebin kuruluşu: Liyubuška rüşdiyesiyle ilgili bilgiler azdır ve 1874 yılında mektepteki muallim-i evvel pozisyonunun boş olduğunu belirten bazı belgelere dayanmaktadır. Bu da mektebin aynı yıl veya ondan önce kurulmuş olabileceği anlamına gelir, ancak Salnâmenin hiçbir kaydında bundan bahsedilmemiştir.²⁵⁹

²⁵⁵ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 378, 22 Eylül 1873.

²⁵⁶ Arşiv Vilayet-i Bosna, **Nr: 147/73, Nr: 148/73**, Orijentalni Institut, Sarajevo, Aktaran Hajrudin Ćurić, **a. g. e.**, s.149.

²⁵⁷ Machiel Kiel, “koniçe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara 2002, s.173.

²⁵⁸ BOA. , **MF. MKT.** , 5/73, 21 Recep 1289/24 Eylül 1872.

²⁵⁹ BOA. , **MF. İBT.** , 4/114, 30 Cemaziyelevvel 1291/Temmuz 1874; BOA. , **MF. MKT.** , 23/54, 19 Zilkade 1291/28 Aralık1874.

2.2.7. İzvornik Sancağı

Rüşdiye mektepleri aşağıdaki altı Kazada yer almaktadır:

Tuzla Zir (Sancak merkezi), Aziziye Zir Nahiyesi, Aziziye Bala Nahiyesi, Maglay, Biyelina, Berçka.

2.2.7.1. Tuzla Zir Kazası

Tuzla şehri, Bosna'nın kuzeydoğusunda, Mejavica Dağı'nın eteğinde yer almakta ve Bosna-Hersek'in üçüncü büyük şehri sayılmaktadır. Belgeler, şehrin 1474 yılında Osmanlı egemenliğine girdiğini bildiriyor. Avusturya-Macaristan işgalinin gelişine kadar (1866-1878) Bosna vilayetinde bulunan İzvornik sancağı için bir merkez olmuştur. Şehir, Osmanlı döneminde “Tuzla Zir” olarak adlandırılmıştır.²⁶⁰

Mektebin kuruluşu: 23 Haziran 1851 tarihinde Merkez'den, İzvornik livasında bir rüşdiye mektebi kurulması talebi gönderilmiştir.²⁶¹ Mektep liva merkezi olan Tuzla Zir Kazası'nda kurulup yıl sonunda açılmıştır. Ardından ertesi yıl mektepte eğitimin başladığını doğrulayan bir belge görülmektedir.²⁶² 1870 yılında mektepte yapılan sınavlarla ilgili resmî gazete yayımlanmıştır.²⁶³ Tuzla Zir Rüşdiyesi'nin adı 1867 (H.1284) - 1294 (H.1294) yıllarına ait salnâme kayıtlarında yer almış olup mektepte iki muallim bulunmaktadır.²⁶⁴

2.2.7.2. Kale Kazası'nın Aziziye Bâlâ Nahiyesi

Bosna-Hersek'in en kuzeydoğusunda, Sava Nehri'nin sağ kıyısında bulunan ve içinden Bosna Nehri geçen bir şehirdir. Aziziye Bâlâ Nahiyesi, 1862 yılında Sokol ve Uzice'den gelen Bosnalı göçmenlerin ikamet etmeleri için Osmanlılar tarafından kurulmuştur. Osmanlı döneminde şehir, adını “Aşağı Aziziye” anlamına gelen Aziziye Bâlâ Sultan Abdülaziz'den almış olup Osmanlı dönemi boyunca bu isimle

²⁶⁰ Machiel Kiel, “Tuzla”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:41, İstanbul 2012, s.453.

²⁶¹ BOA. , **A. MKT. NZ.** , 35/47,23 Şaban 1267/23 Haziran 1851; BOA. , **İ. DH.** , 433/28673, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859.

²⁶² **İ. DH.** , 256/15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852.

²⁶³ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 186, 3 Kânun-ı Sâni 1870.

²⁶⁴ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1284/1869, s. 81; H.1285/1868, s. 91; H.1286/1869, s. 90; H.1287/1870, s. 111; H.1288/1871, s. 131; H.1290/1873, s. 52; H.1291/1874, s. 91; H.1292/1875, s. 94; H.1293/1876, s. 90; H.1294/1877, s. 108.

anılmıştır. Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgaline kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Boşnakça'da adı Bosanski Šamac olarak geçmektedir.²⁶⁵

Mektebin kuruluşu: Aziziye Bâlâ Rüşdiye mektebinin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, M. 1873'ten önce kurulmuş olması muhtemeldir ancak hem arşiv belgelerinde²⁶⁶ hem 1873 (H.1290) - 1876 (H.1293) arasına ait salnâme kayıtlarında görüldüğü gibi, o yıllar boyunca mektepte eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü kesindir²⁶⁷. Kasım 1873 yılında mektepten gönderilen imtihan cetvellerinde talebe sayısının çok az olduğu ortaya çıkmış ve sayılarını artırmak için çocukları mektebe katılmaya teşvik etmek amacıyla çalışma yapılması talep edilmiştir.²⁶⁸

Buna rağmen talebe sayısı hâlâ az olmasından dolayı, ertesi yıl sıbyan mektebine dönüştürülmesi için bir talep gönderilmiştir.²⁶⁹ Maârif Nezaretinden gelen yanıtta, mektebin kurulmasının amacı bilgiyi yaymak ve halkın cehaletten kurtulması olduğu belirtilerek bu yüzden talep reddedilmiştir. Özellikle de bu kasaba önemli yerlerden biri olduğundan bunun için şöyle yazılmıştır: : “*Mevki-i mezbûr mevâki-i mühimmeden olarak ve ulûm ve maârifin talimi ve neşri ile vâdaki cehl-i ve zalâmında kalmış olan evlâd ve atfal ahalinin şems-i münir marifat ile var edilmeleri.*” Bundan dolayı birkaç yıl önce kurulan mektebin olduğu gibi kalmasına ve oradaki talebe sayısının artırılmasına çalışılmasına karar verilmiştir.²⁷⁰

2.2.7.3. Kale Kazası'nın Aziziye Zir Nahiyesi

Aziziye Zir Nahiyesi, 1862 yılında Sokol ve Uzice'den gelen Bosnalı göçmenlerin ikamet etmeleri için Osmanlılar tarafından kurulmuştur. Osmanlı döneminde şehir, adını ”Yukarı Aziziye” anlamına gelen Aziziye Zir Sultan Abdülaziz'den almış olup Osmanlı dönemi boyunca bu isimle anılmıştır. Avusturya-

²⁶⁵ Mustafal Imamović , **a.g.e.**, s.418.

²⁶⁶ BOA. , **MF. MKT.** , 8/110, 27 Zilkade 1289/26 Ocak 1873.

²⁶⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 57.

²⁶⁸ BOA. , **MF. MKT.** , 14/120, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873.

²⁶⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 20/164, 14 Ramazan 1291/25 Ekim 1874.

²⁷⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 21/8, 5 Şevval 1291/15 Kasım 1874.

Macaristan'ın Bosna'yı işgaline kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Boşnakça'da adı Orašje olarak geçmektedir.²⁷¹

Mektebin kuruluşu: Aziziye Zir mektebi 1871 (H. 1288) 'de kurulduğu ilk andan itibaren devlet salnâmesinde görünmeye başlanmıştır.²⁷² Talebe sayısının azlığı nedeniyle önce öğrenci sayısını arttırmak ve çocukları mektebe katılmaya teşvik etmek için talep gönderilmiş,²⁷³ bu da işe yaramayınca 1875 yılında mektep kapatılmış, talebeler ve muallim, Kozarçe mektebine nakledilmiştir.²⁷⁴ Tuzla Zir Rüşdiyesi 1873 (H.1290) - 1875 (H.1292) yıllarına ait salnâme kayıtlarında görülmekte olup mektepte bir muallim bulunmaktadır.²⁷⁵

2.2.7.4. Maglay Kazası

Maglay şehri, Bosna-Hersek'in kuzeyinde yer almaktadır. Sağ kıyıda ve Özren Dağı'nın aşağısında olup Bosna Nehri Vadisi'nin en geniş şehirlerinden biridir.²⁷⁶ İlk olarak bundan 1485 yılı Osmanlı belgelerinde bahsedilmiş ve küçük bir idarî merkez olarak “Nahiye-i Kale-i Maglay” adıyla anılarak Osmanlı idaresine girmiştir. En ünlü simgelerinden biri, Orta Çağ'da inşa edilmiş olan kalesidir.²⁷⁷

Mektebin kuruluşu: Mulabdića'ya göre Maglay'da rüşdiye mektebi 1873 yılında Maglay kaymakamı tarafından yerel ahalinin yardımıyla kurulmuştur.²⁷⁸ Ancak mekteple ilgili ilk ulaştığımız bilgi, mektebe bir muallimin atanması için gönderilen 1872 yılı Haziran ayına ait belgeye dayanmaktadır.²⁷⁹ Fakat emrin uygulanması, muallimin fiilen atandığı ve eğitim hareketinin başladığı bir sonraki yıla kadar

²⁷¹ Mustafal Imamović , **a.g.e.**, s. 418.

²⁷² **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1288/1871, s. 146; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 150.

²⁷³ BOA. , **MF. MKT.** , 9/91, 9 Muharrem 1290/9 Mart 1873.

²⁷⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 23/54, 19 Zilkade 1291/18 Aralık 1874; (93) BOA. , **MF. IBT.** , 5/48, 5 Safer /13 Mart 1875.

²⁷⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 57; H.1292/1875, s. 99.

²⁷⁶ Hamdija Kreševljaković, **a.g.e.**, 1953, s.16.

²⁷⁷ Machiel Kiel, “Maglay”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: Ek-2, İstanbul 2016, s. 165-166.

²⁷⁸ Edham Mulabdić, “Maglajska Rušdija”, **Školski Vjesnik**, II, Sarajevo 1895, s. 49.

²⁷⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 1/63, 5 Rebiülahir 1289/12 Haziran 1872.

ertelenmiştir.²⁸⁰ Rüşdiye, 5-6 odadan oluşmaktadır.²⁸¹ Salnâme istatistiklerinde ilk kez 1873 (H.1290) yılında buradan bahsedilmektedir.²⁸² Daha sonraki yılların, hatta 1878 Avusturya-Macaristan işgalinden önceki salnâme kayıtlarında da yer almakta olup mektepte bir muallim bulunduğu belirtilmektedir.²⁸³

2.2.7.5. Biyelina Kazası

Biyelina şehri, Bosna-Hersek'in uzak kuzeydoğu kesiminde yer almaktadır. Boşnakça'da adı Bjeljina olarak geçmektedir.

Mektebin Kuruluşu: Biyelina mektebi hakkında bulduğumuz ilk bilgi, mektebin sınav cetvellerinin gelmemesinin nedenini sorgulayan bir belgeye, Temmuz 1872'ye kadar uzanmaktadır ki buradan mektebin o yıldan önce kurulduğu anlaşılabilir.²⁸⁴ Biyelina rüşdiyesi 1873 (H.1290) yıllarına ait salnâme kayıtlarında yer almakta olup mektepte bir muallimin bulunduğu bahsedilmektedir.²⁸⁵

2.2.7.6. Berçka Kazası

Berçka, Bosna-Hersek'in kuzeydoğu sınırında, Bosna-Hırvat sınırına yakın olup Sava Nehri üzerinde yer almaktadır. Boşnakça'da adı "Brčko" olarak geçmektedir.

Mektebin Kuruluşu: Berçka Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş tarihini bulamadık, ancak salnâme kayıtları, mektebin 1877 (H.1294) yılında var olduğunu ve o sırada kurulmuş olabileceğini göstermektedir.²⁸⁶

²⁸⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 14/69, 28 Şaban 1290/21 Ekim 1873; (71)BOA, **A. }MKT. MHM.** , 467/77,8 Ramazan 1290/30 Ekim 1873; (73) BOA. , **MF. MKT.** , 15/6, 12 Şevval 1290/3 Aralık 1873.

²⁸¹ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 49.

²⁸² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 125.

²⁸³ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1291/1874, s. 99; H.1292/1875, s. 102; H.1293/1876, s. 101; H.1294/1877, s. 120.

²⁸⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 5/40, 15 Recep 1289/18 Eylül 1872.

²⁸⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 58; H.1291/1874, s. 94; H.1292/1875, s. 97; H.1293/1876, s. 95; H.1294/1877, s. 114.

²⁸⁶ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1294/1877, s. 112.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

3.1. RÜŞDİYELERDE EĞİTİM YÖNETİMİ VE İDARİ DURUMLAR

1869 yılında yayınlayan Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi ile Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, rüşdiye mekteplerinin eğitim yönetiminin takip etmeleri için kurallar belirlemiştir. Buna göre, Mekatib-i Rüşdiye ile ilgili kısımlar nizamnamenin bir bölümünde kayıt altına alınmıştır. Ardından buna 22 Aralık 1870'de Rüşdiye mekteplerinin iç nizamnameleriyle ilgili başka bir bölüm, *Umûm Mekatib-i Rüşdiye'nin Nizamnâme-i Dâhilisi* eklenmiştir. Arşiv belgelerinden ve salnâme kayıtlarından tespit ettiğimiz üzere kapıcılar ile mutasarrıf da dâhil olmak üzere mektep ve çalışanlarının eğitim sürecinin yönetimiyle ilgili kuralları burada sunmaya çalışacağız:

3.1.1. Rüşdiyelerin Genel İdare Kuralları

Rüşdiye mekteplerinin, ilk açıldığı zamanlarda çalışma süresi dört yıldır, ancak Dârü'l-Maârif'in açılmasından sonra bu süre altı yıla çıkarıldı, ardından 1863 yılında beş yıla indirildi. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ilan edilince de rüşdiyede öğrenim süresi yeniden dört yıl olarak kararlaştırıldı.²⁸⁷ Öğretmenlerin Nizamnamesinde, her rüşdiye mektebinde öğrenci (şakird) sayısına göre bir birinci öğretmen (muallim-i evvel) veya birinci ile ikinci öğretmen (muallim-i sâni), ayrıca bir mubassır (mektepte talebenin inzibatını sağlayan kişi) ve bir kapıcı (bevvap) atanması kararı alınmıştır.²⁸⁸

Tüm rüşdiye mektepleri Maârif Nezaretinin idaresi altına alınmış olup, mektepte takip edilen kanunların uygulanmasını denetleme görevi ve nizamnameleri uygulama sorumluluğu birinci öğretmene verilmiştir.²⁸⁹

²⁸⁷ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s. 58.

²⁸⁸ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187-188.

²⁸⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 249.

Vilayetlerdeki bir rüşdiye mektebinde birinci öğretmen pozisyonunun boşalması (münhal) durumunda, mevcut en yaşlı ikinci öğretmen onun yerine atanacaktır.²⁹⁰

Ayrıca rüşdiye mekteplerinin dört defter düzenlemesine karar verilmiştir²⁹¹:

1- Demirbaş defteri: Mektepteki tüm kitapların, bilimsel aletlerin, mefruşatın vb. diğer şeylerin kaydını tutar. Birinci öğretmen ve diğer öğretmenler tarafından imzalanır.

2- Esâmî (İsimler) defteri: Öğrencilerin adları ve soyadları ile buldukları mahallelerin, sokakların ve oturdukları hânelerin numaralarını içerir.

3- Devam defteri: Öğrencilerin notlarını, imtihanların hülâsasını ve öğrencilerin devam edip etmedikleri hakkındaki bilgileri içerir.

4- Masârif-i müteferrika (Çeşitli Harcamalar) defteri: Rüşdiye mektebinde harcanan her şey birinci öğretmenin bilgisiyle bu deftere kaydedilecektir.

Üç ayda bir taşradaki (vilayetlerde) rüşdiye mekteplerinin öğretmenleri tarafından, mektebin genel performansı, öğrencilerin notları, devam jurnalleri ve meydana gelen önemli olaylar hakkındaki bilgiler Maârif-i Umûmiyye Nezâretine bir kayıtla sunulmaktadır. Ayrıca Dersaadet rüşdiye mekteplerinde her ay ve taşralarda üç ayda bir kere olmak üzere devam jurnalleri düzenlenip sunulacak; her sınıfın öğrencileri ayrı ayrı gösterilecek, her sınıfın ders jurnalleri de belirtilecektir.²⁹²

Resmî kayıtlardan ulaştığımız diğer bazı bilgiler ise şöyledir:

Sancakların merkezi olan şehirlerin mektepleri ile Yayçe, Teşene ve Çelebipazar gibi büyük şehirlerin mektepleri birinci öğretmen, geri kalan rüşdiyeler ise ikinci öğretmen tarafından idare edilmektedir²⁹³. Devlet, rüşdiye mekteplerinde

²⁹⁰ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 216.

²⁹¹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 250.

²⁹² **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 250-251.

²⁹³ **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 205; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152; H.1294/1877, s. 521.

çalışma saatlerini inceleyip öğrenci sayılarını takip ederek ve mekteplerdeki eğitim sürecinin Maârif Nizamnâmesine uygun olarak ilerlemesini denetlemiştir. Örneğin 1873 yılının Mart ayında gönderilen belgelerden birinde Aziziye Zir, Prepolye ve Glamoç'taki Rüşdiye devam jurnallerine bakılmış, her birinde az sayıda öğrenci olduğu tespit edilerek çocukların rüşdiyeye katılmalarının teşvik edilmesi yönünde karar alınmıştır.²⁹⁴

İhlivne Rüşdiyesine gönderilen bir belgede ise devletin mektepte çalışanların isimlerini içermeyen devam jurnallerini incelediği ve mektepte bazı derslerin planlanan ders programı dışında öğrencilere verildiği kaydedilmiştir. Bu yüzden mektepte çalışanların isimlerinin devam jurnallerine dâhil edilmesi ve sadece mektebin derslerini okutmaları talep edilmiştir.²⁹⁵

3.1.2. Mektebin Masrafları ve Kapıcı Maaşları

1869'da çıkarılan *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesine* göre her birinci öğretmene 800 kuruş, her ikinci öğretmene 500 kuruş, mubassıra 200 kuruş, kapıcıya 150 kuruş ödenmesine karar verildi. Yıl içinde oluşabilecek çeşitli masraflar için mektebe 4.000 kuruş tahsis edildi -ki bir mektep için en fazla 40.000 kuruş tahsis edilmiştir.²⁹⁶ Bireysel harcamaların kişi başına 40 kuruş olmak üzere aylık toplam 100 kuruşu geçmemesi ve Maârif Nezâretinin 40 kuruşu aşan harcamaları kabul etmesi gerektiği belirlenmiştir.²⁹⁷

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin çıkmasından önce, 1859'da, yedi sancağın merkezinde açılan rüşdiyelerin her birine çeşitli masraflar için, yılda 2.000 kuruş tahsis edilmiştir.²⁹⁸ Bu miktara uyulması, masrafların artırılmaması, öğretmenlerin masraf defterinde kayıtlı olanın dışında mektebin ihtiyaçları için yaptığı herhangi bir harcamanın kabul edilmemesi ve bir yıl geçtikten sonra paranın

²⁹⁴ BOA. , **MF. İBT.** , 1/68 24 Rebiülahir 1289/1 Temmuz 1872.

²⁹⁵ BOA. , **MF. İBT.** , 1/68 24 Rebiülahir 1289/1 Temmuz 1872.

²⁹⁶ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

²⁹⁷ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 250.

²⁹⁸ Sancakların merkezleri şunlardır: Saraybosna, Travnik, Banaluka, Bihke, Mostar, Yenipazar, Zvornik.

artması durumunda mahallî/yerel mal sandığına yatırılması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁹⁹

Görünüşe göre bu miktar zaman zaman mekteplerin ihtiyaçlarına yetmemiştir. 1859'da Travnik Rüşdiyesi'ndeki öğretmenler odasının zemininin çuka ile, sınıfların zeminlerinin de hasır ile kaplanması için merkezden (ek ödenek) talep edildi. Merkezden, yakacak odun, kömür ve diğer kışlık malzemeler için 2.000 kuruş, mefruşat için 2.000 kuruş olmak üzere bir defalığına toplam 4.000 kuruş verilmesi onaylanmıştır ve para Bosna mal sandığından gönderilmiştir. Bu sayede 1859'da Travnik Rüşdiyesi'ndeki öğretmenler odasının zemininin çuka ile, sınıfların zeminlerinin de hasır ile kaplandığını görüyoruz.³⁰⁰

1851-1852'de yedi merkezde bulunan rüşdiye mekteplerindeki kapıcıların maaşları 100 kuruş idi,³⁰¹ Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin çıkarılmasından sonra bu maaşın 150 kuruşa arttırılmasına rağmen Bosna şehirlerindeki kapıcıların maaşları, bir mektepten diğerine değiştiğinden genellikle daha düşüktü. 1868'de İhlevne Kazası'nda 83 kuruşla,³⁰² 1873'te Teşene Kazası'nda 90 kuruşla,³⁰³ aynı yıl hem İstolaç'ta hem de Visoka'da 80 kuruşla bir kapıcı atandığı belirtiliyordu.³⁰⁴

3.1.3. Kapıcının Görev ve Sorumlulukları³⁰⁵

Kapıcının sorumluluğuyla ilgili kurallar, *Umûm Mekatib-i Rüşdiye Nizamnâmesi* (58-61) ile düzenlenmiştir. Buna göre; kapıcılar her zaman mektepte olmalı, öğrenciler gittikten sonra mektebi temizlemeli ve mektebin temizliğine her zaman dikkat etmelidir. Kapıcı, geçerli bir mazereti olmadıkça belirlenen sürenin dışında gelen öğrencinin girişine izin vermemelidir. Kapıcı her zaman kapının önünde olmalı ve birinci öğretmenin izni olmadan hiçbir öğrencinin çıkmasına izin

²⁹⁹ BOA. , İ. DH. , 433/28673, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859.

³⁰⁰ BOA. , İ. DH. , 433/28673, 5 Zilkade 1275/6 Haziran 1859; Zafer Gölen, a.g.e., s. 197.

³⁰¹ BOA. , A. MKT. NZD. , 35/47 1267/23 Haziran 1851.

³⁰² İ. ŞD., 4/191, 9 Safer 1285/1 Haziran 1868.

³⁰³ MF. MKT. , 11/31, 17 Rebiülahir 1290/14 Haziran 1873.

³⁰⁴ BOA. , A. İMKT. MHM. , 462/74, 8 Recep 1290/1 Eylül 1873.

³⁰⁵ *Düstur*, 1.Tertip, C. II, s. 255-265.

vermemelidir. Kapıcı, öğrencilerin ayakkabılarını ve bıraktıkları şeyleri kapıda tutmalıdır ki herhangi biri kaybolursa sorumluluğu ona aittir.

Bosna vilayet salnâme kayıtlarında, 1873'ten itibaren rüşdiye mekteplerinde çalışan bazı kapıcıların isimleri ve sayıları yer almaktadır. Buna göre 1878 yılına kadar olan sayılarını aşağıda aktarıyoruz³⁰⁶:

Tablo 5. 1873-1877 Yılları Arasında Bosna Rüşdiyelerindeki Kapıcıların Sayıları

Yıl	Kapıcıların Sayıları
1873 (H.1290)	11
1874 (H. 1291)	17
1875 (H. 1292)	19
1876 (H. 1293)	17
1877 (H. 1294)	20

3.1.4. Ders, Tatil Günleri ve İmtihanlar

Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin 25. maddesinde, müslümanların ve gayrimüslimlerin tüm rüşdiye mekteplerinde tatilin 1 Ağustos'tan başlayarak Ağustos'un üçüncü haftası sonuna kadar (22 gün) sürmesi kararlaştırılmıştır. Temmuz ayının başından itibaren müzakere, 15 günlük bir süre boyunca devam eder ve 15 Temmuz'dan ayın sonuna kadar sınavlar on beş gün içinde yapılır. Sınavların sona ermesiyle mektepler kapatılır, 23 Ağustos'ta yeniden açılır. Bundan sonra müslümanların rüşdiye mektepleri Ramazan'ın üçüncü haftasının sonundan Şevval'in ilk haftasının sonuna kadar on beş gün, Kurban Bayramı için de bir hafta tatil edilir. Ayrıca cuma günleri de tatildir. Belirtilen bu günler dışında hiçbir şekilde mektep tatil edilmeyecektir. Aynı durum gayrimüslim mektepleri için de geçerlidir, bayram günleri ve tatil için belirlenen günler dışında mektep tatil edilmeyecektir. Genellikle

³⁰⁶ Kapıcıların ve görev yaptıkları kazaların isimleri hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Ek 14.

yeni padişahın tahta çıktığı gün mektepler tatil edilir.³⁰⁷ Dahilî nizamnamenin 31. maddesine göre, yaz günlerinde rüşdiye mektepleri genellikle sabah saat 2.30'da açılacak, saat 3.00'de derslere başlanacak ve öğrenciler saat 9.00'da mektepten ayrılacaktır. Kış günlerinde saat 3.30'da açılacak, saat 4.00'de derslere başlanacak, saat 10.00'da bitecektir. Mektebin açılması ile dersin başlaması arasındaki yarım saatlik aralıkta öğrencilerin derslerini müzakere etmelerine karar verilmiştir.³⁰⁸

3.2. ÖĞRETMENLERLE İLGİLİ UYGULAMALAR

3.2.1. Öğretmenlerle İlgili Kurallar

3.2.1.1. Öğretmenlerin Tayin ve Nitelikleri

1869 yılında çıkarılan *Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'ne göre, Darü'l-Muallimîn'de, rüşdiye mekteplerinde öğrenimlerini tamamlayıp şهادatname alanların, ayrıca *hüsn-i hali ve hareketi sabit* olanların Rüşdiye mekteplerine atanmalarına karar verilmiştir. 25 yaşından küçük olmamaları ve hiçbir zaman herhangi bir suç veya cinayet işlememeleri gerektiğine karar verilmiştir.³⁰⁹

Atanacak öğretmenlerin diğer nitelikleri ise şöyledir: Bosna vilayetiyle ilgili 12 Haziran 1875 tarihli bir belgede, ikinci öğretmenin Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya ve İmla sınavlarını geçmiş olması, Türkçeyi yeterince iyi bilmesi, askere alma ve reşit olma yaşını geçmesi gerekmektedir. Bu, neredeyse birinci öğretmen için de gerekli olan seviyedir.³¹⁰

3.2.1.2. Öğretmenlerin Görev ve Sorumlulukları

Aralık 1870'de yayınlanan *Umûm Mekatib-i Rüşdiye Nizamnâme-i Dâhilîsi*'ne göre, mektepte görevli personeller hakkındaki görevlere, yasaklara,

³⁰⁷ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 188-189.

³⁰⁸ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 252.

³⁰⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 215.

³¹⁰ Arşiv Vilayet-i Bosna, **Nr: 162/75**, Orijentalni Institut, Sarajevo ; Aktaran Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 153-154.

cezalandırmalara, ödüllenenmelere dair bazı maddeler düzenlenmiştir. Bu maddeleri (3-10, 15-26, 72-74) aşağıdaki özetlenecektir³¹¹:

3. Madde: Birinci öğretmen, öğrencilerin davranışlarını denetlemeli, öğrencilerin çalışma ve eğitim düzeyini iyileştirmek için çabalamalıdır. Öğretmen ile öğrenciler arasında iyi ilişki kurulmalı ve tüm kurallar düzgün bir şekilde uygulanmalıdır.

4. Madde: Birinci öğretmen, belirlenen zamanda okulda bulunmalıdır. Sınavlarda da her zaman hazır olmalıdır. Tatil dışındaki günlerde mektepte bulunmamasına veya Maârif Nezâretinin onayı olmadan memleketi terk etmesine izin verilmez. Aksi takdirde azledilir.

5. Madde: Kuralları ihlal eden ve mektebe gitmeyen öğrenci uyarılacak, bu uyarılar da "uygun" şekilde olacaktır. Öğrenci üç defaya kadar uyarılır, üç defa yeterli olmazsa veya daha büyük bir ihlal yaparsa, Maârif Nezâretinin onayından sonra okuldan atılır.

6. Madde: Öğretmenin öğrencilerle olan ilişkisine gelince, birinci öğretmen öğrencilere iyi davranmalıdır. Cezalar uygun bir şekilde uygulanmalıdır, şiddet göstermesi caiz değildir.

7. Madde: Öğrenciler arasındaki anlaşmazlıklarda öğrencilere (bir şey olmamasına) dikkat edecektir.

8. Madde: Öğrenciler arasında bir anlaşmazlık olursa, birinci öğretmen, onların aralarını düzeltmeye çalışır, eğer ihtiyaç doğarsa Maârif Nezâretine rapor gönderir.

9. Madde: Birinci öğretmen haftada en az bir kez derse katılmak zorundadır. Bu vesileyle de öğretmenin nasıl çalıştığını ve öğrencilerin nasıl davrandığını gözlemlemelidir.

³¹¹ **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 249-252, 257.

10. Madde: Öğretmen, görevini yerine getirmede herhangi bir kusur işlerse uyarılır ve bu uyarı onu caydırmazsa nezârete rapor edilir.

15. Madde: Çalışma gününün başından mektep kapanana kadar birinci, ikinci ve üçüncü öğretmenler mektepte bulunmalıdır.

16. Madde: Öğretmen ve yardımcıları, mektep binasına gelmemeleri durumunda yeterli bir mazeret göstermeli ve bunu birinci öğretmene bildirmelidirler.

19. Madde: Öğretmen, sadece belirlenen ders kitaplarına göre ders verir, belirlenen kitaplar dışında herhangi bir kitabı okutamaz.

21. Madde: Öğretmenlerin programda planlanan dersleri değiştirmesine izin verilmez.

22. Madde: Birinci öğretmenin (geçerli mazeret) nedeniyle mektepte bulunmaması durumunda, ikinci öğretmen ona vekâlet edecektir.

23. Madde: Geçerli bir mazeret nedeniyle birinci öğretmen uzun süre mektepte bulunmakta zorlanırsa, Vilayet İdaresi aracılığıyla Maârif Nezâreti bilgilendirilmelidir.

24. Madde: Rüşdiye mektebinin çalışanları, öğrencilerin giriş çıkışlarında öğrencilerden kendileri için hiçbir şey istememeli veya -verilirse- kabul etmemelidir.

25. Madde: Öğretmenler ve mektebin çalışanları *Umur-u Mülkiye*'ye karışmamalıdır.

26. Madde: Vilayetlerde rüşdiye mekteplerindeki tüm öğretmenler, yerel vilayet idaresi tarafından Maârif Nezâretine çağrılacaktır.

72-73. Maddeler: Öğretmenler ve personel görevlerini gereği gibi yerine getirmezlerse veya faaliyetlerinde tembellik yaparlarsa, birinci öğretmen tarafından uyarılırlar; bunun yeterli olmaması halinde Maârif Nezâretine rapor verilerek değiştirilebilirler.

74. Madde: Son olarak, herhangi bir öğretmen, geçerli bir neden olmaksızın dersini yapmazsa, Maârif Nizamnamesinin 186. maddesi mûcibince muamele olunacaktır³¹².

3.2.1.3. Öğretmenlerin Maaşları

1852'de Bosna Eyaleti'nde ilk rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla birlikte birinci seviye öğretmenlerine 750 kuruş, ikinci seviye öğretmenlerine 400 kuruş verilmesi, öğretmen maaşının ve okulun masraflarının bölgenin vergilerine eklenmesi kararlaştırılmıştır.³¹³ 1869 yılında Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin çıkarılmasıyla her birinci seviye öğretmene 800 kuruş, her ikinci seviye öğretmene 500 kuruş maaş verilmesine karar verilmiştir.³¹⁴

Diğer yandan, Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi uyarınca rüşdiye öğretmenleri için sabit maaşlar belirlenmesine rağmen Bosna'da bu uygulanmamıştır. Bu nedenle rüşdiye öğretmenleri gerek birinci öğretmenler gerekse ikinci öğretmenler eşit ve yeterli maaş almamışlardır. Ćurić, öğretmenlerin maaşlarının bir Kazada yaklaşık 200 kuruşken başka bir şehirde yaklaşık 700 kuruş olduğunu aktarıyor ki, bu ise maaşlar arasında büyük farklar olabildiğini göstermektedir. Fakat bu, ikinci öğretmenler tarafından idare edilen bazı rüşdiyelerdeki öğrenci ve bütçe azlığından kaynaklanıyor olabilir.

Böylece, mesela 1873 yılında Visoka Kazası'na atanan ikinci öğretmen Abdullah Efendi'nin maaşı ayda 310 kuruşken³¹⁵ Teşene'de öğretmen Osman Efendi'nin maaşı ise aynı yıl 590 kuruş olmuştur.³¹⁶ Ayrıca, maaşlar zaman zaman

³¹² Bu maddeye göre, geçerli bir özrü olmayarak eğitim hizmetini yerine getirmeyen muallimlerin, çalışmadığı günler kadar yevmiyesi maaşından kesilir ve bir ay içinde 10 gün görevinde hazır olmazsa kendilerine ihtar verilerek memuriyetten ihraç edilirler. (Fatma Kaya Doğan, **a.g.t.**, s. 239; **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 216.

³¹³ BOA. , **A. MKT. NZ.** , 35/47, 23 Şaban 1267/23 Haziran 1851. Maliye Nezâretine gönderilmiş. BOA, **A. AMD.** , 36/89, 6 Cemaziyelahir 1268/28 Mart 1852. Maârif-i Umûmiyye Nezâretine gönderilmiş tezkire-i samiye; BOA. , **A. AMD.** , 36/89, 6 Cemaziyelahir 1268 /28 Mart 1852. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti tarafından gönderilen müzekkere; BOA. , **A. }MKT. MHM.** , 46/27, 11 Recep 1268/1 Mayıs 1852; BOA. , **İ. DH.** , 250/15343, 10 Cemaziyelahir 1268-1 Nisan 1852.

³¹⁴ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 187.

³¹⁵ BOA. , **ŞD.** , 206/12 Muharrem 1290/12 Mart 1873.

³¹⁶ BOA. , **MF. MKT.** , 11/31, 17 Rebiülahir 1290/14 Haziran 1873.

yeterli olmazken bazen de gecikmekteydi. Bazen de mektebin bütçesinin yetersizliği nedeniyle bir süre maaşsız bir öğretmen atanırdı. 1872 yılına ait belgelerden birinde, mektep bütçesinin yetersizliğinden dolayı Prepolye Rüşdiyesi'ne bir yıl ücretsiz çalışacak bir öğretmen atanması talebini görüyoruz³¹⁷. 1875 yılına ait başka bir belgede, Pridor Rüşdiyesi'ndeki ikinci öğretmen tarafından gönderilen yazıda öğretmenin 310 kuruşa eşdeğer olan maaşının yetersiz olduğuna inandığı, bu yüzden maaşının 90 kuruş artışla 400 kuruşa çıkarılmasının kararlaştırıldığı şeklinde bir yanıt verildiğini görüyoruz.³¹⁸

3.2.1.4. Öğretmenlerin Ödüllendirilmesi

Devlet, öğretmenleri, öğrencilerine gösterdikleri çabalar için Nişan, Taltifname veya maaşlarının artırılması dâhil olmak üzere çeşitli yollarla ödüllendirmeye önem verdi. Ödüllerin temel amacı, öğretmenleri teşvik etmek ve onlarla merkez arasında iyi bir ilişki kurmaktı. Aslında bu, aynı zamanda öğrencileri eğitime çabalarının devam etmesi için bir garanti olarak kabul edildi.

Öğretmenlerin ödüllendirilmesi genellikle her yılın sonundaki sınav törenlerinde yapıyordu. Örneğin 1857 yılında, sınavların yapıldığını, öğrencilerin başarılarını ve öğretmenlerin gayretlerini içeren bir imtihan journali gönderilmiş ve bir *Kıt'a İltifatname-i Ali-i Sadaretpenahi* ile ödüllendirilmelerine karar verilmiştir.³¹⁹ Aynı rüşdiyede 1864 tarihinde öğrenciler kısa sürede başarı gösterdiğinden, birinci ve ikinci öğretmenin *Fart-ı İkdâmesi* ve *Gayretlerinin Semeresi*, yani gösterdikleri büyük gayretten dolayı kendilerine *Taltifât-ı Aliyye* verilerek ödüllendirildiklerini görüyoruz.³²⁰

³¹⁷ BOA. , **MF. MKT.** , 3/7, 21 Cemaziyelevvel 1289/26 Ağustos 187.

³¹⁸ BOA. , **MF. İBT.** , 7/91, 10 Zilkade 1292/8 Aralık 1875.

³¹⁹ BOA. , **A. } MKT. UM.** , 270/16, 12 Cemaziyelahir 1273/5 Temmuz 1876.

³²⁰ BOA. , **TŞRBNM.** , 11/71,22 Recep 1280/2 Ocak 1864; BOA. , **MF. MKT.** , 23/79, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874 tarihli bir belgede, “Kıtât Rüs-i Hümayun”un, çabaları ve gayretleri için bir taltif olarak Saraybosna Rüşdiyesi'nin birinci öğretmeni Mustafa Efendi'ye gönderildiğini görüyoruz.

3.2.1.5. Öğretmenlerin Emekliliği

Bazen öğretmenler, hastalıkları ve görevlerini yerine getirememeleri nedeniyle emekliye sevk edilirdi, ancak öğretmenler, yerel bir doktor tarafından muayene edilip yetersizliklerinden emin olunduktan sonra emekli edilirdi. Bu bağlamda mesela, bir belgeye göre Travnik Rüşdiyesi'nde 23 yıl süresince birinci öğretmenlik yapan Niyazi Efendi emekliye sevk edilmiştir. Doktorun onu muayene ettiği, işini yapamayacağından emin olduğu, ancak bundan sonra öğretmenin 200 kuruşluk emekli maaşıyla emekli edildiği aktarılmıştır.³²¹ Aynı şekilde, 1872 yılına ait bir belgeye göre Akhisar Rüşdiyesi'nde öğretmenlik yapan Selim Efendi, doktor muayenesinden sonra müsün ve alîl-i vücûd (yani yaşlı ve hasta) bulunduğundan aylık 200 kuruş emekli maaşıyla emekli edilmiştir.³²²

3.2.1.6. Öğretmenlerin Faaliyetleri

Rüşdiye mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin bir kısmı, Darü'l-Muallimîn-i Rüşdi'den mezun oldukları için sıbyan mektebinin öğretmenlerinden daha nitelikliydi. Bu nedenle, zamanla, sıbyan mekteplerinin öğretmenlerini yetiştirme ve tatillerde sıbyan mekteplerini teftiş etme görevini üstlendiler.³²³

Temmuz 1872 tarihli tüm vilayetlere gönderilen (*Umûm Vilayata Telgraf*) bir yazıda, rüşdiye öğretmenlerinin tatil günlerinde sıbyan mekteplerinde dolaşım teftiş etmeleri, öğretmenlerine gerekli uyarıları yapmaları ve daha sonra gözlemlerini raporlaştırıp merkeze göndermeleri gerektiği belirtilmiştir.³²⁴ Aynı yılın Ekim ayında, Bosna vilayeti ve diğer vilayetlerin rüşdiye mekteplerine gönderilen bir yazıya göre, rüşdiye mekteplerindeki öğretmenlere, tatil günlerinde sıbyan mekteplerinde dolaşım not almaları talimatı verilmiştir.³²⁵

³²¹ BOA. , **MF. İBT.** , 4/14, 4 Cemaziyelevvel 1291/19 Haziran 1874.

³²² BOA. , **MF. İBT.** , 1/48, 27 Muharrem 1289/6 Nisan 1872.

³²³ Ayşegül Altınova, **a.g.e.**, s. 388.

³²⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 3/34, 23 Cemaziyelevvel 1289/29 Temmuz 1872.

³²⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 5/173, 4 Şaban 1289/7 Ekim 1872.

“İş bu tatil eyyamında rüşdiye muallimlerinin sıbyan mekteplerini dolaşıp meşhudat ve mütalaalarını bu tarafa inha eylemeleri...”

Buna göre, Aralık ayındaki bir belgede, Banaluka Rüşdiyesi'nin öğretmeninin, bölgenin sıbyan mekteplerini teftiş etmesi sonucunda, mektepteki eğitim seviyesini iyileştirmek için yapılması gerekenlerin rapor edildiğini görüyoruz ki bunlar şöyledir:

- 1- Çocukların düzenli olarak ve derslere ayrılan sürede mektebe gidip gelmeleri için ebeveynlerin onların bakımına özen göstermesi gerekir.
- 2- Öğretmenler, öğretim düzeyine daha fazla önem vermelidir.
- 3- Öğrenciler ders saatinde derse gelmekle yükümlüdürler ve cuma günleri dışında tatil yapamazlar.³²⁶

³²⁶ BOA. , MF. İBT. , 2/14, 9 Şevval 1289/11 Aralık 1872.

3.2.2. Sancaklara Göre Rüşdiyelerdeki Öğretmenler

Yukarıda bahsedilen sancakların idarî taksimatına göre Rüşdiye mekteplerinde çalışan öğretmenleri; hem Bosna Vilayet salnâmesi hem devlet salnâmesi hem de Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak belirtmeye çalışacağız:

Tablo 6. 1858-1877 Yılları Arasında Saraybosna Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri³²⁷

Saraybosna Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Saraybosna ³²⁸	1. Birinci Öğretmen: Hasan Hayri Efendi	1858
	2. Birinci Öğretmen: Muhammed Efendi	1859-1860
	3. Birinci Öğretmen: Hafız Tavik Efendi	1861-1864
	3. Birinci Öğretmen: Muhammed Emin	1865-1868
	3. Birinci Öğretmen: Mustafa İzzet Efendi	1869-1877
	4. İkinci Öğretmen: Şit el-Vehbi Efendi	1867-1877
	5. Rika Öğretmeni: Muhammed Efendi	1876-1877
Visoko	1. Öğretmen: Abdi Efendi ³²⁹	1874-1877
Çelebipazar	1. Öğretmen: Şakir Efendi	1871
	2. Birinci Öğretmen: Muhammed Said Efendi	1872-1875

³²⁷ Bkz. Ek:14 ; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 93; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521.

³²⁸ Ćurić, Salnâmelerde bahsedilmeyen Saraybosna Rüşdiyesindeki bazı öğretmenlerin isimlerini aktarmıştır: Arapça Öğretmeni Tahir Efendi, Farsça Öğretmeni Seri Efendi, Coğrafiye ve Hesap Öğretmeni Ömer Vehbi Efendi, Tarih Öğretmeni Halim Efendi. (Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 143)

³²⁹ BOA. , **İ. ŞD.** , 206/12, 20 Muharrem 1290/20 Mart 1873; BOA. , **İ. ŞD.** , 26/1205, 23 Muharrem 1290/ 23 Mart 1873; BOA. , **ŞD.** , 206/28, 17 Rebiülevvel 1290/15 Mayıs 1873. Belgeler, imtihanla ehliyeti ispatlanan Abdullah Efendi'nin Visoka Rüşdiyesi'ne atandığını gösteriyor.

Tablo 7. 1858-1877 Yılları Arasında Travnik Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri³³⁰

Travnik Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Travnik	1. Birinci Öğretmen: Salih Efendi	1858-1859
	2. Birinci Öğretmen: Ahmet Niyazi Efendi	1860-1875
	3. Birinci Öğretmen: Abdullah Efendi	1876-1877
	4. İkinci Öğretmen: Ahmet Hulusi Efendi	1867-1877
	5. Rika Öğretmeni: Akif Efendi ³³¹	1876-1877
Yayçe	1. Birinci Öğretmen: Hacı Hasan Efendi	1870-1872
	2. Birinci Öğretmen: Hacı Hafız Osman Efendi	1872-1875
	3. Öğretmen: Muhammed Said Efendi ³³²	1876-1877
Akhisar	1. Öğretmen: Salim Efendi	1870-1873
İhlivne	1. Öğretmen: Hafız Osman Efendi ³³³	1868-1871
	2. Öğretmen: Hacı Salih Efendi	1873-1877
	3. Rika Öğretmeni: Ahmed Efendi	1876-1877
Glamoç	1. Öğretmen: Hafız Yusuf Efendi	1870-1877

³³⁰ **Bkz.** Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 93; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521.

³³¹ BOA. , **MF. İBT.** , 4/14, 4 Cemaziyelevvel 1291/19 Haziran 1874. Belge, Akif Efendi'nin mektepte Rika hocalığına atandığını göstermektedir.

³³² BOA. , **MF. İBT.** , 4/121, 1 Muharrem 1292/7 Şubat 1875; BOA. , **MF. MKT.** , 25/183, 22 Muharrem 1292/28 Şubat 1875; BOA. , **MF. MKT.** , 5/91,12 Safer 1292/20 Mart 1875. Belgeler, Yayçe Rüşdiyesi'nin ilk öğretmeni Osman Efendi'nin istifasının ardından Çelebipazar Rüşdiyesi'nin eski öğretmeni Mehmet Said Efendi'nin Yayçe Rüşdiyesi'ne atandığını göstermektedir.

³³³ BOA. , **İ. ŞD.**, 4/191, 9 Safer 1285/1 Haziran 1868. Belge, Mostar Rüşdiyesi'nde ikinci öğretmenlik yapan Osman Efendi'nin İhlivne mektebine atandığını göstermektedir.

Tablo 8. 1858-1877 Yılları Arasında Bihke Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri ³³⁴

Bihke Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Bihke	1. Birinci Öğretmen: Hasan Hakkı Efendi 2. İkinci Öğretmen: Mehmut Efendi 3. İkinci Öğretmen: Ali Efendi ³³⁵ 4. İkinci Öğretmen: Osman Efendi 5. İkinci Öğretmen: Şakir Efendi 6. Mekatib-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi	1858-1877 -1856 1857-1871 1874 1875-1877 1868-1877
Krupa	1. Öğretmen: Muhammed Efendi 2. İkinci Öğretmen: Mehmut Efendi ³³⁶ 3. İkinci Öğretmen: Osman Efendi ³³⁷	1873-1874 1872-1876 1876-1877
Pridor	1. Öğretmen: Ali Efendi	1874-1877
Kozarçe Nahiyesi	1. Öğretmen: Salih Efendi	1876-1877

³³⁴ Bkz. Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 94; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521.

³³⁵ BOA. , **A. }MKT. UM.** , 255/38, 1 Safer 1273/1 Ekim 1856 tarihli belge, Bihke Rüşdiyesi'nde Hacı Mehmut Efendi'nin istifasının ardından Ali Efendi'nin ikinci öğretmenliğe atandığını göstermektedir.

³³⁶ BOA. , **MF. MKT.** , 1/83, 9 Rebiülahir 1289/16 Haziran 1872; BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872 tarihli belge, mahallî olarak seçilen Mehmut Efendi'nin 330 kuruş maaşla Krupa Rüşdiyesi'nde ikinci öğretmen olarak atandığını göstermektedir.

³³⁷ BOA. , **MF. MKT.** , 23/27, 17 Zilkade 1291/26 Aralık 1874 tarihli belge, Krupa kazasının eski naibi Osman Efendi'nin o yıl Krupa Rüşdiyesi'ne ikinci öğretmen olarak atandığını göstermektedir.

Tablo 9. 1858-1877 Yılları Arasında Banaluka Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri ³³⁸

Banaluka Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Banaluka	1. Birinci Öğretmen: Osman Vehbi Efendi	1858-1870
	2. Birinci Öğretmen: Hafız Mustafa Efendi	1870-1872
	3. Birinci Öğretmen: İbrahim Efendi ³³⁹	1875-1877
	4. İkinci Öğretmen: Abdullah Efendi	1867-1874
	5. Rika Öğretmeni: Ali Efendi	1875-1877
Teşene	1. Birinci Öğretmen: Osman Vasfi/Vehbi Efendi ³⁴⁰	1873-1877
	2. Yazı Öğretmeni: Hüseyin Efendi ³⁴¹	1876-1877

³³⁸ Bkz. Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 94; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149-150; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521-522.

³³⁹ BOA. , **MF. İBT.** , 5/105, 14 Safer 1292/22 Mart 1875 tarihli belge, İbrahim Efendi'nin Banaluka Rüşdiyesi'ne ikinci öğretmen olarak atandığı göstermektedir.

³⁴⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 11/31, 17 Rebiülahir 1290/14 Haziran 1873 tarihli belge, Darü'l-Muallimîn'den mezun olan Osman Efendi'nin Teşene Rüşdiyesi'ne ilk öğretmen olarak atandığını göstermektedir.

³⁴¹ BOA. , **MF. MKT.** , 35/38, 22 Rebiülevvel 1293/17 Nisan 1876; BOA. , **MF. MKT.** , 35/145, 5 Rebiülahir 1293/30 Nisan 1876 tarihli belgeler, Hasan Efendi'nin Teşene Rüşdiyesi'ne yazı öğretmeni olarak atandığını göstermektedir.

Tablo 10. 1858-1877 Yılları Arasında Hersek Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri ³⁴²

Hersek Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Mostar	1. Birinci Öğretmen: İsmail Hakkı Efendi	1858-1860
	2. Birinci Öğretmen: Ömer Efendi	1861-1870 /1873-1877
	3. Birinci Öğretmen: Saad Efendi	1871-1872
	4. İkinci Öğretmen: Hafız Osman Efendi ³⁴³	1867-1868
	5. İkinci Öğretmen: Tevfik Efendi	1870-1871
	6. İkinci Öğretmen: Ahmet Efendi	1873-1875
	7. Rika Öğretmeni: Yusuf Efendi	1873-1875
Foça	1. Öğretmen: İbrahim Efendi ³⁴⁴	1873-1875
	2. Hat Öğretmeni: Muhammed Efendi	1875
Trebin	1. Birinci Öğretmen: Süleyman Efendi	1867-1873
	2. İkinci Öğretmen: Ali Efendi	1867-1871
	3. İkinci Öğretmen: Hamza Efendi	1874
Nevesin	1. Birinci Öğretmen: Muharrem Efendi	1873-1875
İstolaç	1. İkinci Öğretmen: Salih Efendi	1872-1875
	2. Rika/Yazı Öğretmeni: Muhammed Efendi ³⁴⁵	1872-1875

³⁴²Bkz. Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 94; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 153, H.1294/1877, s. 522.

³⁴³ BOA. , **İ. ŞD.** , 4/191, 9 Safer 1285/ 1 Haziran 1868 tarihli belge, İkinci öğretmen Hafız Osman Efendi, 1868 yılında İhlivne Rüşdiyesi'ne nakledilmiştir.

³⁴⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 13/41,7 Şaban 1290/30 Eylül 1873 tarihli belge, İbrahim Efendi'nin Foça Rüşdiyesi'ne öğretmen olarak atandığını göstermektedir.

³⁴⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 1/105, 10 Rebiülahir 1289/13 Eylül 1872; (66)BOA, **A. }MKT. MHM.** , 462/74, 8 Recep 1290/1 Eylül 1873 tarihli belgeler, ikinci öğretmen Salih Efendi'nin, İstolça Rüşdiyesi'ne tayin edildiğini göstermektedir.

Tablo 11. 1858-1877 Yılları Arasında İzvornik Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri
346

İzvornik Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Tuzla	1. Birinci Öğretmen: Hafız Muhammed Tevfik Efendi	1858-1877
	2. İkinci Öğretmen: Hacı Emin Efendi	1867-1877
Aziziye zir Nahiyesi	1. Öğretmen: Osman Salih Efendi	1873-1875
Aziziye Bala Nahiyesi	1. Öğretmen: Osman Zühdü Efendi	1873 M.
	2. İkinci Öğretmen: Mustafa Efendi	1874-1876
Maglay	1. İkinci Öğretmen: Hüseyin Sinan Efendi ³⁴⁷	1874-1877
Biyelina	1. Öğretmen: Ömer Vasfi Efendi	1873-1877
Berçka	1. Öğretmen: Said Efendi	1877

³⁴⁶Bkz. Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 93; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521. Tuzla kazası, İzvornik Sancağının merkezi olduğu için Bosna vilayet salnamesinde adı İzvornik olarak geçmektedir.

³⁴⁷ BOA. , **MF. MKT.** , 14/69, 28 Şaban 1290/21 Ekim 1873; BOA. , **A. İMKT. MHM.** , 467/77, 8 Ramazan 1290/30 Ekim 1873; BOA. , **MF. MKT.** , 15/6, 12 Şevval 1290/3 Aralık 1873 tarihli belge, öğretmen Hüseyin Sinan Efendi'nin Maglay Rüşdiyesi'ne ikinci öğretmen olarak atandığını göstermektedir.

Tablo 12. 1858-1877 Yılları Arasında Yenipazar Rüşdiyelerinin Öğretmenleri ve Görev Süreleri ³⁴⁸

Yenipazar Sancağı		
Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Yenipazar	1. Birinci Öğretmen: Hafız Muhammed Emin Efendi	1858-1864/1868-1877
	2. Birinci Öğretmen: Tevfik Efendi ³⁴⁹	1865-1867
	3. İkinci Öğretmen: Muhammed Efendi	1867
	4. İkinci Öğretmen: Nazif Efendi	1868-1877
	5. Rika Öğretmeni: Abdülhamid Efendi	1873-1877
Taşlıca	1. Öğretmen: Salih Sabri Efendi ³⁵⁰	1868-1877
	2. Rika Öğretmeni: Ahmed Efendi ³⁵¹	1874-1877
Prepolye	1. Öğretmen: İbrahim Efendi	1868-1871
	2. Öğretmen: Hayrettin Efendi	1875-1877
Akova	1. Öğretmen: M'aas Efendi	1873
	2. Öğretmen: Musa Efendi	1874-1877
	3. Rika Öğretmeni: Emre Efendi	1876-1877

³⁴⁸ Bkz. Ek: 14; **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul H.1275/1858, s. 94; H.1276/1859, s. 110; H.1277/1860, s. 115; H.1278/1861, s. 115; H.1279/1862, s. 119; H.1280/1863, s. 125; H.1281/1864, s. 127; H.1282/1865, s. 116; H.1283/1866, s. 121; H.1284/1867, s. 83; H.1285/1868, s. 93; H.1286/1869, s. 114; H.1287/1870, s. 123; H.1288/1871, s. 140; H.1289/1872, s. 233; H.1290/1873, s. 206; H.1291/1874, s. 209; H.1292/1875, s. 149; H.1293/1876, s. 152, H.1294/1877, s. 521.

³⁴⁹ Devlet Salnamesi verileri, hem öğretmen Muhammed Emin Efendi'nin hem de öğretmen Tevfik Efendi'nin çalıştığı yılları şöyle nakleder: Öğretmen Muhammed Emin, Yenipazar Rüşdiyesi'nde iki dönem (1858-1864 ve 1875-1877 yılları arasında) çalışırken öğretmen Tevfik Efendi, 1865-1874 yılları arasında çalışmıştır. Bu bilgiler, tabloda öncelikli olarak aktardığımız Bosna vilayet Salnamesini verileriyle açıkça tezat oluşturuyor.

³⁵⁰ BOA. , **MVL.** , 1065/104, 12 Rebiülahir 1283/24 Ağustos 1866 tarihli belge, Taşlıca'da açılan mektebe öğretmen Salih Efendi'nin atandığını göstermektedir.

³⁵¹ BOA. , **MF. MKT.** , 5/143, 30 Recep 1289 30/3 Ekim 1872 tarihli belge, Taşlıca Rüşdiyesi'nin Rika öğretmenliğine Ahmed Efendi'nin atandığını göstermektedir.

3.3. ÖĞRENCİLERLE İLGİLİ UYGULAMALAR

3.3.1. Öğrencilerle İlgili Kurallar

Umûm Mekatib-i Rüşdiyye Nizamnâme-i Dâhilisi'nde, “Şakirdân Vazâifi” adlı bölümde öğrencilere yönelik maddeler belirtilmiştir. Öğrencilerin kayıtlarına, görevlerine, yasak olan şeylere, ödüllendirilmelerine ve cezalandırılmalarına dair bazı maddeler düzenlenmiştir. Bu maddeleri (27-34 ve 38-41) şu şekilde özetleyebiliriz:³⁵²

3.3.1.1. Öğrencilerin Kaydolması, Etik ve Görevlerle İlgili Kurallar

27. Madde: Rüşdiyye mektebinde okuyacak öğrenciler, isimleri kayıt defterine kaydedildikten sonra -o günden itibaren- o mektebe tabi olur.

28. Madde: Öğrenciler, mektebin içinde ve dışında iyi davranmakla, birbirleriyle iyi etkileşim kurmakla, usule ve adaba aykırı davranışlardan kaçınmakla yükümlüdür.

29. Madde: Tüm öğrenciler eşittir, aralarındaki tek fark çalışma ve başarı derecesidir.

30. Madde: Tatil günleri dışında öğrenciler her zaman sınıfa gelmelidir.

32. Madde: Öğretmen sınıfa girdiğinde öğrenciler ayağa kalkar ve selam verir.

33. Madde: Öğrenciler, orada aynı zamanda buldukları için, mektepte öğle ve ikinci namazını birlikte kıyırlar.

34. Madde: Öğrencinin gelmemesi durumunda, ebeveynleri tezkere getirip izin alacaktır.

38. Madde: Öğrenciler mektebe uygun hey'ât (görünüm) ve kıyafetle gelmelidirler.

41. Madde: Rüşdiyye mektebi dersleri dört yıl sürer.

³⁵² **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 252-254.

Son olarak, *Maarif-i Umûmiyye Nizamnamesinin* 155. maddesine göre, gerekli sınavlar ve Şehadetnâmeler (Diplomalar) Meclis-i Maârif veya yerel Meclis-i Maârif tarafından öğrencilere verilecektir.

3.3.1.2. Öğrencilere Yasak Olan Şeyler

Bu maddelerin bazıları öğrencilerin uyması gereken kurallarla, bazıları yapmaması gerekenler (yasaklar) ile ilgili, bazıları da okudukları derslerle ilgilidir.

Bunları aşağıdaki maddeler (42-53) beyan eder:³⁵³

42. Madde: Öğrencinin, geçerli bir mazereti olmadıkça dersini tamamlamadan sınıftan çıkmasına izin verilmez. Geçerli bir mazereti olması durumunda birinci öğretmenden izin almalıdır.

43. Madde: Dersler sırasında, öğrencinin geçerli bir mazereti olmaksızın sınıfı terk etmesine izin verilmez.

44. Madde: Öğrencilerin izin almadan mektepten çıkmasına izin verilmez; kapıcı, öğrenciye bu konuda yardım ederse sorumluluğu o üstlenir.

45. Madde: Öğrencilerin mektepte sigara içmeleri yasaktır.

46. Madde: Mektebin kitapları ve yemekler dışında öğrencilerin mektebe herhangi bir şey getirmesine izin verilmez.

47. Madde: Öğrenciler ders sırasında kibarca oturmalı, öğretmeni dinlemeli ve öğretmenin kendisine sorduğu soruları cevaplamalıdır, aksi takdirde sessiz kalmalıdır.

48. Madde: Öğrenci ders sırasında kısmen anlayamazsa, dersten sonra konuyu öğretmeniyle sözlü veya yazılı olarak gözden geçirir.

49. Madde: Ders sırasında öğrencilerin öğretmenle alay etmeleri veya onu küçük düşürmeleri yasaktır.

50. Madde: Öğrencilerin, kendileri için planlanan derslerin dışında bir derse katılmaları yasaktır.

³⁵³ Düstur, 1.Tertip, C. II, s. 254-255.

53. Madde: Mektebe kabul edilen öğrencilere Maârif Nizamnâmesi'nin 14. ve 154. maddeleri uygulanır.

3.3.1.3. Öğrencilerin Ödüllendirilmesi ve Cezalandırılmasıyla İlgili Kurallar

Ödüllendirilme Kuralları:³⁵⁴

39'uncu ve 62-64'üncü maddeleri içerir:

62. Madde: Bir öğrenci, başarısını ve iyi davranışını bir ay boyunca sürdürürse, mükemmellik derecesine göre ilk sıralara oturmasına izin verilir.

63. Madde: Bir öğrenci arka arkaya üç ay ilk sıralarda kalırsa, birinci öğretmenden birer kıtat tahsinnâme alacaktır.

64. Madde: Öğrenci, altı ay derslerini güzel okuduğu ve görgü kurallarına uygun şekilde hareket ettiği zaman, Tahsinnâmeye ek olarak, adı sınıfta özel bir tabloya yerleştirilir ve celi yazıyla yazılır.

39. Madde: Maârif Nizamnâmesi'nin 154. maddesinin kapsamında, öğrenciler, her yıl verilen ders programına göre sınava girmelidir. Çok çalışkan ve derste iyi olan öğrenciler ilk sıralara oturabilir, başarılı olan ve ilerleme gösteren öğrenciler ödüllendirilirler.

Cezalara İlişkin Maddeler:³⁵⁵

20, 35-37, 40, 51-52 ve 65-71. maddeleri içerir:

20. Madde: Bir derste usulüne uygun davranmayan öğrenci yalnız bu dersten çıkarılacak ve adı bir deftere kaydedilecektir.

35. Madde: Öğrenci mazeretsiz ve gerekçesiz derse girmezse, uygun şekilde uyarılır.

36. Madde: Bir öğrenci, bir hafta süreyle mektebe gelmezse, ebeveynlere sorulur. Sebepsiz devamsızlık durumunda öğrenci, nizamnameye göre cezalandırılır.

³⁵⁴ Düstur, 1.Tertip, C. II, s. 253-256.

³⁵⁵ Düstur, 1.Tertip, C. II, s. 251-257.

37. Madde: Öğrencinin derse girmemesi ve geç kalması halinde veya ayda 5-6 kez gelmemesi halinde, birinci öğretmen ilkinde uyarır, ikincisinde ebeveynlere haber verir ve eğer bu da bir fayda sağlamazsa bunu ceza takip eder.

40. Madde: İyi performans göstermeyen öğrencinin üst sınıfa geçmesine izin verilmez. Eğer aynı sınıfta iki yıl üst üste kalırsa, yerel meclisin onayından sonra mektepten çıkarılır.

51. Madde: Öğrenci gerek eğitim araçlarında gerekse mektebin binasında herhangi bir kayba neden olursa, öğrencinin ebeveyni kayıpları telafi etmek zorundadır ve ihtiyaç olursa öğrenci de ceza alır.

52. Madde: Öğrencilerden biri diğerinden bir haksızlığa maruz kalırsa, o öğrenci ona benzer şekilde davranmamalı, bunun yerine birinci öğretmene gitmelidir. Birinci öğretmen de onun hakkını almalıdır.

65. Madde: Her türlü aşırı bedenî cezalar (falaka, tokat, ayakta durma cezası vb.) yasaktır.

66. Madde: Öğrenci bir hafta devamsızlık yaparsa öğretmen tarafından kınanır ve ona öğüt verilir; diğer öğrencilerin istirahati sırasında ona ders çalışma cezası verilir.

67. Madde: Bir öğrenci derslerine bir hafta çalışmazsa uyarılır ve bir hafta boyunca öğrencilerin istirahat saatlerinde (ders aralarında) sınıfta oturup derslerini çalışma cezası verilir.

68. Madde: Bir ay ders çalışmayan ya da bir mazeret veya gerekçe göstermeksizin haftada iki üç kez mektebe gelmeyen öğrenci, mümkün olduğunca çok gün süresince teneffüste çalışmak zorunda bırakılır. Ayrıca cezalandırılan öğrencilerin adı tahtada yazılır ve bu yazı bir hafta kalır.

69. Madde: Geçerli bir mazereti olmaksızın üç ay mektebe gitmeyen öğrenci mektepten uzaklaştırılır.

70. Madde: Eğer bir öğrenci başka bir öğrenciye iyi davranmazsa, daha önce Tahsinnâme verildiyse Tahsinnâme geri alınır, daha önce Tahsinnâme verilmemişse,

öğrencilerin önünde alenen kınama cezası verilir; zarara neden olmuşsa tazminat talep edilir.

71. Madde: Bir öğrenci utanç verici bir davranışta bulunur veya suç işlerse, Maârif Nezâretinin, eyaletlerde ise yerel hükümetin izni alınarak okuldan atılır.

3.3.2. Öğrencilerin Rüşdiye Mekteplerine Kabul Edilmeleri

3.3.2.1. Müslüman Çocukların Kabulü

1869'da yayınlanan *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'ne göre, rüşdiye mekteplerine kaydolmak isteyen öğrenciler 7-11 yaşlarında olmalıdır. Öğrencilerin kayıtlı olduğu sıbyan mektebindeki eğitimlerini tamamlamaları gerekir. Sıbyan mektebindeki eğitim dört yıl boyunca devam ederdi ve mektepteki öğrenciler Kur'an-ı Kerim'i okumayı bitirir, okuma-yazma ve dinî bilimlerin temelleriyle birlikte müspet bilimlerin temel bilgileri öğrenirlerdi. Elif-ba cüzü, İlmihal Risaleleri, Birgivi Risaleleri, Ahlak Risalesi, Münyeti'l-Musallî, Hesap ve diğer dersler okutulurdu.³⁵⁶ Bu sürenin sonunda başarılı öğrencilerin rüşdiye mekteplerinde okuması kabul edilirdi. Ancak bu dört yıl boyunca yapılan sınavlarda üstünlük gösteren seçkin öğrenciler daha yüksek bir sınıfa katılabiliyorlardı.

Bazı durumlarda, Bosna vilayetinde Rüşdiye mekteplerine kaydolmak için Maârif Nizamnâmeleri'nde belirtilen yaşa ve öğretilen kitaplara uyma gibi kurallar uygulanmıyordu.³⁵⁷ Ancak devletin, öğrencilerin gerektiği kadar temel bilgi elde edinceye kadar Rüşdiye mekteplerine kaydolmasına izin vermediğini görmekteyiz. Bu nedenle, bazen Kazalarda bir rüşdiye mektebinin açılması, sıbyan mektebi olmadığı için ertelenmiştir. Buna bir örnek olarak, Ekim 1859 tarihli bir belgeye göre, Hersek Sancağı'ndaki Nikşik Kazası'nda rüşdiye mektebi yerine üç sıbyan mektebinin olması ve çocukların yeterli okur-yazarlığı olmadığı için rüşdiye açılışının bir süre ertelenmesine karar verilmiştir.³⁵⁸

3.3.2.2. Gayrimüslim Çocukların Kabulü

Rüşdiye mektepleri ilk başta Müslüman öğrencilerle sınırlıydı ve bazı kaynaklar, 1867'den başlayarak gayrimüslim öğrencilerin Müslüman öğrencilerle birlikte okumaya başladıklarını kaydetmiştir. Ancak elde ettiğimiz arşiv belgeleri,

³⁵⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yer alan fasl-ı evvel Mekatib-i Sıbyaniye için bkz: Düstur, 1. Tertip, C. II, s. 184-, 186, 4., 6. ve 14. maddeleri.

³⁵⁷ Hajrudin Ćurić, a.g.e., s. 44.

³⁵⁸ BOA. , A. MKT. MHM. , 167/84, 18 Rebiülevvel 1276/15 Ekim 1859.

gayrimüslim öğrencilerin rüşdiyeye kabullerinin bundan önce başladığını göstermektedir. Saraybosna Rüşdiye mektebinin birinci öğretmeni Mustafa Efendi'nin gönderdiği bir tezkereye göre, gayrimüslim öğrenciler 1856 yılından beri bu mektepte bulunmaktadır. O yılda Yaver ve Şevket isimli iki Yahudi öğrenci yapılan sınavları geçerek bir üst sınıfa yükselmeyi başarmıştır. Aynı belgede öğretmen, mektebe okumak için başvurmaları halinde gerek Yahudi gerekse Hıristiyan öğrencilerin kabul edileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Maârif-i Umûmiyye Nezareti, Hıristiyan çocukların rüşdiye mekteplerine alınmasının Sultan'ın merhametinin bir göstergesi olduğunu açıkladı ve Saraybosna Rüşdiyesi'nin birinci öğretmenin aldıkları kararın doğruluğunu teyit etti.³⁵⁹

Traljić, Saraybosna Rüşdiyesi'nde Katolikler, Ortodokslar ve Yahudiler de dahil olmak üzere birçok gayrimüslimin okuduğunu belirtir. Saraybosna mektebinde eğitimlerini tamamlayan tanınmış Ortodokslardan ikisi Aleksı Popvić-Sarajlija ve Todo Kreštalić;³⁶⁰ Yahudilerden ilk bitirenler ise çocukları da bu okula devam eden İshak Salom Efendi, Yaver Baruh ve Zeki Atias Efendi'dir.³⁶¹

Saraybosna Rüşdiyesi'nin yanı sıra Mostar Rüşdiyesi'nde de çok sayıda Katolik öğrenci Müslüman öğrencilerle birlikte okumuştur. Bir belgeye göre 1863 yılında Mostar Rüşdiyesi'nde okumaları için 18 Latin (Katolik) öğrencinin gönderilmesi istenmiş, henüz rüşdiye mektebinde eğitim almaya hazır olmadıkları için de bir Osmanî mektep hazırlanıp İslam ahalisinden bir öğretmen atanmış, Türkçe dilini öğrenmeleri için temel kitaplar gönderilmiştir. Belgede, devletin, bu Hıristiyan öğrencileri okumaları için teşvik etmesinin devlete ve sakinlerine güzel sonuçlar sağlayacağını vurgulanmaktadır.³⁶²

“Taraf-ı Seniyyelerden gösterilen teşvîkât ve teshîlâtın semere hasenesi olmağla ve bundan dahi devlet ve milletçe çok menâfi mânevîye husûli derkâr olduğundan başkaca teşekkür olanacak mevâridan bulunmuştur.”

Tralić, Mostar Rüşdiyesi'ne katılan Katolik veya Ortodoks olan ilk öğrencilerin bazılarının isimlerini aktarır.

³⁵⁹ BOA. , A. }MKT. NZD. , 190/98, (1-2), 25 Zilhecca 1272/27 Ağustos 1856. Ayrıca bkz. Zafer Gölen, a.g.e., s. 197.

³⁶⁰ Seid Traljić, **Katolici u Turskim Državnim Školama u Bosni i Hercegovini (Kalender “Napredak” za 1940 godinu, Sarajevo 1939.** s. 125, Aktaran: Hajrudin Ćurić, a.g.e., s. 143.

³⁶¹ Moritz Levy, **Sephardim in Bosnien Ein Beitrag Geschichte Der Judaen Auf Der Balkanhalbinsel,** Sarajevo 1911, s. 83; Aktaran: Hajrudin Ćurić, a.g.e., s. 143.

³⁶² BOA. , TŞRBNM. , 11/24, 10 Recep 1280/21 Aralık 1863; BOA. , A. }MKT. MHM. , 289/88, 3 Şaban 1280/31 Ocak 1864.

Katolik öğrenciler:

Ivan Begić, Marko Bokšić, Ivan Brgut, Marko Butigan, Ščepan Grabovac, Šimun Miličević, Pero Smoljan, Marko Sešelj, van Vlaho, Pero Zelenika, Ščepo Zadro.³⁶³

Ortodoks öğrenciler:

Simo Miličević ve Vladoje Krulj.³⁶⁴

3.3.3. Mekteplerin Öğrenci Sayıları

Bu kısımda Rüşdiye mekteplerindeki öğrenci sayılarını, Bosna Vilayet Salnâmesi, devlet salnâmesinin, Osmanlı arşivleri ve Boşnak gazetelerinden ulaştığımız bilgiler ışığında ele alacağız.

Arşiv belgeleri, devletin “*ulûm ve maârifin talimi ve neşri ile vâdaki cehl-i ve zalâmında kalmış olan evlâd ve atfal ahalinin şems-i münir-i marifat ile var edilmeleri,*” yani ahalinin ve çocukların cehalet karanlığından ilim ve maârifin ışığına çıkartılmasını sağlamak için Bosna'daki rüşdiye mekteplerini yakından takip edip oradaki öğrenci sayısına dikkat ettiğini; sayılarındaki artışı veya azalmayı kaydettiğini göstermektedir³⁶⁵. Bu nedenle birçok belgede, öğrenci sayısının eksikliğiyle ilgili olarak merkezden sorgulama yapıldığı ve öğrencisi az olan mekteplerde öğrencileri arttırmak için gerekli yollarla teşvik yapılması istendiği görülmektedir.

1290'dan itibaren Bosna vilayet salnâmesine öğrenci sayıları dâhil edilmeye başlandı. Zira Kazaların çoğunda öğrenci sayısı belirtilmemişken, zaman zaman bir Kazada veya bir Nahiyede öğrenci sayıları rastgele kaydediliyordu. Osmanlı Devleti Salnâmesine gelince, 1288'de öğrenci sayısı dâhil edilmeye başlandı ve ertesi yıldan itibaren çoğu Kazada öğrenci sayısı düzenli olarak kaydedildi. Yukarıda belirtilen

³⁶³ Traljić, **a.g.e.**, s. 125. Aktaran: Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 186.

³⁶⁴ Traljić, **a.g.e.**, s. 125. Aktaran: Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 186.

³⁶⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 21/8, 5 Şevval 1291/15 Kasım 1874.

salnâmelerden ulaştığımız çeşitli bilgiler vasıtasıyla Bosna Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısını burada kaydetmeye çalışacağız:

Tablo 13. 1871-1877 Yıllarında Saraybosna Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Saraybosna Sancağı		
Saraybosna Kazası (Sancak merkezi)³⁶⁶		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	49	
1289 (M.1872-1873)	65	
1290 (M.1873-1874)	65	
1291 (M.1874-1875)	54	
1292 (M.1875-1876)	70	
1293 (M.1876-1877)	70	60
1294 (M.1877-1878)	69	60
Visoka Kazası		
1291 (M.1874-1875)	22	19
1292 (M.1875-1876)	21	
1293 (M.1876-1877)	21	25
1294 (M.1877-1878)	24	19
Çelebipazar Kazası		
1289 (M.1872-1873)	35	
1290 (M.1873-1874)	35	
1291 (M.1874-1875)	43	43
1292 (M.1875-1876)	43	

³⁶⁶ Saraybosna Rüşdiyesi'ne giden öğrenci sayısı başlangıçta son derece azdır. Resmî gazete, öğrencileri olabildiğince başarılı göstermeye çaba göstermişse de Saraybosna'nın nüfusuna göre sayılarının çok az olduğu gözlenmektedir. 1869'da Bosna Resmî Gazetesi, Saraybosna Rüşdiyesi'nin en eski öğretmeni olan Mustafa İzzet Efendi, Rüşdiye'deki öğrenci sayısının şehrin nüfusuna oranla çok az olduğunu belirterek her fırsatta memnuniyetsizliğini belirtmiş, mümkün olduğunca mektebin öğrencilerine tavsiyelerde bulunmuştur. (Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 143).

Tablo 14. 1871-1877 Yıllarında Travnik Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Travnik Sancağı		
Travnik Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	113	
1289 (M.1872-1873)	62	
1290 (M.1873-1874)	62	
1291 (M.1874-1875)	33	
1292 (M.1875-1876)	41	
1293 (M.1876-1877)	41	38
1294 (M.1877-1878)	29	45
Yayçe Kazası		
1289 (M.1872-1873)	27	
1290 (M.1873-1874)	27	
1291 (M.1874-1875)	26 ³⁶⁷	
1292 (M.1875-1876)	30	
1293 (M.1876-1877)	30	40
1294 (M.1877-1878)	30	46
Akhisar Kazası³⁶⁸		
1290 (M.1873-1874)	³⁶⁹ 35	
1291 (M.1874-1875)	38	

³⁶⁷ Bosna gazetesi, 10 Mayıs 1875'te yaymlanan 463. sayısında öğrenci sayısının 36 olduğunu bildirmiştir.

³⁶⁸ Kayıtlara göre, 1874 yılının başından beri mektepte otuz üç öğrenci vardı, ancak sayı on dokuz öğrenciye düştü; bazıları Saraybosna'ya, dördü Travnik medresesine taşındı, beşi evlendi ki artık diğer çocuklarla mektebe gitmeleri uygun değildi. (Arşiv Vilayet-i Bosna, **Nr: 56/74**, Orijentalni Institut, Sarajevo; (Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 146).

³⁶⁹ BOA. , **MF. İBT.** , 2/136, 14 Rebiülevvel 1290/12 Mayıs 1873 tarihli belgede Akhisar Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısının az olduğu bildirilmiştir.

İhlivne Kazası ³⁷⁰		
1289 (M.1872-1873)	33	
1290 (M.1873-1874)	33 ³⁷¹	44
1291 (M.1874-1875)	33 ³⁷²	
1292 (M.1875-1876)	24	25
1293 (M.1876-1877)	24	30
1294 (M.1877-1878)	19	
Glamoç Kazası		
1289 (M.1872-1873)	31	
1290 (M.1873-1874)	31 ³⁷³	
1291 (M.1874-1875)	15	
1292 (M.1875-1876)	22	30
1293 (M.1876-1877)	22	
1294 (M.1877-1878)	30	

³⁷⁰ Bosna gazetesinin 30 Teşrin-i Sâni 1868'te yayınlanan 129. sayısına göre, 1868 yılının sonunda mektepte 22 öğrenci okuyordu.

³⁷¹ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 206; BOA. , **MF.MKT.** , 11/46, 21 Rebiülahir 1290/16 Ağustos 1873 tarihli belgeye göre bu yılda öğrenci sayısı az olduğu için mektebe gönderilebilecek çocukların rüşdiyeye katılması için teşvik edilmesi ve sayılarının artırılması istenmiştir.

³⁷² **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1291/1874, s. 209; **Bosna**, Sayı: 463, 10 Mayıs 1875.

³⁷³ BOA. , **MF. MKT.** , 9/91, 9 Muharrem 1290/9 Mart 1873 tarihli belgede, bu öğrenci sayısının az olduğu, bu nedenle aynı yıl öğrenci sayısının artırılması için çabalanması ve çocukların mektebe katılmaya teşvik edilmesi gerektiği talebi gönderilmiştir.

Tablo 15. 1871-1877 Yıllarında Bihke Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Bihke Sancağı		
Bihke Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	52	
1289 (M.1872-1873)	62	
1290 (M.1873-1874)	62 ³⁷⁴	
1291 (M.1874-1875)	36	
1292 (M.1875-1876)	46	
1293 (M.1876-1877)	46	
1294 (M.1877-1878)	44	
Krupa Kazası		
1290 (M.1873-1874)	35	
1291 (M.1874-1875)	32	
1292 (M.1875-1876)	25	
1293 (M.1876-1877)	25	
1294 (M.1877-1878)	25	
Pridor Kazası		
1289 (M.1872-1873)	32	
1290 (M.1873-1874)	32	
1291 (M.1874-1875)	30	
1292 (M.1875-1876)	29	
1293 (M.1876-1877)	29	
1294 (M.1877-1878)	27	

³⁷⁴ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 206; BOA. , **MF. İBT.** , 3/14, 17 Rebiülevvel 1290/15 Mayıs 1873; BOA. , **İ. DH.** , 667/46431, 23 Rebiülevvel 1290/21 Mayıs 1873 tarihli belgelerden, o yıl öğrenci sayısındaki artış nedeniyle ikinci öğretmenin atanması için talep gönderildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 16. 1871-1877 Yıllarında Banaluka Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Banaluka Sancağı		
Banaluka Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	42	
1289 (M.1872-1873)	39	
1290 (M.1873-1874)	35	
1291 (M.1874-1875)	23	
1292 (M.1875-1876)	18	
1293 (M.1876-1877)	18	
1294 (M.1877-1878)	54	
Teşene Kazası		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1291 (M.1874-1875)	29	
1292 (M.1875-1876)	32	
1293 (M.1876-1877)	32	
1294 (M.1877-1878)	42	

Tablo 17. 1871-1877 Yıllarında Yenipazar Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Yenipazar Sancağı		
Yenipazar Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	50	
1289 (M.1872-1873)	36	
1290 (M.1873-1874)	33	
1291 (M.1874-1875)	39	44
1292 (M.1875-1876)	38	
1293 (M.1876-1877)	38	
1294 (M.1877-1878)	43	
Prepolje Kazası		
1289 (M.1872-1873)	23	
1290 (M.1873-1874)	23 ³⁷⁵	
1291 (M.1874-1875)	39	
1292 (M.1875-1876)	37	
1293 (M.1876-1877)	37	
Taşlıca Kazası		
1289 (M.1872-1873)	32	
1290 (M.1873-1874)	32	61
1291 (M.1874-1875)	44	46

³⁷⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna H.1290/1873, s. 206; BOA. , **MF. MKT.** , 9/91, 9 Muharrem 1290/9 Mart1873 tarihli belgeye göre, o yıl öğrenci sayısı az olduğundan öğrenci sayısının artırılması için çaba harcanması ve çocukların mektebe katılmaya teşvik edilmesi talebi gönderilmiştir.

1292 (M.1875-1876)	48	
1293 (M.1876-1877)	48	
1294 (M.1877-1878)	32	
Akova Kazası		
1289 (M.1872-1873)	21	
1290 (M.1873-1874)	21	26
1291 (M.1874-1875)	19	39
1292 (M.1875-1876)	24	
1293 (M.1876-1877)	24	
1294 (M.1877-1878)	24	

Tablo 18. 1871-1877 Yıllarında Hersek Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

Hersek Sancağı		
Mostar Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	85	
1289 (M.1872-1873)	85	
1290 (M.1873-1874)	85	
1291 (M.1874-1875)	78	
1292 (M.1875-1876)	84	128
1293 (M.1876-1877)	84	
1294 (M.1877-1878)	87	
Foça Kazası		
1289 (M.1872-1873)	35	
1290 (M.1873-1874)	35	
1291 (M.1874-1875)	21	17
1292 (M.1875-1876)	21	
1293 (M.1876-1877)	21	
1294 (M.1877-1878)	33	
Nevesin Kazası		
1290 (M.1873-1874)	37	
1291 (M.1874-1875)	32	
1292 (M.1875-1876)	22	
1293 (M.1876-1877)	22	
1294 (M.1877-1878)	22	

İstolaç Kazası		
1290 (M.1873-1874)	37	
1291 (M.1874-1875)	32	
1292 (M.1875-1876)	22	
1293 (M.1876-1877)	22	
1294 (M.1877-1878)	22	
Trebin Kazası		
Kayıtlar 1877 yılında bu rüşdiyedeki öğrenci sayısının 60'tan fazla olduğunu göstermektedir. ³⁷⁶		

³⁷⁶ BOA. , MF. MKT. , 51/53, 21 Şaban 1294/31 Ağustos 1877.

Tablo 19. 1871-1877 Yıllarında İzvornik Sancağı'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Sayısı

İzvornik Sancağı		
Tuzla Kazası (Sancak merkezi)		
Yıl	Devlet Salnâmesine Göre	Bosna Salnâmesine Göre
1288 (M.1871-1872)	44	
1289 (M.1872-1873)	47	
1290 (M.1873-1874)	47	
1291 (M.1874-1875)	47	
1292 (M.1875-1876)	36	55
1293 (M.1876-1877)	36	58
1294 (M.1877-1878)	36	
Aziziye Bala Nahiyesi		
1290 (M.1873-1874)	32 ³⁷⁷	
1291 (M.1874-1875)	30 ³⁷⁸	
1292 (M.1875-1876)	30	
1293 (M.1876-1877)	30	
1294 (M.1877-1878)	13	

³⁷⁷ BOA. , MF. MKT. , 14/120, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873 tarihli belge, bu yılki öğrenci sayısının çok az olduğunu gösteriyor, bu nedenle çocukların mektebe katılması için teşvik edilmesi isteniyor. Fakat bu sayı, Devlet Salnamesinde kayıtlı öğrenci sayısıyla çelişmektedir.

³⁷⁸ BOA. , MF. MKT. , 20/164, 14 Ramazan 1291/25 Ekim 1874 tarihli belgede bu yıl Aziziye Bala Rüşdiyesi'ndeki öğrencilerin sayısı, sadece 12 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedildiğinden, aynı yılki arşiv belgelerinde gösterilen verilerle çelişiyor.

Aziziye Zir Nahiyesi		
1289 (M.1872-1873)	21	
1290 (M.1873-1874)	21	
1291 (M.1874-1875)	57 ³⁷⁹	
1292 (M.1875-1876)	16	
Maglay Kazası		
1291 (M.1874-1875)		30
1292 (M.1875-1876)	43	41
1293 (M.1876-1877)	43	
1294 (M.1877-1878)	23	55
Biyelina Kazası		
1290 (M.1873-1874)	42 ³⁸⁰	
1291 (M.1874-1875)	10	
1292 (M.1875-1876)	15	30
1293 (M.1876-1877)	15	
1294 (M.1877-1878)	27	
Berçka Kazası		
1294 (M.1877-1878)	39	40

³⁷⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 23/54, 19 Zilkade 1291/28 Aralık 1874; BOA. , **MF. IBT.** , 5/48, 5 Safer 1292/13 Mart 1875 tarihli belgeler, rüşdiyede 11-12 öğrenci bulunduğunu ve bu öğrencilerin sayısının az olduğunu bildirmektedir. Bu öğrencilerin sayısının devlet salnemenin verileriyle çeliştiği de görülmektedir.

³⁸⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 14/120, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873 tarihli belgede, mektebdeki öğrenci sayısının az olduğu ve çocukların mektebe katılmaya teşvik edilmesi gerektiği talebi yer almaktadır.

Sonuç:

Listelediğimiz sayıları göz önüne bulundurarak aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

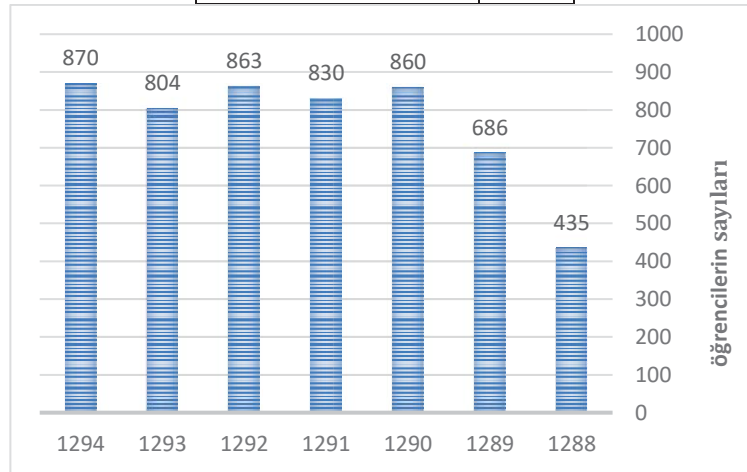
1- Her iki salnâmedeki öğrenci sayılarındaki yanlışlıktan, sayıların o sıradaki öğrencilerin kesin sayıları değil, yaklaşık sayılar olduğu sonucu çıkmaktadır.

2- Her iki salnâmede gösterilen öğrenci sayıları, o sırada var olan tüm rüşdiye mekteplerini temsil etmemektedir, çünkü bazı mektepler salnâmede düzenli olarak yer alırken bazıları rastgele kaydedilmiş, bazıları ise hiç kaydedilmemiştir.

3- Devlet Salnâmesinde adı geçen rüşdiyelerdeki toplam öğrenci sayısı 1871-1878 yılları arasındaki dönemde grafikte gösterildiği gibi artmaktadır:

Tablo 20. 1871-1877 Yıllarında Osmanlı Bosnası'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Toplam Sayısı

Yıl	Sayı
1288 (M.1871-1872)	435
1289 (M.1872-1873)	686
1290 (M.1873-1874)	860
1291 (M.1874-1875)	830
1292 (M.1875-1876)	863
1293 (M.1876-1877)	804
1294 (M.1877-1878)	870

Grafik 1. 1871-1877 Yıllarında Osmanlı Bosnası'ndaki Rüşdiye Öğrencilerinin Toplam Sayısı

3.3.4. Mezunların İstihdamı

Bosna-Hersek rüşdiye mekteplerinden birçok öğrenci mezun olmuştur. Mezunlar çeşitli idari pozisyonlarda, mahkemelerde, polis teşkilatında istihdam edilmişlerdir. Bir kısmı eğitimlerine İstanbul'daki okullarda, askerî mekteplerde ve diğer eğitim kurumlarında devam etmiştir. Bu bölümde, ulaşabildiğimiz mezun öğrencilerin isimleriyle buldukları pozisyonlara ve yaptıkları işlere yer vereceğiz:

İshak Salom ve Şam Vilayeti'nde görev yapan oğlu Ziver Salom'un yanı sıra Osmanlı Devleti'nin 23 Aralık 1876'da kurulan Mebusan Meclisi mebuslarından, dil uzmanı, Yaver Baruh, Saraybosna Rüşdiyesi mezunlarındandır.³⁸¹ Mostar Rüşdiyesi'nden mezun olan Hıristiyan öğrenciler arasında ise, memur olarak görev yapan Makro Butigan, belediyede çalışan Ivan Vlaho ve İstanbul Askerî mektebinde eğitimine devam eden Šćepan Grabovac, Marko Poljanić ve Hadži Ivo Livajić vardır. Šćepan Grabovac daha sonra Saraybosna'da subay (Binbaşı) olarak 1878 yılına kadar çalışmış olup, Yaşar Ağa ismiyle de bilinmektedir.³⁸²

Ćurić, İstanbul'da askerî tıp okulları kurulduğunda, veterinerler için de bir bölüm tahsis edildiğini ve buradaki eğitimin üç yıl olduğunu aktarıyor. O dönemde Rüşdiye mektebinde öğrenimlerini bitiren dört Boşnak öğrenci buraya girmeye hak kazanmıştır. Bu mezunlardan, Hersekli İbrahim Efendi İbn Derviş Ağa, Bosna Vilayeti'nde veterinerlik yapmıştır. Mezunlardan Tuzlalı İbrahim Efendi İbn Ali Ağa, Saraybosnalı Ali Efendi İbn Salih Ağa ve Travnikli Mehmet Tevfik Efendi İbn Ahmed Ağa da sancaklarda veteriner olarak çalışmış olup, Bosna-Hersek'te veteriner hekimliğin öncüleridir.³⁸³ Bazı mezunlar ise İstanbul'da tıp eğitimlerine devam etmişlerdir. Aralarından biri, ilk Boşnak Müslüman doktor olarak kabul edilen ve 1874'de İzvornik Sancağı'na 1.000 kuruş maaşla sivil doktor olarak atanıp, Avusturya-Macaristan işgalinden sonra bile yıllarca çalışan Mehmet Sami Efendi'dir.³⁸⁴

Bosnalı yazar Edhem Mulabdić, ünlü Rüşdiye mektebi mezunlarından bir diğeridir. 1862'de Maglay'da doğup orada sıbyan ve rüşdiye mekteplerini bitirmiştir. Daru'l-muallimîn'de bir süre çalıştıktan sonra Yugoslavya Krallığı'nda Maglay

³⁸¹ Moritz Levy, **a.g.e.**, s. 83; Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 144.

³⁸² Seid Traljić, **a.g.e.**, s. 125. Aktaran: Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 186.

³⁸³ **Acta Turcica**, Nr: 2846, Orijentalnom institute, Sarajevo; Aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 146.

³⁸⁴ Bilal Hasanović, **a.g.e.**, s. 102.

Meclisi'nde milletvekili olarak görev yapmıştır. Daha sonra 1923'te İslam Cemiyeti'nin (Narodna Uzdanica) kurucularından biri olmuş, 1929 yılından ölene kadar da burada başkanlık yapmıştır. Mulabdić, 1900'de kurulan "Behar" gazetesinin kurucularından ve ilk editörlerinden biridir. 1903'te kurulan "Gajret" isimli cemiyetin (sosyal yardım kuruluşunun) kurucularındandır. Yazarın en önemli ve ilk Boşnak romanı sayılan eseri ise *Zeleno Busenje* adlı romanıdır. Edhem Mulabdić'in çalışmaları, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Boşnakların kültür ve eğitiminin geliştirilmesinde katkısı olduğu için büyük önem taşımaktadır.³⁸⁵

³⁸⁵ Enes Duraković, **Antologija Bošnjačke Pripovijetke XX Vijeka**, Alef Yayınevi, Sarajevo 1995, s.8; Merima Đulić, "Pripovjedni Modeli u Djelima Edhema Mulabdića", **Znakovi Vremena**, c.12 , sayı: 43/44, Sarajevo 2009, s. 279-281.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BOSNA RÜŞDİYELERİNDE MÜFREDAT, METOD VE ÖLÇME-DEĞERLENDİRME

4.1. RÜŞDİYE'DE DERS MÜFREDATLARI VE DERS KİTAPLARI

Bu kısımda rüşdiye mekteplerinde okutulan müfredatı ve nizamnamelerini, arşiv belgeleri ve çeşitli referanslardan edindiğimiz bilgiler ışığında ele alacağız.

4.1.1. Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Derslerle ilgili Kurallar

1869'da çıkan Maârif-i Umûmiye Nizamnamesinin 23. maddesine göre, aşağıdaki gibi birtakım maddelerin uygulanmasına karar verilmiştir.³⁸⁶

Tüm rüşdiye mekteplerinde aşağıdaki dersler öğretilenektir:

- 1- Mebâdi-i Ulûm-ı Diniyye
- 2- Lisan-ı Osmanî Kavâidi
- 3- İmlâ ve İnşa
- 4- Tertib-i Cedid üzere Kavâid-i Arabiyye ve Farisiyye
- 5- İlm-i Hesab
- 6- Defter Tutma Usûlü
- 7- Tersim-i Hudut
- 8- Mebâdi-i Hendese
- 9- Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî
- 10- Coğrafya
- 11- Jimnastik

³⁸⁶ **Düstur**, 1. Tertip, C. II, s. 188.

Dinî dersler (umur-u mezhep), öğretildikleri bölgenin yerel dilinde, yani Boşnakça verilecektir. Gayrimüslimlere gelince, 6. maddeye göre, mezheplerinin ilimleri, o mezhebin ulemalarına (mezhep liderlerine) göre okutulacaktır. Ticaret bölgelerinde, yetenekli öğrencilerin dördüncü yılda Fransızca öğrenmesine izin verildi, ancak bu, Bosna şehirlerinde hiçbir zaman uygulanmadı.

24. maddede, Nizamnameye göre kararlaştırılan derslerin belirli günlerde okutulması, bazılarının değiştirilmesinin istenmesi halinde Maârif Nezaretinden izin alınması ve *Meclis-i Maârif-i Kebir*'in tavsiye ve onayının alınması gerektiğine karar verildi. *Umûm-u Mekatib-i Rüşdiye Nizamnâme-i Dâhilîsi*'nin 19. maddesinde, öğretmenin sadece belirlenen mektep kitaplarına göre ders vermekle yükümlü olduğu ve bu kitaplardan başka hiçbir kitabı okutmaması gerektiği belirtilmektedir.³⁸⁷ Devlet bu maddeyi uygulamakta ve öğretmenleri buna uymaya çağırmakta kararlıdır. Örneğin, hem Akova hem de İhlivne Rüşdiyesi'ne gönderilen bir belgede, mekteplerindeki öğretmenlerin bazı dersleri değiştirdiği için, mektebe belirtilen ders kitaplarına uyma emri verildiğini görüyoruz. Fakat öğrencilerin ders saatleri dışında başka kitap okumak istemelerinde sorun olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸⁸

4.1.2. Kitap ve Risalelerin Temini

Devlet, tüm vilayetlerinde, Rüşdiye mektepleri için gerekli olan kitap ve risalelerin temini ve bunların posta aracılığıyla farklı vilayetlere gönderilmesiyle ilgilenmiştir. Ulaştığımız belgelerden bazıları, Bosna'nın farklı Kazalarındaki rüşdiyelerin kitap ihtiyaçları ve onlara gönderilen kitapların sayısı hakkında sorgulamalardan oluşuyordu. En kısa sürede bunların gönderilmesi sağlanmaktaydı. Maârif-i Umûmiyye Nezareti'nden, Ocak 1864'te Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'ya gönderilen bir belgede, Mostar Rüşdiyesi'nde okutulmak üzere toplam 320 risale, kitap, harita ve rakam taşı olmak üzere 7 farklı dersin gerekli nüshalarının ulaştırılmasına ilişkin bir tebligat gönderildiğini görüyoruz.³⁸⁹ Ayrıca 1875'te, gerekli her ders müfredatı için 500 nüsha, Bosna vilayetindeki rüşdiye ve sıbyan mektebi

³⁸⁷ *Düstur*, 1.Tertip, C. II, s. 251.

³⁸⁸ BOA. , *MF. İBT.* , 2/50, 24 Şevval 1289/25 Aralık 1872; BOA. , *MF. İBT.* , 1/68 24 Rebiülahir 1289/1 Temmuz 1872.

³⁸⁹ BOA,*TŞRBNM.* , 11/71, 22 Recep1280/2 Ocak 1864.

için toplam 14.500 nüsha olarak gönderilmesi talebine dair olumlu bir yanıt da mevcuttur.³⁹⁰

4.1.3. Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Kitaplar ve Risaleler

Bosna-Hersek rüşdiyelerinde, Osmanlı devletinin her bölgesinde benimsediği kitaplar ve risaleler okutuldu. Elde ettiğimiz arşiv belgeleri ve kaynakların bilgilerinden bu ders müfredatının bir kısmına ulaşabildik:

4.1.3.1. Ulûm-i Diniye

Geleneksel Osmanlı eğitim kurumlarının çoğunda olduğu gibi, rüşdiye mekteplerinde de temel dinî bilimler okutulmuştur. Bunlar arasında Kur'an'ın bazı surelerinin ezberlenmesi, peygamberlerin hikâyelerinin okutulması, fıkıh, ilmihal, ezan, dua vb. yer almaktadır. Bu müfredatın bazı dersleri sıbyan mekteplerinde de okutulmuştur. Bu müfredatın bazı derslerini sunuyoruz:³⁹¹

1. Tecvid-i Kur'an-ı Kerim

Tecvidi öğrenmeleri ve namaz kılmaları için gerekli olan kısa sureleri ezberlemeleri amacıyla öğrencilere bazı kitaplar okutuldu.

2. İlmihal

Birkaç farklı risale okutulmuştur.

3. Dürr-i Yekta

İmam Zâde Esad Hafız Efendi tarafından yazılmıştır (Ö: 1851). Kitap, inancın temellerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.³⁹² 1864 yılında, Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'nın isteği üzerine (bu kitabın) 40 nüshası Mostar Rüşdiyesi'ne gönderilmiştir.³⁹³ 1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne de 20 nüsha

³⁹⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 25/82, 9 Muharrem 1292/15 Şubat 1875.

³⁹¹ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 50; Ćurić, **a.g.e.**, s. 153.

³⁹² Ayşegül Altınova, **a.g.e.**, s. 303.

³⁹³ BOA,**TŞRBNM.** , 11/71, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

gönderilmiştir.³⁹⁴ 1873 yılında ise Teşene Rüşdiyesi'ne toplam 30 nüsha gönderilmiştir.³⁹⁵

4. Munyatu'l-Musalli

Sadeddin Kaşgarî tarafından yazılmıştır (Ö: 1305). Kitap taharet, namazın fikhî ve hükümlerini ele almaktadır. Rüşdiye ve sıbyan mekteplerinde İbrahim Mehmed Halebî'nin (Ö: 1549) yazdığı şerhi okutulmuştur.³⁹⁶ Belgeler, 1872 yılında Akova Rüşdiyesi'nde Ramazan ayı boyunca kitabın okutulmasının talep edildiğini göstermektedir.³⁹⁷

5. Tarih-i Enbiya

Mehmed Ali Râşit tarafından yazılmıştır. 1874 yılına ait bir belgeye göre, kitabın 10 nüshası Travnik Rüşdiyesi'ne iletilmiştir.³⁹⁸

6. Kısas-ı Enbiya

Ahmet Cevad tarafından yazılmıştır.

4.1.3.2. Yardımcı Bilimler

Rüşdiye mekteplerinde dinî ilimler ve diğer bilimler için araç olarak kabul edilen başka bilimler de okutulmuştur: **Ahlak, Mantık, Diller**

1. Ahlak

Ahlak üzerine birkaç kitap okutulmuştur:

a. *İlm-i Ahlak*

Bir grup yazarın aynı adı taşıyan birkaç küçük risalesi, ahlakın temelleri ve ilkeleri ile ilgilidir.

b. *Pend-i Attar*

Şeyh Feridüddin Attâr tarafından yazılmıştır. (Ö: 1221). Kitap "Pendnâme" olarak da anılır ve Farsça'dır. Kitap birçok bilgiyi ve değerli öğüdü içermektedir.³⁹⁹

³⁹⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

³⁹⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 11/82 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

³⁹⁶ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 41, 153.

³⁹⁷ BOA. , **MF. İBT.** , 1/68 24 Rebiülahir 1289/1 Temmuz 1872.

³⁹⁸ BOA. , **MF. İBT.** , 4/102, 27 Cemaziyelevvel 1291/12 Temmuz 1874.

c. *Gülistân*

Şeyh Sadî Şirâzî tarafından yazılmıştır (Ö: 1291/92). Kitap Farsça'dır. Zorba sultanları, zalim zenginleri ve ahlakî konulardaki diğer eksiklikleri eleştirmekte olup etik değerlerle ve şiirsel bir üslupla yazılmıştır.⁴⁰⁰ 1872 yılında Pridor Rüşdiyesi'ne 15 nüsha olarak gönderilmiştir.⁴⁰¹

d. *Nasihatu'l-Hukema*

Farsça yazılmış olup ahlakla ilgilidir. 1864 yılında Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'nın talebi üzerine 60 nüshası Mostar Rüşdiyesi'ne gönderilmiştir.⁴⁰² 1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20⁴⁰³, 1873 yılında Teşene Rüşdiyesi'ne 30 nüsha olarak gönderilmiştir.⁴⁰⁴

e. *Vezâif-i Etfal*

1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha⁴⁰⁵ ve 1873 yılında Teşene Rüşdiyesi'ne 30 nüsha gönderilmiştir.⁴⁰⁶

2. Mantık

Risale-i Arabiya

Arapça dilinde mantık ve metafor üzerine küçük risale dersidir ve dört bölümden oluşur:

Dede Genci; mantıkla ilgilidir.

Risale-i Vadiyye; mantığa giriştir.

³⁹⁹ Kitap ve müellifi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmed Çelik, **Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 240; Tahsin Yazıcı, "Gülistân", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 240-241.

⁴⁰⁰ Kitap ve müellifi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmed Çelik, **Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 234-237.

⁴⁰¹ BOA. , **MF. MKT.** , 2/35, 23 Rebiülahir 1289/30 Haziran 1872.

⁴⁰² BOA, **TŞRBNM.** , 11/71 m, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

⁴⁰³ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴⁰⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

⁴⁰⁵ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴⁰⁶ BOA. , **MF. MKT.** , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

Feride; Arapça'da mecazla ilgilidir.

Isagoci; mantıkla ilgilidir.⁴⁰⁷

3. Diller

Doğu dillerinin okutulmasına özel önem verilmiş, bu nedenle Osmanlıca, Arapça ve Farsça dilleri öğretilmiştir.

Her birinde öğretilen derslerden bazıları:

a. Osmanlıca:

- İmla ve İnşa

İmla derslerinde, öğrenciler neredeyse her gün imla yazardı. Daha büyük öğrenciler, bununla birlikte çoğunlukla güncel gazetelerden cümleler okurlardı, böylece öğrenciler dünyadaki güncel olaylar hakkında bilgi sahibi olurlardı.⁴⁰⁸

Kavaid-i Lisan-ı Osmanî / Medhal-i Kavaid

Kitap Osmanlıca dilinde, isimler, sıfatlar, zamirler ve fiillerle ilgiliydi.

b. Arapça:

Arapça'daki Nahiv ve Sarf ilmi ve uygulamaları ile ilgilidir.

Sarf ilmi, incelenen en önemli kitaplardan biridir:⁴⁰⁹

Farklı yazarlar tarafından yazılmış *Macmuatü's-Sarf'tan* birkaç kitap şunlardır:

Emsile Kitabı

1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha⁴¹⁰, 1873 yılında Teşene Rüşdiyesi'ne 30 nüsha olarak gönderilmiştir.⁴¹¹

Bina Kitabı

⁴⁰⁷ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 153.

⁴⁰⁸ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 50; **Gülşen-i Saray**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 9, 28 Şubat 1870.

⁴⁰⁹ Kelimelerin oluşumu, inşası ve fiil çekimleriyle ilgilenen bilim.

⁴¹⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴¹¹ BOA. , **MF. MKT.** , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

1864 yılında Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'nın talebi üzerine Mostar Rüşdiyesi'ne 60 nüsha gönderilmiştir.⁴¹² 1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha⁴¹³, 1873 yılında ise Teşene Rüşdiyesi'ne 30 nüsha gönderilmiştir.⁴¹⁴

Maksud Kitabı

Dildeki fiil çekimleriyle ilgilidir. 1864 yılında Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'nın talebi üzerine 50 nüshası Mostar Rüşdiyesi'ne gönderilmiştir.⁴¹⁵ 1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha⁴¹⁶, 1873 yılında ise Teşene Rüşdiyesi'ne 30 nüsha gönderilmiştir.⁴¹⁷

Nahiv üzerine okutulan en önemli kitaplar:⁴¹⁸

Avamil ve İzhar

İki kitap da Mehmed bin Pir Ali Birgivî (İmam Birgivî) tarafından yazılmıştır (Ö: 1573).⁴¹⁹ 1872 yılında Pridor Rüşdiyesi'ne 25 nüsha⁴²⁰, 1873 yılında Teşene Rüşdiyesi'ne ise 30 nüsha gönderilmiştir.⁴²¹

c. Farsça

Farsça dilbilgisinin temelleri incelenir:

Talim-i Farisî

Ahmed Kemal Efendi tarafından yazılmıştır (Ö: 1888). Kitap, Farsça dilbilgisini basit, mantıklı ve nesnel bir şekilde anlatmaktadır.⁴²²

⁴¹² BOA, TŞRBNM. , 11/71 m., 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

⁴¹³ BOA. , MF. MKT. , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴¹⁴ BOA. , MF. MKT. , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

⁴¹⁵ BOA, TŞRBNM. , 11/71 m., 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

⁴¹⁶ BOA. , MF. MKT. , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴¹⁷ BOA. , MF. MKT. , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

⁴¹⁸ Arapça irab kuralları ve cümle oluşumunun kökenlerini araştıran bilimdir.

⁴¹⁹ İmam Birgivî hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Emrullah Yüksel, "Birgivi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 6, Ankara 1992, s. 191-194.

⁴²⁰ BOA. , MF. MKT. , 2/35, 23 Rebiülahir 1289/30 Haziran 1872.

⁴²¹ BOA. , MF. MKT. , 11/82 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

⁴²² Ahmed Çelik, "Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 228.

1872 yılında Krupa Rüşdiyesine 20 nüsha⁴²³, 1873 yılında Teşene Rüşdiyesine ise 30 nüsha gönderilmiştir.⁴²⁴

Tuhfe-i Vehbî

Sümbülzade Vehbi Efendi tarafından yazılmıştır (Ö. 1809). Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Nazım şeklinde yazılmış olup 881 beyittir. Farsça öğretmek için mekteplerde uzun yıllar okutulan en ünlü sözlüklerden biriydi.⁴²⁵

4.1.3.3. Müspet Bilimler

Rüşdiye mekteplerinde okuyanların çeşitli alanlarda çalışmasını sağlamak amacıyla farklı müspet bilim türlerinin okutulmasına dikkat edilmiştir. Çoğunlukla dersler tarih, hesap, geometri, coğrafya ve hüsn-i hattı içeriyordu. Mulić, Saraybosna Rüşdiyesi'ni bitiren büyükbabası Hamid'in şöyle bir sözünü anlatıyor: Bu derslerin okunması, mezunlarına, idare sektöründe çalışmayı veya kendi işlerini daha modern bir şekilde yönetmeyi garanti ediyor. Büyükbabası Latin hattı, muhasebe ve hesap yönetiminde ustalaştı ve bu, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ticarî işlerde matematiksel işlemler yapmasını sağladı.⁴²⁶

Rüşdiyelerde okutulan Müspet derslerin bazıları şunlardır:

1. Tarih

Öğrenciler rüşdiyelerde Osmanlı tarihi okumuşlardır. 1863 yılına ait bir belgede Bosna-Hersek müfettişi Cevdet Paşa'nın Mostar ve Trebin Rüşdiyelerinde okutulmak üzere bir dizi tarih kitabı göndermek için çalıştığını görüyoruz.

Okutulan kitaplardan:

- Tarih-i Osmanî

⁴²³ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴²⁴ BOA. , **MF. MKT.** , 11/82, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873.

⁴²⁵ Kitap ve müellifi hakkında daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmed Çelik, **a.g.t.**, s. 250.

⁴²⁶ Jusuf Mulić, **a.g.e.**, s. 181.

Kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 19. yüzyıla kadar olan tarihini kısaca ele almaktadır.⁴²⁷ 1875 yılına ait bir belgeye göre kitabın 500 nüshası Bosna vilayetine gönderilmiştir.⁴²⁸

2. Coğrafya

Aşağıdakiler dâhil birkaç kitap okutulmuştur:

Medhal-i Coğrafya

1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha gönderilmiştir.⁴²⁹

Muhtasar-ı Coğrafya / Risalet-i Coğrafya

1875 yılına ait bir belgeye göre kitabın 500 nüshası Bosna vilayetine gönderilmiştir.⁴³⁰

Haritalar

Haritalar coğrafya dersinde eğitim sürecinin önemli bir parçasıydı. Bu nedenle belgelerden birinde birinci öğretmen Muhammed Âmin'in, Saraybosna Rüşdiyesi'nin öğrencilerine (yeni düzenleme üzerine) öğretilecek bilgiler için mektebe harita gönderilmesini talep ettiğini görüyoruz.⁴³¹ Birkaç belgede de Bosna'daki çeşitli mekteplere bir dizi harita gönderildiği görülmektedir.⁴³²

Bu bağlamda Ćurić, Fransız konsolosluk temsilcisi Evarist de Sent Meri'nin, Rüşdiye mekteplerinde eğitim yöntemlerinin yenilenmesine büyük ilgi gösteren Vali Safvet Paşa'nın, kendisinden öğrencilerin daha geniş ve derinlemesine incelemeleri için büyük duvar haritaları getirmesini talep ettiğine dair ifadesini aktarıyor.⁴³³

⁴²⁷ Rüşdiye mekteplerindeki tarih dersi müfredatı hakkında daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Caner Türk, **Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013, s. 93-94.

⁴²⁸ BOA. , **MF. MKT.** , 25/82, 9 Muharrem 1292/15 Şubat 1875.

⁴²⁹ BOA. , **MF. MKT.** , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴³⁰ BOA. , **MF. MKT.** , 25/82, 9 Muharrem 1292/15 Şubat 1875.

⁴³¹ BOA, **TŞRBNM.** , 11/71, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864; 25) BOA. , **TŞRBNM.** , 27/90, 16 Rebiülevvel 1281/19 Ağustos 1864.

⁴³² BOA. , **MF. İBT.** , 6/128, 20 Recep 1292/22 Ağustos 1875;

⁴³³ Midhat Šamić, **Francuski Putnici u Bosni na pragu 19. vijeku njihovi utisci o njoj**, Sarajevo 1966, s. 229-230; aktaran: Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s.143.

3. Matematik:

Hesap ve mühendislik derslerinde birkaç kitap okutulmuştur:

İlm-i Hesap / Muhtasar-ı Hesap / Risalet-i Hesap

1864 yılında Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Paşa'nın talebi üzerine Mostar Rüşdiyesi'ne 40 nüsha gönderilmiştir.⁴³⁴ 1872 yılında Krupa Rüşdiyesi'ne 20 nüsha⁴³⁵, Pridor Rüşdiyesi'ne 25 nüsha gönderilmiştir.⁴³⁶

*Mecmuatu'l-Mühendisîn*⁴³⁷

4. Hüsn-i Hat:

Devletin birçok idarî işinin temelini oluşturduğu için devlet, hat dersini öğretmeye büyük önem vermiştir. Bu nedenle rüşdiyelerin çoğundaki öğrencilere Sülüs ve Rika hattı okutulmuş ve bundan sınava tabi tutulmuşlardır.

4.2. EĞİTİM-ÖĞRETİM METODLARI VE GEREÇLERİ

Bosna'daki rüşdiyelerin eğitim-öğretim metodları ve gereçleri konusunda elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda bazı öğrencilerin tanıklıkları üzerinden birtakım bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu nedenle bu kısımda Rüşdiye mektebindeki öğrencilerinin dilinden, mekteplerdeki gündelik hayata ve kullanılan öğretim yöntemlerine dair bilgileri aktaracağız.

4.2.1. Mektepte Çalışma Zamanı

Buradaki çalışma düzenlerine tanık olan Edham Mulabdić, Rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerin ayrıntılı tasvirini yapmıştır:

Maglay'daki rüşdiyede dersler sabah erken saatlerde başlayıp 11'e kadar devam ederdi. Öğle vakti gelince, gür sesli bir öğrenci sınıfın ortasında durup yüksek sesle "Yemek yemeye" diye bağırdı ve herkes bir saat içinde öğle yemeği yedikten sonra tekrar mektebe dönerdi. Ardından aynı gür sesli öğrenci "Abdest Almaya" diye seslenir, öğrenciler toplanıp abdest alırdı. Sonra öğle namazına çağrı duyuluyordu:

⁴³⁴ BOA, TŞRBNM. , 11/71, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

⁴³⁵ BOA. , MF. MKT. , 2/71, 29 Rebiülahir 1289/6 Temmuz 1872.

⁴³⁶ BOA. , MF. MKT. , 2/35, 23 Rebiülahir 1289/30 Haziran 1872.

⁴³⁷ Hajrudin Ćurić, a.g.e., s. 153.

"Vakt-i Salât!" Namaz kıldıktan sonra dersler devam ederdi, öğrenciler ikinci namazını kılıp evine dönerdi.⁴³⁸

4.2.2. Sınıfların Düzeni ve Öğrencilerin Araçları

Bosna'daki Rüşdiyelerin sınıflarının düzeni ve araçları konusunda elimizde yeterince resmî bilgi bulunmadığından, bu konuda yine bazı öğrencilerin tanıklıklarına başvuracağız. Avusturya-Macaristan işgalinden sonra Saraybosna mektebinde okuyan öğrencilerden biri olan Mehmet Ramiz Deliç'in, Ćurić'e aktardığına göre, mektebin birinci öğretmeni işgalden sonra da değişmeden kalmıştır.

Saraybosna mektebinde hem Banaluka hem de Travnik Rüşdiye mekteplerinde aynı olan dört sınıfa ayrıldığını ve öğrencilerin dördüncü sınıftan okumaya başlayıp birinci sınıfa kadar devam ettiğini belirtmektedir. Böylece, birinci sınıfların öğrencileri mektebin en büyük öğrencileri oluyorlardı. Her sınıfta bir Kalfa⁴³⁹ (öğretmen asistanı) olup sınıfın 45 öğrencisi (şakirdi⁴⁴⁰) vardı ve onlardan sorumlu olduğu için öğrencilerini takip etmek ve öğretmek onun göreviydi.

Mektep mobilyalarla donatılmamıştı, ancak öğrenciler yerde oturuyordu ve her öğrencinin oturabileceği bir halı vardı. Öğrenciler, yerde otururken dizlerinin üzerine kullanarak hatlarını yazarlardı, önlerinde bulunan masalara da kitap ve aletlerini koyarlardı. Sınıf kapısının yanında, Farsça'da "çıktı" anlamına gelen "ref" ve diğer yanda "geldi" anlamına gelen "amed" yazılı tahta bir tablo vardı. Çıkmak isteyen öğrenci tabloyu "ref"e çevirir, geri döndüğünde "amed"e çevirirdi. Ancak tahtada "amed" yoksa kimsenin çıkmasına izin verilmezdi.⁴⁴¹

Mulabdić, Maglay Rüşdiyesi'nde öğretmenin isteğine göre bir oda hazırlandığını, büyük "Dershane"de sadece tek sınıfın olduğu ve tüm öğrencilerin o sınıfta kaldığını, fakat daha sonra ikinci ve üçüncü sınıflar açıldığında öğrencilerin bir kısmının diğer sınıflara yerleştirildiğini belirtmiştir. Sınıfın duvar kenarlarının her iki tarafında öğrenciler için sandalyesiz bir masa vardır, yerde iki sıra öğrenci oturacak şekilde ortası boş kalırdı. Defterleri ve kâğıtları olmadığı için, öğrenciler

⁴³⁸ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 52.

⁴³⁹ Kalfa: "Öğretmenin yardımcısı" anlamına gelen Farsça kelime.

⁴⁴⁰ Şakird: "Öğrenci" anlamına gelen Farsça kelime olup Osmanlıcada da bu anlamla kullanılmıştır.

⁴⁴¹ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 144.

yazı yazmak için tahta kullanırlardı. Bu tahta, öğrencilerin, üzerine yazı yazabileceği, süngerle silip tekrar yazabileceği kadar kullanılıyordu. Öğrencilerin mektebe gidip dönerken yanlarında taşımak zorunda oldukları kalem ve tahtaların yanı sıra çok sayıda kitap da olduğu için öğretmen -öğrencilerin işini kolaylaştırmak amacıyla- her birinin eşyalarını taşımak için bir çanta veya poşet getirmesini istedi. Böylece hemen hemen her öğrencinin bir kumaş çantası oldu.⁴⁴²

4.2.3. Öğretim ve Eğitim Dili

Dersler Türkçe yapılırdı, öğrencilerin birbirleriyle konuşurken ve ara sırasında bile sadece Türkçe konuşmasına izin verilirdi. Çoğu zaman öğretmen konuşmalara katılırdı, bu yüzden öğrencinin ne söylediğine ve nasıl söylediğine dikkat etmesi gerekirdi. Çünkü öğretmen bu fırsatı değerlendirir; cümle, kelime türleri ve çekimler hakkında sorular sorardı.⁴⁴³

4.2.4. Rüşdiyelerde kullanılan Öğretim Yöntemleri

1870 tarihli *Umûm-i Mekatib-i Rüşdiye Nizamnâme-i Dâhilîsi*'nin 17. ve 18. maddelerinde, derslere başlamadan önce öğretmenin derse katılan ve katılmayan öğrencilerin isimlerini kaydetmesi gerektiğine karar verildi. Öğretmenin, her gün yaklaşık 15 öğrenciyi aldıkları dersler konusunda test etmesi ve notlarını not defterine yazıp "en iyi," "orta" ve "en kötü" olarak üç sınıfa ayırması gerekirdi.⁴⁴⁴

Maglay Rüşdiyesi'ne gelince, genellikle tüm sınıflar, dinî bilimlerle derse başlar, ardından programa göre diğer derslere geçerdi. Öğrenciler dersi bitirdikten sonra müzakere için başka sınıfa geçerlerdi ve bu ders şu şekilde yapılırdı: En başarılı öğrenciler seçilip öğretmenin yerine geçerdi ve biraz önce öğretmenin anlattığı dersi yeniden anlatırdı. Eğer o zorlanırsa öğrencilerden biri ona yardım etmeye kalkar fakat öğrenciler yapamazsa, öğretmene kendisi sorardı. Bu gözden geçirme, öğretmen başka bir sınıfa ders verirken gerçekleşirdi.

Mulabdić, öğrenciler soru sorduğunda öğretmenin kızmadığını, zira bunun, öğrencilerin sınıfta gözden geçirme yaptıkları anlamına geldiği için onu mutlu

⁴⁴²Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 49-51.

⁴⁴³Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 51.

⁴⁴⁴**Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 251.

ettiğini bildirmiştir. Aksine, öğrenciler sormazsa öğretmen kızardı. Çünkü bu, dersi gözden geçirmedikleri anlamına gelirdi. Öğretmen tarafından anlatılan ders başarılı öğrenciler için kolaysa, gözden geçirmeyi daha zayıf öğrencilere yöneltirdi.⁴⁴⁵

Aşağıda bazı derslerin öğretim metodlarını sunuyoruz:

4.2.4.1. Diller

Öğrenciler Türkçe ve Farsça bazı metinleri okuyarak Boşnakçaya çevirip açıklar, ayrıca dilbilgisi kurallarını da analiz ederlerdi. Genellikle öğretmenler Türkçe metinleri dikte eder, daha sonra üstün öğrenciler metinleri düzeltir ve netleştirirdi. Dilin grameri, canlı/pratik bir şekilde olmak için ders kitapları aracılığıyla tümdengelim yöntemiyle öğretilirdi.⁴⁴⁶

4.2.4.2. İmla

Türkçe imla (heceleme) öğrenmek sürekli eğitim gerektirdiğinden, öğrencilerin hemen hemen her gün yazmaya (hecelemeye) ihtiyacı vardı. Öğretmen "imla" dediğinde, öğrencilerin, elinde kalem ve kâğıtla hazır olması gerekirdi. Daha büyük sınıflarda, birlikte heceleme yazarlardı. Böylece öğretmen, öğrenciye, okuması için bir cümle verir, bu cümleler genellikle derste daha önce ele almadığı metinlerden olurdu. Bunlar genellikle gazetelerden alınan cümlelerdi. Mulabdić, Maglay Rüşdiyesi'nde sık sık Plevne'deki Rus-Türk Savaşı'nın tüm haberlerini yazdığını hatırlıyor. Öğretmen daha sonra öğrencilerin metinlerini okuyup en az yazım hatası yapan öğrencileri överdi.⁴⁴⁷

4.2.4.3. Hüsn-i Hat

Hüsn-i Hat dersinde, Nesih, Sülüs ve Rika hatları kullanılmıştır. Daha genç sınıflar neredeyse her gün yazıyor, büyükler ise haftada bir kere yazıyorlar. Öğrenciler, satırı daha doğru yazmak için rekabet ederlerdi ve öğretmen, yazıları karşılaştırarak aralarında hüküm verirdi.

⁴⁴⁵ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 50-51.

⁴⁴⁶ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 51.

⁴⁴⁷ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 51.

4.2.4.4. Hesap

Mulabdić'in hatıralarından edindiğimiz bilgilere göre bu dersi anlatmak için kapının yan tarafına üç ayaklı bir kara tahta eklenirdi. Kapının iç tarafında, kapıya tutturulmuş olup boylamasına ve yatay sıralar halinde 1'den 10'a kadar sayılar içeren bir tablo vardı. Bu tabloya "kerrat" deniyordu ve bu isim "kere" kelimesinden geliyordu. Tablo, sayıları çoğaltmak için kullanılıyordu. Örneğin, "üç kere beş, on beş" oluyordu. Yatay sayılardan dikey yönde bir sayı ile dikey sayılardan yatay yönde bir sayı sürüklenerek iki sayının çarpımı elde edilirdi. Kesişimler bu sayıların sonucuydu. Beyaz tahtasında çalışan bir öğrenci -mesela 9 x 7 işleminin sonucunu hatırlayamazsa "kerrat" tablosuna bakmak zorunda kalırdı. Daha sonra, gidip tabloya bakmak, büyük öğrenciler için bir tür cezalandırma oldu. Mulabdić, Maglay Rüşdiyesi'nde çocukların mektepte aldıkları hesap dersini sevdiklerini ve dersten döndükten sonra evde ders çalışmayı eğlenceli bulduklarını belirtiyor.⁴⁴⁸

4.3. İMTİHAN VE NOT SİSTEMİ

4.3.1. Sınav Töreni ve Şehadetnâme (Diploma) Verme Yöntemlerine İlişkin Kurallar⁴⁴⁹

Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin 25. maddesine göre mektepte yapılan sınavların saatleriyle ilgili olarak, Temmuz ayı başında, tüm rüşdiye mekteplerinde eğitim, 15 gün süreyle öğrencilerin dersleri gözden geçirmesi için tatil edilir. 15 Temmuz'dan ayın sonuna kadar 15 gün içinde sınavlar yapılırdı. Sınavların sona ermesiyle mektepler kapatılır, 23 Ağustos'ta tekrar açılırdı.

Öğrencilere Şehadetnâme verilmesiyle ilgili Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesinin 26. ve 155. maddeleri ile öğrencilerin "Vazâifine" (görevlerine) ayrılan bölümün 41. maddesine göre, dört yıllık rüşdiye mekteplerinde öğrenim süresi tamamlandıktan sonra Maârif Meclisi tarafından imtihan nizamnamesine göre Şehadetnâme verilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda bu öğrencilerinin idadî veya daha yüksek dereceli mekteplere sınavsız girmesine izin verilir ve sınavları geçemeyen öğrenciler rüşdiye mektebinde bir yıl daha okuyabilirlerdi.

⁴⁴⁸ Edham Mulabdić, **a.g.m.**, s. 50-51.

⁴⁴⁹ **Düstur**, 1.Tertip, C. II, s. 188-189, 210-211, 245.

Sınav törenlerine gelince, madde 154'e göre, rüşdiye ve idadî mekteplerinin sınavları sultanî mekteplerindeki birinci öğretmenlerin ve memleketin Maârif ehlinden kişilerin huzurunda yapılırdı. Ancak şehirde sultanî veya idadî mektebi yoksa sınav rüşdiye mektebinin öğretmenlerinin ve Maârif erbabının huzurunda yapılırdı.

4.3.2. Devletin Rüşdiyelerde Yapılan Sınavları Takibi

Osmanlı Devleti, Bosna Vilayetinin ilk rüşdiye mekteplerinin açılmasından itibaren, genel olarak rüşdiye mekteplerinde eğitim sürecini takip etmeye, öğrencilerin sınavlardaki performanslarını değerlendirmeye ve özellikle sınavların belirlenen zamanlarda yapılmasına dikkat ediyordu. Devlet ayrıca öğrencilerin sınavlardaki ilerlemelerini takip etmek istiyor, bu nedenle dört sınıftaki öğrencilerin isim ve notlarının kaydedildiği imtihan cetvellerinin gönderilmesini de istiyordu. Eylül 1872 tarihli bir belgede Banaluka, Çelebipazarı, Yenipazar, Taşlıca, Foça, Biyeline, Glamoç, İhlivne, Aziziye Bâlâ, Krupa ve Nevesin'den imtihan cetvellerinin neden gelmediğine dair bir soruşturma gönderildiğini görüyoruz.⁴⁵⁰

Bosna valisi Hurşid Paşa tarafından gönderilen 13 Ağustos 1851 tarihli belge, Tuzla-zir'de inşa edilen rüşdiye mektebinde yapılacak sınavların şekline ve yöntemine ilişkin bilgiler vermektedir⁴⁵¹. 1857 Şubat ayında 4 öğrencinin mezun olduğu Travnik Rüşdiyesi'nin imtihan cetvellerini görmekteyiz.⁴⁵² 1864 yılının Ocak ayında da aynı rüşdiyenin imtihan cetvellerinde dört sınıftaki öğrencilerin isimleri, aldıkları çeşitli derslerin notları, ayrıca mezun olup şهادetnâme alan 10 öğrenci hakkındaki detayları görüyoruz.⁴⁵³

Devlet, öğrencileri teşvik etmek için, gösterdikleri çabalardan ötürü seçkin öğrencileri ve öğretmenlerini ödüllendirmek istiyordu. Sınav törenleri yapıp öğrenciler tarafından sunulan sınavlardan bazı örnekler merkeze gönderilirdi. Örneğin bunu 1856'da Saraybosna mektebinde yapılan ilk sınavlarda görüyoruz.

⁴⁵⁰ BOA. , MF. MKT. , 5/40, 15 Recep 1289/18 Eylül 1872.

⁴⁵¹ BOA. , A. İMKT. UM. , 240/16, 15 Şevval 1267/13 Ağustos 1851.

⁴⁵² BOA. , A. İMKT. UM. , 270/16, 12 Cemaziyelahir 1273/5 Temmuz 1876.

⁴⁵³ BOA. , TŞRBNM. , 11/79, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864 .

Maârif Nezâretine öğrencilerin imtihan cetvelleri ve bazı öğrencilerin Sülûs ve Rika hatlarına ait sınav kağıtları gönderilmiştir.⁴⁵⁴

4.3.3. Rüşdiyelerde Sınav Törenleri

Rüşdiye mekteplerinde her yıl sonunda yapılan mezunlara yönelik sınavlar önemli bir olay olarak görülürdü ki sınav töreni bir kutlama niteliğindedir. Oradaki öğretmenlerin yanı sıra şehirdeki müftü, kadı ve önde gelen şahsiyetlerin huzurunda öğrenciler sınavlara girerlerdi. Öğrencilere sorular sorulur, ortak bir değerlendirme yapılır ve başarıyla tamamlayan öğrenciler belirlenirdi. Belirtilen tüm sınavları başarıyla tamamlayan öğrenciler, idadî mekteplerinin giriş sınavına girmeden çalışmalarına devam edebiliyorlardı. Rüşdiye sınavları bittikten sonra padişaha dua edilirdi.

Örneğin 1856'da yapılan Saraybosna Rüşdiye sınav törenini izlemek için vali, defterdar, eyalet merkezindeki üst düzey yetkililer, memurlar, yerel ulema ve mektebin bulunduğu Kazanın halkı törene katılmıştı. Öğrencileri teşvik etmek için vali her öğrenciye altın madalya vermiş, ayrıca sınavların ardından mektepte bulunanlara ziyafet ikram edilmişti. Belgede, valinin öğrencilerin sınavlarının sonuçlarından memnun olduğu ve bunlarla gurur duyduğu belirtiliyor.⁴⁵⁵ Travnik Rüşdiyesi'nin benzer bir töreninde Kazanın önde gelen şahsiyetleri ve müftü, mektebin birinci öğretmeni Ahmed Niyazi ile birlikte öğrencilere çeşitli dersler hakkında sorular sormuşlar, öğrencilerin cevaplarını güzel bulmuşlar ve çocukların kısa sürede bilimde elde ettikleri başarıları takdir etmişlerdir. Birinci ve ikinci öğretmenler mektepteki çabalarından dolayı ödüllendirilmişlerdir.⁴⁵⁶

İlginçtir ki Avrupa konsolosluklarının temsilcileri, rüşdiye mekteplerinde yapılan sınav törenlerine katılmış ve bunu değerlendirmişlerdir. Örneğin, Kasım 1869 yılında Bosna gazetesi, devletin üst düzey temsilcilerinin ve önemli şahsiyetlerinin yanı sıra çeşitli konsoloslukların temsilcilerinin de Saraybosna mektebinde yapılan sınavlara katıldığını bildirir. Aynı vesileyle, Fransız konsolosluk

⁴⁵⁴ BOA. , A. İMKT. NZD. , 190/98,(1,8-20), 25 Zilhicce 1272/27 Ağustos 1856.

⁴⁵⁵ BOA. , A. İMKT. NZD. , 190/98, (3), 25 Zilhicce 1272/27 Ağustos 1856.

⁴⁵⁶ BOA. , TŞRBNM. , 11/79, 22 Recep 1280/2 Ocak 1864.

temsilcisi Evarist de Sent Meri törene katılıp "Bu mektepte, çalışmayı, özellikle hesap ve coğrafya olmak üzere birkaç ay içinde gösterdiği kayda değer ilerlemeyi diğer ülke konsoloslarıyla birlikte değerlendirmiştir. Konsolos, Türkçe dili çalışmalarının da kayda değer bir ilerleme kaydettiğini görmüştür."⁴⁵⁷

4.3.4. Bazı Rüşdiyelerin Sınav Törenleri Hakkında Gazete Haberleri

Bosna Gazetesi ve *Gülşen-i Saray Gazetesi*, Bosna-Hersek'in Saraybosna, Travnik, Banaluka, Mostar, Tuzla-zir ve Yenipazar gibi bazı önemli Kazalarının rüşdiye mekteplerinde yapılan sınavların detaylarını yayınlamışlardır. Bu rüşdiyelerde öğrenciler genellikle Arapça, Farsça, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i hat ve Hesap derslerinden sınavlara girmişlerdir.⁴⁵⁸

19 Temmuz 1875 tarihli *Bosna Gazetesi*nde yer alan bir haberde, Saraybosna'daki sınavların memurlar, temsilciler ve ulema huzurunda yapıldığı belirtiliyor. Öğrenciler çeşitli derslerin sınavlarına girmiş ve her derste sorulan sorulara verdikleri cevaplar, özellikle Rika, Sülüs ve Nesih hattı sınavındaki başarıları katılımcıların memnuniyetini ve onayını almıştır. Ayrıca öğretmenin verimliliğini ve gösterdiği çabayı takdir etmişlerdir. Sekiz öğrenci şهادetnâme, 16 öğrenci ise tahsinnâme almıştır. Sonunda bu öğrencilerden İbrahim Tevfik Efendi teşekkür konuşması yapmış ve gazete de bunun metnini gururla neşretmiştir.⁴⁵⁹ *Gülşen-i Saray Gazetesi*, Mostar Rüşdiyesi'nde de Saraybosna Rüşdiyesi'ndeki gibi sınav yapıldığının haberini veriyor.⁴⁶⁰ Öğrencilerin Arapça, Türkçe, Farsça, Coğrafya, Hesap ve Hüsn-i hat derslerinde özel başarı gösterdiklerine dikkat çekiyor.

Yenipazar Rüşdiyesi'ne gelince, gazeteler 1868 yılının sonunda yapılan sınavlardan beş öğrenci mezun olduğunu bildiriyor.⁴⁶¹ Ardından 1869 yılında dört öğrenci mezun olmuştur.⁴⁶² 1874'te Yenipazar doğumlu olup Saraybosna Askerî

⁴⁵⁷ Midhat Šamić, **a.g.e.**, s. 229-230; Aktaran: Hajrudin Čurić, **a.g.e.**, s. 143.

⁴⁵⁸ Hajrudin Čurić, **a.g.e.**, s. 142.

⁴⁵⁹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 473, 19 Eylül 1875.

⁴⁶⁰ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 129, 30 Teşrin-i Sâni 1868; Sayı: 318, 30 Eylül 1872; Sayı: 425, 17 Ağustos 1874. **Gülşen-i Saray**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 2, 10 Kânun-ı Sâni 1870. Her gazetede, bu rüşdiyede okuyan öğrencilerin isimleri bulunmaktadır.

⁴⁶¹ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 129, 30 Teşrin-i Sâni 1868.

⁴⁶² **Gülşan-i Saray**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 44, 30 Teşrin-i Evvel 1869.

İdadîsi'nde okuyan beş öğrencinin hesap ve coğrafya gibi derslerde başarı gösterdikleri bildirilmiştir⁴⁶³. Bosna gazetesi, Tuzla-zir Rüşdiye mektebinde Aralık 1870'de yapılan sınavların detaylarından ve öğrencilerin tüm sorulara verdikleri cevaplardan bahsetmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁶³ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 187, 10 Kânun-ı Sâni 1870; Sayı: 425, 17 Ağustos 1874.

⁴⁶⁴ **Bosna**, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 186, 3 Kânun-ı Sâni 1870.

SONUÇ

Bosna, 1463'de fethedildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa sınırları içinde beş yüzyıl boyunca önemli bir konumda yer almıştır. Bu sayede Osmanlılar, Bosna'nın tarihi ve oluşumu üzerinde o dönemden modern çağa kadar en büyük etkiye sahip olarak çokça eğitim, kültür ve medeniyet mirası bırakmıştır. Hiç şüphe yok ki mektepleri ve İslamî medreseleri içeren eğitim kurumları, Osmanlı döneminde Bosna'nın ayırt edici özelliği olan ve hâlâ da devam eden Osmanlı kültürünün korunmasında önemli rol oynamıştır.

Devlet, Tanzimat döneminde imparatorluk genelinde eğitimde reform yapma eğiliminde olmuş, -sadece İslamî ilimler ve bazı temel okuma-yazmanın öğretildiği sibyan mekteplerinin ve geleneksel İslamî medreselerin aksine- hem dinî hem de müspet ilimlerin eğitiminin verilmesi için doğu dilleri, matematik, coğrafya, tarih, hat vb. dahil olmak üzere rüşdiye mektepleri kurmaya karar vermiştir. Daha sonra 1867'de bu mekteplere gayrimüslim öğrencileri kabul etmeye başlamıştır. Devletin bu kurumsal değişimdeki temel amacı, öğrencileri hem idadî mekteplerde okumaya hazırlamak hem de mezun öğrencilerini çeşitli sektörlerde devletin sadık çalışanları haline getirerek değerlendirmektir.

Devlet, ülkenin içinden geçtiği zor dönemde, halkın eğitim ve ahlak düzeyini yükseltmeyi ve devlet tarafına çekmeyi amaçlayan bir eğitim politikası inşa etmeye özel önem vermiştir. Taşrada ilk rüşdiyelerin Bosna'da 1852 senesinde açılması kararı şüphesiz Tanzimat devri merkezileştirme siyasetinin bir ayağıdır. Bu nedenle devlet belgelerinde, birçok kez mektep açma, öğrencileri bu mektebe katılmaya teşvik etme ve çocukları ilmin ışığından mahrum bırakmama gerekliliği vurgulanmaktadır.

Resmî kayıtlara göre, 1856'dan itibaren gayrimüslim öğrencilerin rüşdiye mekteplerinde Müslüman öğrencilerle yan yana okumaya kabul edildiği ilk

eyaletlerden birinin Bosna olduğunu göstermiştir. Bu da devletin bu bölgedeki tüm yerel halk ile yakınlaşma ve ilişkisini sağlamlaştırma arzusunu doğrulamaktadır.

Bosna'da uygulanan ıslahat çalışmalarının birçoğu yerel halk tarafından kabul edilmemiş, vilayette birçok kargaşa yaşanmasına sebep olmuştur. Ama eğitim sisteminde gerçekleşen ıslahatı halk içtenlikle karşılayıp kabul etmiştir. Bunun en iyi kanıtı, halkın ve yerel memurların birçok durumda farklı mektepler için yapılan harcamalara katkıda bulunması ve katkıda bulunan kişilerin ve yerel memurların isimlerinin ve katkılarının miktarının resmî gazetede yayınlanmasıdır. Hatta bazı durumlarda bir kasabanın sakinlerinin, çocuklarının mücavir köylerin mekteplerine ulaşmalarının zorluğundan dolayı vilayet yönetiminden, köylerinde rüşdiye mektebi kurmasını istediklerini de görüyoruz. Bu yüzden vilayetteki rüşdiye mekteplerinin, ilk yıllardaki 7 mektepten, daha sonraları vilayetin önemli Kazalarına yayılmış olarak otuzdan fazla mektebe ulaştığını görmekteyiz.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi devlet, rüşdiye mekteplerini de içeren eğitim politikasını Bosna'da uygulamaya özel önem vermiştir. Devletin, mekteplerin eğitim sürecinin takip ettiğini, öğrencilerin devam cetvellerini denetlediğini, mektebin kurallarının ve yönetmeliklerinin uygulanmasını izlediğini, gerekli kitap ve risaleleri gönderdiğini, aynı zamanda mektebin bulunduğu şehrin halkının, devlet memurlarının, müftü ve önemli şahsiyetlerin katıldığı tören şeklinde yapılan sınavları denetlediğini ve mezun olan öğrenci ve öğretmenleri emeklerinden dolayı ödüllendirdiğini görüyoruz. Devletin çoğu durumda eğitim sürecini takip ettiğini belirtsek de bu kurumların verimli olmasını ve istenen sonuçları vermesini etkileyen bazı eksiklikler de vardı. Bu eksikleri ifade etmeye çalışacağız.

Osmanlı döneminde büyük vilayetlerin merkezinde kızlar için rüşdiye mekteplerinin açılmasına karar verilmesine rağmen Bosna vilayetinde kız rüşdiye mektebinin kurulmasına dair tek bir belge bile bulamadık. Bu okulların Avusturya-Macaristan işgali döneminde kurulduğunu biliyoruz. Ancak bu, devletin genel olarak kız çocuk yetiştirmekle ilgilenmediği anlamına gelmez. Zira tüm Osmanlı dönemi boyunca Boşnak kızların Osmanlı-İslam kültüründe eğitim-öğretimine katkı sağlayan mektepler ve medreseler burada kurulmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, özellikle idarî yönetim ve müfredatla ilgili eksiklikler burada da mevcuttur. Aynı zamanda bazı mekteplerde öğrencilerin Osmanlıca ve Arapçayı iyi bilmemeleri, eğitimin zorlaşmasına neden oluyordu. Birçok rüşdiye

mektebine ayrılan bütçe yetmediği için birçok durumda yerel halk, mekteplerin kurulmasına katkıda bulunmak zorunda kalmıştır. Buna ek olarak, her ne kadar *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*, rüşdiye öğretmenleri için sabit maaşlar belirlemiş olmasına rağmen bu kural Bosna'da uygulanmamıştır. Bu nedenle rüşdiye öğretmenleri, gerek birinci gerekse ikinci öğretmenler eşit ve yeterli maaş alamamışlardır.

Tüm bunların yanısıra Bosna'da Rüşdiyelerin etkin olarak eğitim verdikleri süre otuz yıldan uzun sürememiştir. Çünkü Bosna'nın 1878'de Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmesinin ardından eğitim sisteminde değişiklikler yapılmıştır. Avusturya idaresi, yararsız ve gereksiz bir kurum olarak gördüğü için rüşdiyeleri kademeli olarak ilkokula çevirerek iptal etmeye çalışmıştır. Böylece rüşdiyeler sadece Müslüman öğrencilerle sınırlı hale gelmiş ve eğitime, Boşnak dili eklenmiştir.⁴⁶⁵

Osmanlı taşrasının en önemli serhad vilayetinde Dersaadet'ten hemen sonra kurularak eğitim veren Bosna Rüşdiyeleri, etkin olarak yaklaşık otuz sene çalışmalarına rağmen, sonuçları itibarıyla son derece etkili bir eğitim ve merkezileştirme reformunun parçası olmuşlardır. Mekteplerin sözkonusu etkileri Müslüman ve gayrimüslim mezunlarından önemli bir kısmının devlet sektöründe çalışması, bir kısmının da İstanbul'da eğitimine devam etmesi şeklinde de devam edecektir. Rüşdiyelerin nicelik ölçütüne bakıldığında ise, burada bahsedilmesi gereken şudur: Bosna'daki Rüşdiye mekteplerinde öğrenim gören öğrenci sayısının bazı kaynaklarda Bosna halk nüfusuna nispetle az olduğu belirtilmiş olsa da bunun Edirne, Bursa, Selanik, Ankara ve Tuna haricindeki vilayetlerden daha fazla olduğu görülür.⁴⁶⁶

Bosna'da uygulanan eğitim reformu çerçevesinde, rüşdiyelerin misyonlarını büyük ölçüde yerine getirdikleri ve hedeflerine ulaştıkları görülmektedir. Aynı zamanda, temel idarî ve dinî görevleri yerine getirebilecek eğitimli bir neslin ortaya çıkmasında ve okuma-yazma oranlarının artmasında etkili olmuşlardır. Özellikle Müslüman çocuklar için erken/temel eğitim açısından önemli bir adım olmuştur. Daha da önemlisi Osmanlı yönetimi altında yetişen son Boşnak neslinin, Tanzimat

⁴⁶⁵ Hajrudin Ćurić, **a.g.e.**, s. 234-235.

⁴⁶⁶ Emine Tonta Ak, **a.g.e.**, s. 75.

döneminin mahsulü olan bu ilk sistemli resmî eğitim kurumlarından yetişmiş olmasının etkisi bugün dahi devam eden kültürel bağılıklar yaratmıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. İrade Tasnifi

- Dahiliye (İ.DH)
- Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD)
- Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

b. Sadaret Tasnifi

- Maârif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)
- Sadaret Ahmedî Mektubi Mühime Evrakı (A. }MKT.MHM)
- Sadaret Amedî Kalemi Evrakı (A. AMD)
- Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A. MKT)
- Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT.MVL)
- Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı (A. }MKT.NZD)
- Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. }MKT.UM)
- Dahiliye Meclisi Vükela (MVL)
- Şûrâ-yı Devlet (Ş.D.)
- Taşra Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞR.BNM)
- Tedrîsât-ı İbtidâiye Kalemi (MF.İBT)

2. KİTAPLAR, MAKALELER VE TEZLER

AKYILDIZ, Ali: "Tanzimat", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 40, İstanbul 2011, s. 1-10.

AKYÜZ, Yahya: **Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2008**, Begem Akademi Yayıncılık, Ankara 2008.

ALTINOVA, Ayşegül: **Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

- ARUÇI, Muhammed: “Mostar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, İstanbul 2005, s. 295-298.
- ARUÇI, Muhammed: “Sancak”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:36, İstanbul 2009, s. 99-102.
- ARUÇI, Muhammed: “Yenipazar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:43, İstanbul 2013, s. 468-471.
- ÂŞIK PAŞAZADE: **Osmanoğulları'nın Tarihi**, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., İstanbul 2003.
- ATTILA HOARE, Marko: **The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day**, Al Saqi, Lebanon 2007.
- AYDAR, Hidayet: “Rüşd”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, İstanbul 2008, s. 297-298.
- BALTACI, Cahit: “Mektep”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, Ankara 2004, s.6-7.
- BİNGÖL, Sedat: "Mekteb-i Mülkiye'nin Bir Şubesi: Bosna'dan Sabah Mektebinin Açılışı ve Kuruluş Talimatları", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 25, No. 229, s. 339-249, Mart 2014.
- CANER, İbrahim: **Türk Osmanlı Devletinde Tarih Eğitimi (1839-1922)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.
- CEVAD, Mahmud: Haz. Taceddin Kayaoğlu, Maârif-i Umumiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilat ve İcraâtı: XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- CEVDET PAŞA, Aḥmed: **Tezâkir**, 21-39, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- ČOLAKOVIĆ, Ahmed Salih: **Al-Sakafah Al-Islamiyya ve Al-Arabiya Fi El-Bosna ve El-Hersek (869-1295AH / 1463-1878M)**, Dar Iqraa' Yayınları, 2015.
- ĆURİĆ, Hajrudin: **Muslimansko Školstvo u Bosni i Hercegovini Do 1918, Godine**, Veselin Masleša Yayınevi, Sarajevo, 1983.
- ÇELİK, Ahmet: “**Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Farsça Öğretimi**”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- DONIA, Robert J.; VAN ANTWERP FINE, John: **Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed**, Columbia University Press, New York 1994.

- DULIĆ, Merima, “Pripovjedni Modeli u Djelima Edhema Mulabdića”, **Znakovi Vremena**, c.12 , sayı: 43/44, Sarajevo 2009, s. 279-281.
- DURAKOVIĆ, Enes, **Antologija Bošnjacke Pripovijetke XX Vijeka**, Alef Yayınevi, Sarajevo 1995.
- EMECEN, Feridun: “Banaluka”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 49-51.
- ERGİN, Osman: **İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maârif Tarihi**, Eser Neşriyat ve Dağıtım, Cilt:1-2, İstanbul 1977.
- GADŽO-KASUMOVIĆ, Azra: “Education-Beginning and Development of the Ottoman-Islamic Literacy in the Bosnian Eyalet”, International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, IRCICA Yayınevi, İstanbul 2001.
- GÖLEN, Zafer: “**Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Eğitim**”, PRILOZI (POF), 52-53 (2004), Sarajevo, s. 230-264.
- GÖLEN, Zafer: **Tanzimat Döneminde Bosna Hersek**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- HASANOVIĆ: Bilal: **Islamske Obrazovne Ustanove u Bosni i Hercegovini Od 1850. Do 1941**, Islamski Pedagoški Fakultet u Zenici, Hamidović, Sarajevo 2008.
- IMAMOVIĆ, Mustafa: **Boşnakların Tarihi**, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: “**Tanzimattan Önce ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı**”, 150. Yılında Tanzimat, Yay. haz.: Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 335-395.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C.II, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1998.
- KAYA DOĞANAY, Fatma: “**Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri**”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- KIEL, Machiel: “koniçe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:26, Ankara 2002, s. 173-174.
- KIEL, Machiel: “Livno”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 200-202.
- KIEL, Machiel: “Maglay”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:Ek-2, İstanbul 2016, s. 165-166.

- KIEL, Machiel: “Nevesin”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:33, İstanbul 2007, s. 44-45.
- KIEL, Machiel: “Taşlıca”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:Ek-2, İstanbul 2016, s. 580-582.
- KIEL, Machiel: “Travnik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, İstanbul 2012, s. 308-311.
- KIEL, Machiel: “Trebinye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:41, İstanbul 2012, s. 311-312.
- KIEL, Machiel: “Tuzla”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:41, İstanbul 2012, s. 453-455.
- KIEL, Machiel: “Ustulçe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:42, İstanbul 2012, s. 193-195.
- KLAIĆ ,Vjekoslav: **Bosna: Podaci O Zemljopisu i Povijesti Bosne I Hercegovine**, Matica Hrvatska yayınları, Zagreb 1878.
- KODAMAN, Bayram: **Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: **Stari Bosanski Gradovi (vieux bourgs bosniaques), Naše Starine Godišnjak Zavoda Za Zaštitu Spomenika Kulture Sr Bosne I Hersegovine**, Cilt:I, Sarajevo 1953.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: **Visoko**, Islamska Dionička Štamparija, Sarajevo.
- MALCOLM, Noel: **Bosnia: A Short History**, New York university press, New York 1994.
- MOAČANIN, Nenad: “Foča”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:13, İstanbul 1996, s. 166-167.
- MULABDIĆ, Edham: “Maglajska Rušdijja”, **Školski Vjesnik**, II , Sarajevo 1895.
- MULIĆ, Hamdija: “Stari i Novi Mektebi”, **Novi bahar**, sayı: 7-14, 15 Ocak 1938, Sarajevo, s. 94-100.
- MULIĆ, Jusuf ; **Muslimanske Škole u Mostaru (1554-1945)**, Sarajevo, 2015.
- ÖZTÜRK, Cemil: “Rüşdiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:35, İstanbul 2008, s. 300-303.
- PAPIĆ, Mitar: **Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: 1878-1918.**, Veselin Masleša Yayınevi, Sarajevo 1972.
- PEJANOVIĆ, Đorđe: **Srednje I Stručne Škole U Bosni I Hercegovini Od Pocetka Do 1941 Godine**, Svjetlost Yayınevi, Sarajevo 1953.

- SAYDAM, Abdullah, “Ömer Lutfi Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:34, İstanbul 2007, s. 74-76.
- SEL TURHAN, Fatma: “**Rebelling For The Old Order:Ottoman Bosnia (1826-1836)**”, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- SOMEL AKŞIN, Selçuk: **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839- 1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- TONTA AK, Emine: “**Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulaması ve Neticeleri (1839-1875)**”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- TOTH, Hajnalka: “Bihaç”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:EK-1, İstanbul 2016, s. 195-197.
- TRALJIĆ, Seid, “Katolici u Turskim Državnim Školama u Bosni i Hercegovini” **Napredak** , Sarajevo 1939.
- TRALJIĆ, Seid, “Muslimanske Škole u Bosni i Hercegovini,” **Hrvatski Dnevnik**, Zagreb, 8 Ocak 1939.
- YAZICI, Tahsin: “Gülistân”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:14, İstanbul 1996, s. 240-241.
- YÜKSEL, Emrullah: “Birgivi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:6, Ankara 1992, s. 191-194.
- ZIGA, Jusuf: **Rogatica Monografija**, TKD Šahinpašić Yayınevi, Sarajevo 2009.

3. SÜRELİ YAYINLAR

A- Salnâmeler

- **Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye**

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, (1275-1294).

- **Salnâme-i Vilâyet-i Bosna**

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Bosna Vilâyet Matbaası, Bosna, (1284 - 1294).

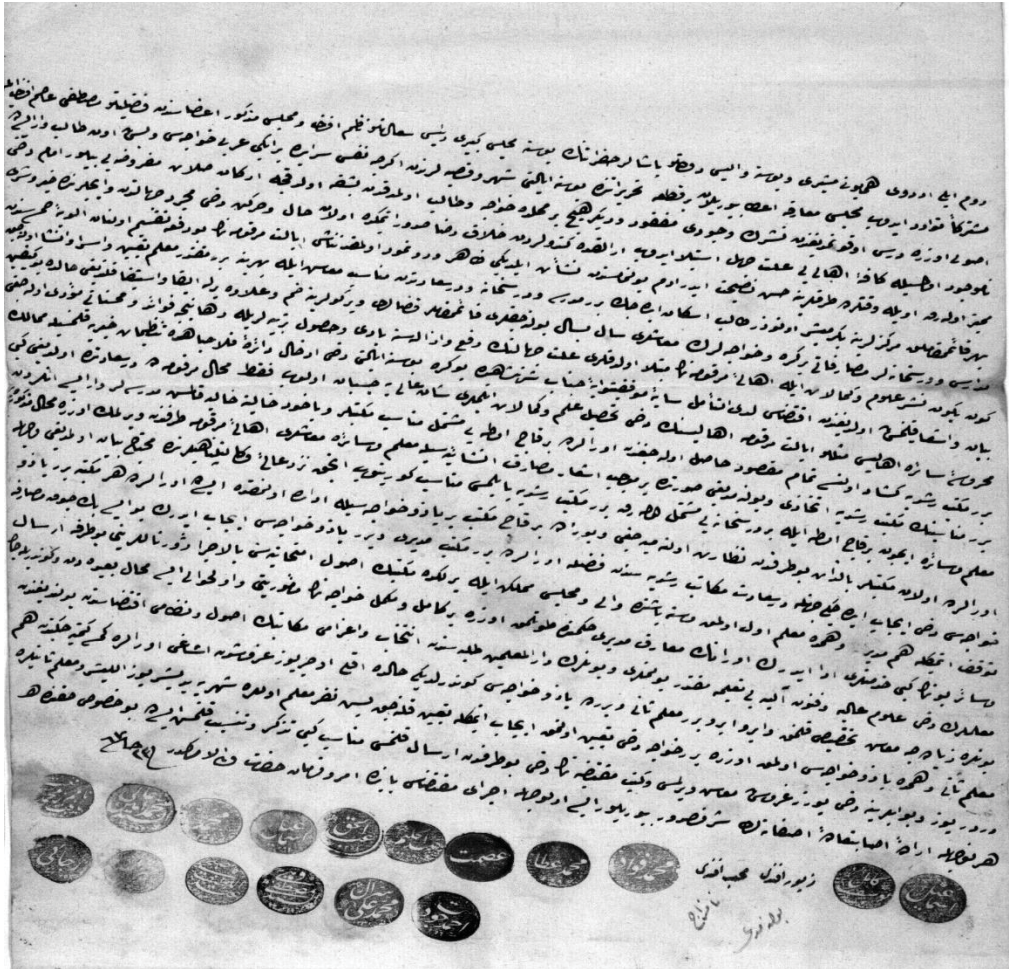
B- DÜSTUR, 1. Tertip, C.II, 1289.

C- Gazeteler

Bosna, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 7, 27, 26, 82, 23, 129, 130, 168, 171,
181, 186, 187, 215, 219, 240, 247, 257, 261, 266, 279, 317, 318, 361,
370, 378, 390, 398, 399, 421, 425, 463, 473, 527.

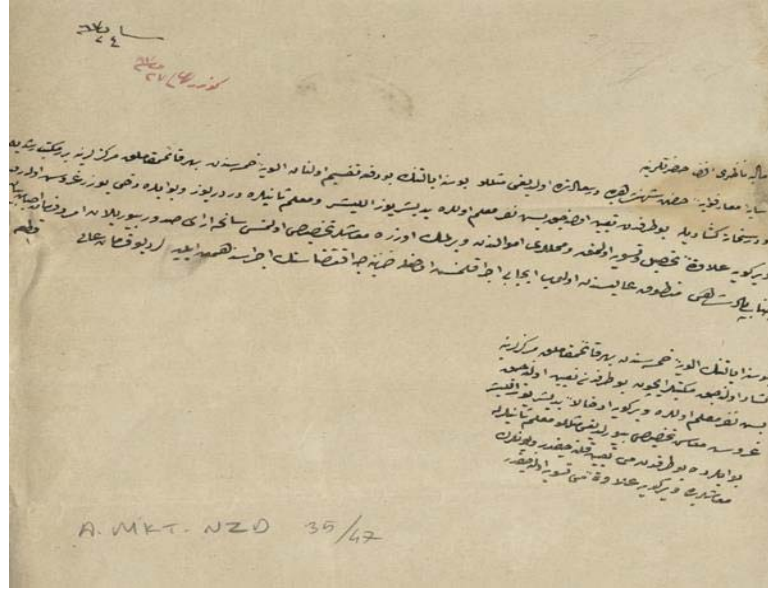
Gülşan-i Saray, Vilajetska Štamparija, Sarajevo, Sayı: 2, 5, 9, 11, 44, 48.

EKLER

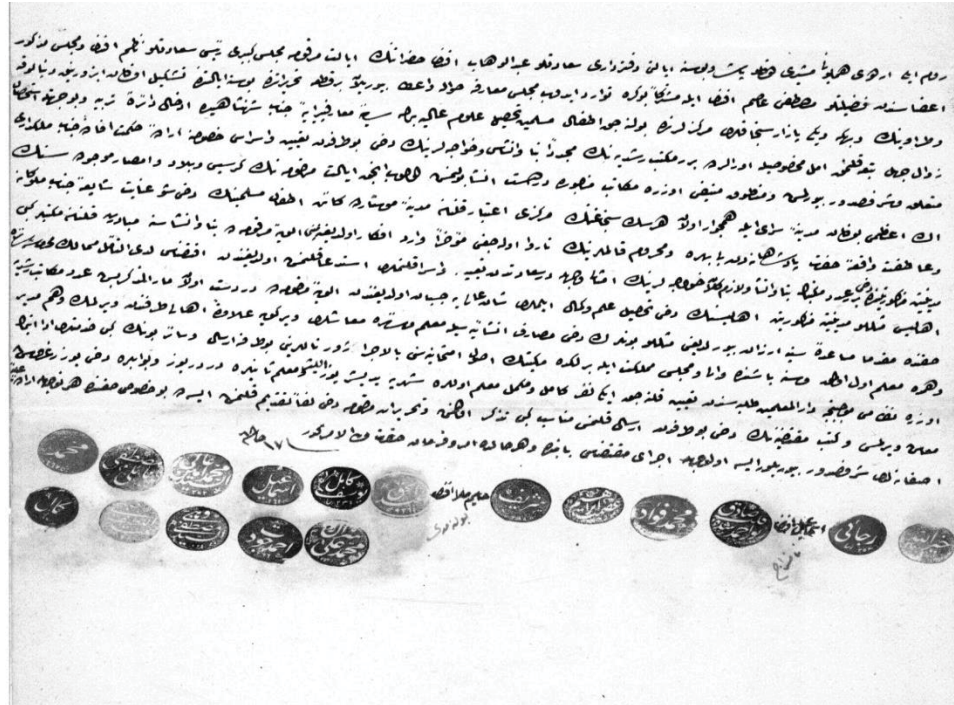
Ek 1. Meclis-i Maârif-i Umûmiye Tarafından, Talep Edilen Okullar Yerine Aynı Amaca Yönelik Hizmet Veren Rüşdiye Mekteplerinin Açılması Kararı.

Kaynak: BOA., İ. MVL., Nr: 6760, Lef: 4, Rebiülahir 1267/3 Şubat 1851.

Ek 2. Bosna Eyaleti'nin Beş Livasına Birer Mekteb-i Rüşdiye Açılması, Öğretmen ve Kapıcılar Tayin edilerek Maaşlarının Tahsis Edilmesi.

Kaynak: BOA, A.MKT.NZD, 35/47, 23 Şaban 1267/23 Haziran 1851.

Bosna Eyalet

Ek 3. Saray ve Hersek Sancağı'nın Merkezi Olan Saraybosna ile Mostar'da Birer Rüşdiye Mektebi Açılması, Öğretmen ve Kapıcılar Tayin Edilerek Maaşlarının Tahsis Edilmesi.

Kaynak: BOA, İ.D., 15342, 17 Cemaziyel evvel 1268/9 Mart 1852.

Ek 8. Saraybosna Mektebinin Şakird (Öğrenci) Devam Jurnalı.

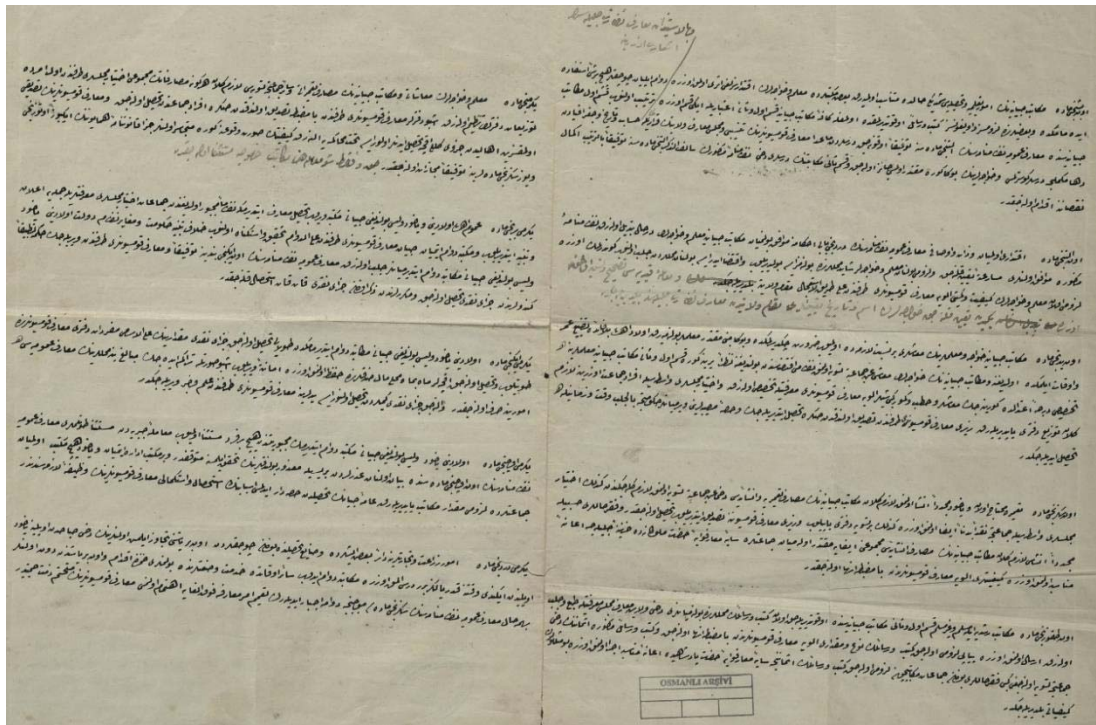
Kaynak: BOA, A.) MKT.NZD., 190/98,(7),25 Zilhecca 1272/27 Ağustos 1856.

دولتو عنایتو افتم وفتیری
 هایرکیند لیریک موسوی المذهب اولدینیم حالده ترک اوقوب یازمق هوسا اولوب برانیزونبره مکتب
 سیریه دوام ابرار ترک العباد اولانه کتاب و سازه ناک طوعریج اوقومانه وسیفه خطلی دمی اوقور
 ۱۵۵۰ کب معلومات ایتمه اولدینیم عرصه و افافانه اجناس قلندر اصحابه و هر حالده امر و فرمانه
 حضرت مه لالامرکر
 باور افوی

کب لیسرو لاتحسد ربنهم بالحقیر و مبر
 عطفانه

Ek 9. Saraybosna Rüşdiye Mektebinde Yapılan Hat Sınavında Bazı Öğrencilerin Yazdığı Sülüs ve Rika Hatlarına Ait Sınav Kağıtları.

Kaynak: BOA, A.) MKT.NZD., 190/98,(9,16),25 Zilhicce 1272/27 Ağustos 1856.

Ek 12. Bosna Vilayetinde Mekatib-i Rüşdiyye ve Sıbyan'ın Tanzimi, Ahvali ve Taarak-i Maârif-i Umûmiye Esbabinin İstekmali hakkında Talimattır.

BOA, MF.MKT., 21/129, Lef: 4, 19 Şevval 1291/29 kısım 1874.

**Ek 14. 1864-1877 Yılları Arasında Bosna Vilâyet Salnamesine Göre Yedi Sancağında Bulunan
Rüşdiye Mekteplerinin Öğretmenleri ve Kapıcıları**

Saraybosna Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiye Muallimleri ve Bevvâbları			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867			
Sayfa	Saraybosna kazâsı		
80	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi		
80	Muallim sânisî: Şit Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868			
89	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi		
89	Muallim sânisî: Şit Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869			
88	Muallim-i evvel: Mustafa İzzet Efendi		
88	Muallim sânisî: Şit Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870			
111	Muallim-i evvel: Mustafa İzzet Efendi		
111	Muallim sânisî: Şit Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871			
Sayfa	Saraybosna kazâsı	Sayfa	Çelebipazar kazâsı
130	Muallim-i evvel: Mustafa İzzet Efendi	130	Muallim: Münhal
130	Muallim sânisî: Şit Efendi	130	Muallim: Şakir Efendi
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874			
Sayfa	Visoka kazâsı	Sayfa	Çelebipazar kazâsı
59	Muallim: Abdi Efendi	60	Muallim-i evvel: Muhammed Said Efendi
		60	Bevvâb: Osman Efendi
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876			
Sayfa	Saraybosna kazâsı	Sayfa	Visoka kazâsı
68	Muallim-i evvel: Mustafa Efendi	70	Muallim: Abdi Efendi
68	Muallim sânisî: Şit Elvehbi Efendi		
68	Rik'a Mu'allim-i: Muhammed Efendi		
68	Bevvâb: Muhammed Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.1877			
55	Muallim-i evvel: Mustafa Efendi	57	Muallim: Abdi Efendi
55	Muallim sânisî: Hacı Şit Elvehbi Efendi	57	Bevvâb: Muhammed Efendi
55	Rik'a Mu'allim-i: Muhammed Efendi		
55	Bevvâb: Muhammed Efendi		

Travnik Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Mu'allimleri ve Bevvâbları									
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867									
Sayfa	Travnik kazâsı								
80	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi								
80	Muallim-i sânisî: Ahmed Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa					
90	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	90	Muallim: Osman Efendi						
90	Muallim-i sânisî: Ahmed Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa					
88	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	88	Muallim: hafız Osman Efendi						
88	Muallim-i sânisî:Ahmed Hulusî								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
111	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	111	Muallim: hafız Osman Efendi	111	Muallim: Salim Efendi	111	Muallim-i evvel: Hacı Hasan Efendi	111	Muallim: Hafız Yusuf Efendi
111	Muallim-i sânisî: Ahmed Hulusî Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
131	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	131	Muallim: hafız Osman Efendi	131	Muallim: Mesalem Efendi	131	Muallim-i evvel: Hacı Hasan Efendi	131	Muallim: Hafız Yusuf Efendi
131	Muallim-i sânisî: Ahmed Hulusî Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
106	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	120	Muallim: Hacı Salih Efendi	108	Muallim: Salem Efendi	107	Muallim-i evvel: Hafiz Efendi	111	Muallim: Hafız Yusuf Efendi
106	Muallim-i sânisî: Ahmed Hulusî Efendi		Bevvâb: Salih Efendi	108	Bevvâb: Nazif Efendi	107	Bevvâb: Mustafa Efendi	111	Bevvâb: Sadik Efendi
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
121	Muallim-i evvel: Ahmed Niyazi Efendi	125	Muallim: Salih Efendi	124	Muallim: Münhel	123	Muallim: Osman Efendi	127	Muallim: Yusuf Efendi
121	Muallim-i sânisî: Ahmed Hulusî Efendi	125	Bevvâb: Salih Efendi	124	Bevvâb: Nazif Efendi	123	Bevvâb: İbrahim Efendi	127	Bevvâb: Sadik Efendi
121	Bevvâb: Haşem Efendi								

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
109	Muallim-i evvel: Ahmed Nivazi Efendi	111	Muallim: Salih Efendi			110	Muallim: Osman Efendi	113	Muallim: Hafiz Yusuf Efendi
109	Muallim-i sânisi:Ahmed Hulusi	111	Bevvâb: Salih Efendi			110	Bevvâb: İbrahim Efendi	113	Bevvâb: Sadik Efendi
109	Bevvâb: Haşem Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
105	Muallim-i evvel: Abdi Efendi	108	Muallim: Salih Efendi			106	Muallim: Muhammed Said	109	Muallim: Hafiz Yusuf Efendi
105	Muallim-i sânisi:Ahmed Hulusi	108	Rik'a Muallim-i : Ahmed Efendi			106	Bevvâb: İbrahim Efendi	109	Bevvâb: Sadik Efendi
105	Rik'a Muallim-i: Akif Efendi	108	Bevvâb: Salih Efendi						
105	Bevvâb: Salih Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.1877									
Sayfa	Travnik kazâsı	Sayfa	İhlivne kazâsı	Sayfa	Akhisar kazâsı	Sayfa	Yayçe kazâsı	Sayfa	Glamoç kazâsı
80	Muallim-i evvel: Abdi Efendi	83	Muallim: Salih Efendi			81	Muallim: Muhammed Said	84	Muallim: Yusuf Efendi
80	Muallim-i sânisî: Ahmed Hulusi Efendi	83	Rik'a Muallim-i: Ahmed Efendi			81	Bevvâb: Haşem Efendi	84	Bevvâb: Sadik Efendi
80	Rik'a Muallim-i: Akif Efendi	83	Bevvâb: Salih Efendi						
80	Bevvâb: Haşem Efendi								

Bihke Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Mu'allimleri ve Bevvâbları

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867

Sayfa	Bihke kazâsı					
80	Muallim-i evvel: Hasan Haki Efendi					
80	Mekteb-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi					
80	Muallim-i sânisî: Ali Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868

Sayfa	Bihke kazâsı					
90	Muallim-i evvel: Hasan Haki Efendi					
90	Mekteb-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi					
90	Muallim-i sânisî: Ali Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869

Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Ostroşça kasabası			
89	Muallim-i evvel: Hasan Haki Efendi	89	Muallim: Mustafa Sedki Efendi			
89	Muallim-i sânisî: Ali Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870

Sayfa	Bihke kazâsı					
112	Muallim-i evvel: Hasan Haki Efendi					
112	Muallim-i sânisî: Ali Efendi					
112	Mekteb-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871

Sayfa	Bihke kazâsı					
132	Muallim-i evvel: Hasan Haki Efendi					
132	Muallim-i sânisî: Ali Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873

Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Krupa kazâsı	Sayfa	Priydor kazâsı	
93	Muallim-i evvel: Hasan Efendi	96	Muallim: Muhammed Efendi			

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874

Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Krupa kazâsı	Sayfa	Priydor kazâsı	
102	Muallim-i evvel: Hasan Efendi			108	Muallim: Ali Efendi	
102	Muallim-i sânisî: Osman Efendi			108	Bevvâb: İbrahim Efendi	
102	Bevvâb: Bakır Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875							
Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Krupa kazâsı	Sayfa	Priyodor kazâsı		
126	Muallim-i evvel: Hasan Efendi	133	Muallim: Münhal	130	Muallim: Ali Efendi		
126	Muallim-i sânisî: Şakir Efendi			130	Bevvâb: İbrahim Efendi		
126	Bevvâb: Bakır Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876							
Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Krupa kazâsı	Sayfa	Priyodor kazâsı	Sayfa	Kozarça Nahiyesi
122	Muallim-i evvel: Hasan Efendi	129	Muallim: Osman Efendi	128	Muallim: Ali Efendi	128	Muallim: Salih Efendi
122	Muallim-i sânisî: Şakir Efendi	129	Bevvâb: Receb Efendi	128	Bevvâb: İbrahim Efendi	128	Bevvâb: Hasan Efendi
122	Mekteb-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi						
122	Bevvâb: Bakır Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.1877							
Sayfa	Bihke kazâsı	Sayfa	Krupa kazâsı	Sayfa	Priyodor kazâsı	Sayfa	Kozarça Nahiyesi
98	Muallim-i evvel: Hasan Efendi	105	Muallim: Osman Efendi	104	Muallim: Ali Efendi	104	Muallim: Salih Efendi
98	Muallim-i sânisî: Şakir Efendi	105	Bevvâb: Receb Efendi	104	Bevvâb: İbrahim Efendi	104	Bevvâb: Süleyman Efendi
98	Mekteb-i Sıbyan Müdürü: Süleyman Efendi						
98	Bevvâb: Bakır Efendi						

Banaluka Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Muallimleri ve Bevvâbları			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
80	Muallim-i evvel: Osman Vahbi Efendi		
80	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
90	Muallim-i evvel: Osman Vahbi Efendi		
90	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
89	Muallim-i evvel: Osman Vahbi Efendi		
89	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
112	Muallim-i evvel: Osman Vahbi Efendi		
112	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
132	Muallim-i evvel: Hafiz Mustafa		
132	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
115	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
115	Bevvâb: Halil Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
113	Muallim-i evvel: Münhal		
113	Muallim-i sânisî: Abdi Efendi		
113	Bevvâb: Halil Efendi		

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875			
Sayfa	Banaluka kazâsı		
116	Muallim: İbrahim Efendi		
116	Rik'a Muallim-i: Ali Efendi		
116	Bevvâb: Halil Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876			
Sayfa	Banaluka kazâsı	Sayfa	Teşene kazâsı
112	Muallim: İbrahim Efendi	118	Muallim: Osman Vasfi Efendi
112	Rik'a Muallim-i: Ali Efendi	118	Bevvâb: Molla Bakır Efendi
112	Bevvâb: Halil Efendi		
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.1877			
Sayfa	Banaluka kazâsı	Sayfa	Teşene kazâsı
89	Muallim: İbrahim Efendi	95	Muallim: Osman Vahbi Efendi
89	Rik'a Muallim-i: Ali Efendi	95	Yazı Hocası: Hüseyin Efendi
89	Bevvâb: Halil Efendi	95	Bevvâb: Bakır Efendi

Yenipazar Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Mu'allimleri ve Bevvâbları						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867						
Sayfa	Yenipazar kazâsı					
80	Muallim-i evvel: Tevfik Efendi					
80	Muallim-i sânisî: Muhammed Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868						
Sayfa	Yenipazar kazâsı	Sayfa	Taşlıca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	
90	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi	90	Muallim: Salih Efendi	90	Muallim: İbrahim Efendi	
90	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869						
Sayfa	Yenipazar kazâsı	Sayfa	Taşlıca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	
89	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi	89	Muallim: Salih Efendi	89	Muallim: İbrahim Efendi	
89	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870						
Sayfa	Yenipazar kazâsı	Sayfa	Taşlıca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	
112	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi	112	Muallim: Salih Efendi	112	Muallim: İbrahim Efendi	
112	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871						
Sayfa	Yenipazar kazâsı	Sayfa	Taşlıca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	
131	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi	132	Muallim: Salih Efendi	132	Muallim: İbrahim Efendi	
131	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873						
Sayfa	Yenipazar kazâsı	Sayfa	Taşlıca kazâsı	Sayfa	Akova kazâsı	
82	Muallim-i evvel: Muhammed Emin Efendi	83	Muallim: Salih Sabri Efendi	85	Muallim: M'aas Efendi	
82	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi	83	Bevvâb: Murad Efendi	85	Bevvâb: Eyüp Efendi	
82	Rik'a Muallim-i: Abdulhamid					
82	Bevvâb: Süleyman Efendi					

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874						
Sayfa	Yenişehir kazâsı	Sayfa	Taşhca kazâsı	Sayfa	Akova kazâsı	
81	Muallim-i evvel: Mûnhal	82	Muallim: Salih Sabri Efendi	85	Muallim: Musa Efendi	
81	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi	82	Rik'a Muallim-i: Ahmed Efendi	85	Bevvâb: Eyüp Efendi	
81	Rik'a Muallim-i: Abdulhamid	82	Bevvâb: Murad Efendi	85		
81	Bevvâb: Süleyman Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875						
Sayfa	Yenişehir kazâsı	Sayfa	Taşhca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	Sayfa Akova kazâsı
84	Muallim-i evvel: Mûnhal	85	Muallim: Salih Sabri Efendi	87	Muallim: Hayrettin Efendi	88 Muallim: Musa Efendi
84	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi	85	Rik'a Muallim-i: Ahmed Efendi	87	Bevvâb: Abdurrahman Efendi	88 Bevvâb: Abdi Efendi
84	Rik'a Muallim-i: Abdulhamid	85	Bevvâb: Murad Efendi			
84	Bevvâb: Süleyman Efendi					
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876						
Sayfa	Yenişehir kazâsı	Sayfa	Taşhca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	Sayfa Akova kazâsı
		81	Muallim: Salih Sabri Efendi	83	Muallim: Hayrettin Efendi	84 Muallim: Musa Efendi
		81	Rik'a Muallim-i: Ahmed Efendi	83	Bevvâb: Abdurrahman Efendi	84 Rik'a Muallim-i: Emre Efendi
		81	Bevvâb: Murad Efendi			84 Bevvâb: Abdi Efendi
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.187						
Sayfa	Yenişehir kazâsı	Sayfa	Taşhca kazâsı	Sayfa	Prepol kazâsı	Sayfa Akova kazâsı
69	Muallim-i evvel: Hafiz Muhammed Efendi	70	Muallim: Salih Sabri Efendi	72	Muallim: Hayrettin Efendi	73 Muallim: Musa Efendi
69	Muallim-i sânisî: Nazif Efendi	70	Rik'a Muallim-i: Ahmed Efendi	72	Bevvâb: Abdurrahman Efendi	73 Rik'a Muallim-i: Emre Efendi
69	Rik'a Muallim-i: Abdulhamid	70	Bevvâb: Hayrettin Efendi	72		73 Bevvâb: Abdi Efendi
69	Bevvâb: Süleyman Efendi					

Hersek Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiye Mu'allimleri ve Bevvâbları									
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı						
80	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	81	Muallim-i evvel: Süleyman Efendi						
80	Muallim-i sânisî: Hafız Osman Efendi	81	Muallim-i sânisî: Ali Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı						
90	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	91	Muallim-i evvel: Süleyman Efendi						
90	Muallim-i sânisî: ...	91	Muallim-i sânisî: Ali Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı						
89	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	90	Muallim-i evvel: Süleyman Efendi						
89	Muallim-i sânisî: ...	90	Muallim-i sânisî: Ali Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı						
112	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	112	Muallim-i evvel: Süleyman Efendi						
112	Muallim-i sânisî: Tevfik Efendi	112	Muallim-i sânisî: Ali Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı						
132	Muallim-i evvel: Saad Efendi	132	Muallim-i evvel: Süleyman Efendi						
132	Muallim-i sânisî: Tevfik Efendi	132	Muallim-i sânisî: Ali Efendi						
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Nevesin kazâsı						
65	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	70	Muallim: Muharrem Efendi						
65	Muallim-i sânisî: Ahmed Efendi	70	Bevvâb: Muhammed Efendi						
65	Rik'a Muallim-i: Yusuf Efendi								

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı	Sayfa	Foça kazâsı	Sayfa	Nevesin kazâsı		
65	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	68	Muallim-i evvel: Münhal	70	Muallim: İbrahim Efendi	73	Muallim: Müharrem Efendi		
65	Muallim-i sânis: Ahmed Efendi	68	Muallim-i sânis: Hamza Efendi	70	Bevvâb: Molla Mustafa	73	Bevvâb: Muhammed Efendi		
65	Rik'a Muallim-i: Yusuf Efendi								
65	Bevvâb: Hasan Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875									
Sayfa	Mostar kazâsı	Sayfa	Trebin kazâsı	Sayfa	Foça kazâsı	Sayfa	Nevesin kazâsı	Sayfa	İstolça kazâsı
68	Muallim-i evvel: Ömer Efendi	70	Muallim-i evvel: Münhal	73	Muallim: İbrahim Efendi	75	Muallim: Müharrem Efendi	71	Muallim-i evvel: Münhal
68	Muallim-i sânis: Ahmed Efendi	70	Muallim-i sânis: Hamza Efendi	73	Hatt Mu'allim-i: Muhammed Efendi	75	Bevvâb: Molla Muhammed	71	Muallim-i sânis: Salih Efendi
68	Rik'a Muallim-i: Yusuf Efendi			73	Bevvâb: Molla Mustafa			71	Rik'a Muallim-i: Muhammed Efendi
68	Bevvâb: Hasan Efendi							71	Bevvâb: Abdi Efendi

İzbornik Sancağında bulunan Mekâtib-i Rüşdiyye Mu'allimleri ve Bevvâbları				
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1284 / M.1867				
Sayfa	Tuzla kazâsı			
81	Muallim-i evveli: Hafiz Muhammed Tevfik Efendi			
81	Muallim-i sânisî: Emin Efendi			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1285 / M.1868				
Sayfa	Tuzla kazâsı			
91	Muallim-i evveli: Hafiz Muhammed Tevfik Efendi			
91	Muallim-i sânisî: Emin Efendi			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1286 / M.1869				
Sayfa	Tuzla kazâsı			
90	Muallim-i evveli: Hafiz Muhammed Tevfik Efendi			
90	Muallim-i sânisî: Emin Efendi			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1287 / M.1870				
Sayfa	Tuzla kazâsı			
111	Muallim-i evveli: Hafiz Muhammed Tevfik Efendi			
111	Muallim-i sânisî: Emin Efendi			
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1288 / M.1871				
Sayfa	Tuzla kazâsı			
131	Muallim-i evveli: Hafiz Muhammed Tevfik Efendi			
131	Muallim-i sânisî: Emin Efendi			

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1290 / M.1873									
Sayfa	Tuzla kazâsı	Sayfa	Aziye Bala Nahiyesi	Sayfa	Aziye zir Nahiyesi	Sayfa	Blinc kazâsı		
52	Muallim-i evveli: Muhammed Efendi	57	Muallim: Osman Zühdi Efendi	57	Muallim: Salih Efendi	58	Muallim: Ömer Vasfi Efendi		
52	Muallim-i sânisî: Hacı Emin Efendi			57	Bevvâb: Hafiz Osman Efendi	58	Bevvâb: Hasan Efendi		
52	Bevvâb: İsmail Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1291 / M.1874									
Sayfa	Tuzla kazâsı	Sayfa	Aziye Bala Nahiyesi	Sayfa	Blinc kazâsı	Sayfa	Maglay kazâsı		
91	Muallim-i evveli: Muhammed Efendi	97	Muallim: Mustafa Efendi	94	Muallim: Ömer Vasfi Efendi	99	Muallim: ...		
91	Muallim-i sânisî: Hacı Emin Efendi			94	Bevvâb: Hasan Efendi				
91	Bevvâb: İsmail Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1292 / M.1875									
Sayfa	Tuzla kazâsı	Sayfa	Aziye Bala Nahiyesi	Sayfa	Aziye zir Nahiyesi	Sayfa	Blinc kazâsı	Sayfa	Maglay kazâsı
94	Muallim-i evveli: Muhammed Tevfik Efendi	99	Muallim-i evveli: Mustafa Efendi	99	Muallim: Salih Efendi	97	Muallim: Ömer Vasfi Efendi	103	Muallim: Sinan Efendi
94	Muallim-i sânisî: Hacı Emin Efendi			99	Bevvâb: Rüşdi Efendi	97	Bevvâb: Hasan Efendi	103	Bevvâb: Salih Efendi
94	Bevvâb: İsmail Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1293 / M.1876									
Sayfa	Tuzla kazâsı	Sayfa	Aziye Bala Nahiyesi	Sayfa	Blinc kazâsı	Sayfa	Maglay kazâsı		
90	Muallim-i evveli: Muhammed Tevfik Efendi	93	Muallim-i evveli: Mustafa Efendi	95	Muallim: Ömer Vasfi Efendi	101	Muallim: Sinan Efendi		
90	Muallim-i sânisî: Hacı Emin Efendi	93	Bevvâb: Muhammed Efendi	95	Bevvâb: Hasan Efendi	101	Bevvâb: Salih Efendi		
90	Bevvâb: İsmail Efendi								
Salnâme-i Vilâyet-i Bosna:H.1294 / M.1877									
Sayfa	Tuzla kazâsı	Sayfa	Berçka kazâsı	Sayfa	Blinc kazâsı	Sayfa	Maglay kazâsı		
108	Muallim-i evveli: Muhammed Efendi (muderris)	112	Muallim: Said Efendi	114	Muallim: Ömer Vasfi Efendi	120	Muallim: Hüseyin Sinan Efendi		
108	Muallim-i sânisî: Hacı Emin Efendi	112	Bevvâb: Osman Efendi Ağa		Bevvâb: Hasan Efendi	120	Bevvâb: Salih Efendi		
108	Bevvâb: İsmail Ağa Efendi								